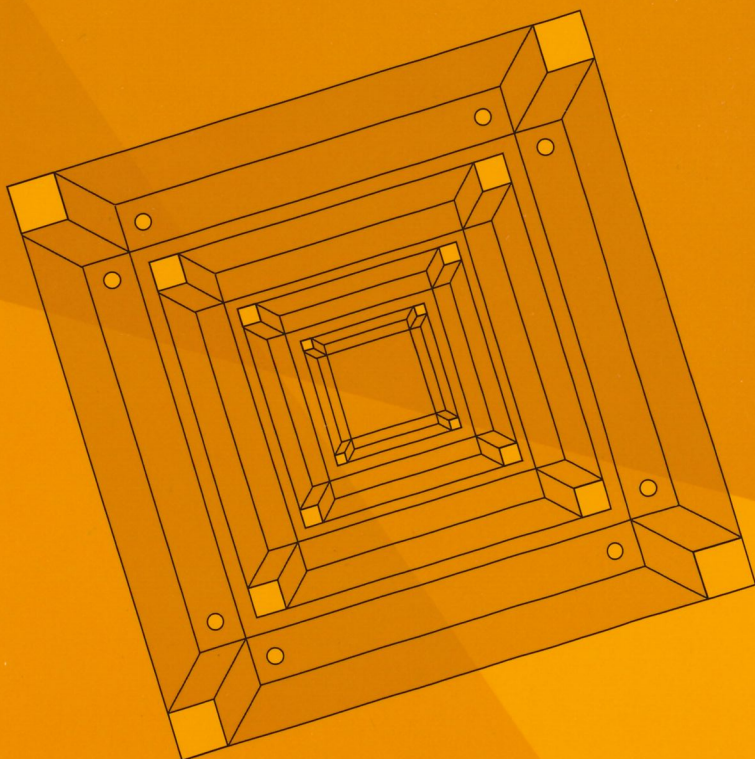

IZ HRVATSKE POVIJESTI
20. STOLJEĆA –
IZ HRVAŠKE ZGODOVINE
20. STOLETJA

VPOGLEDI 4

**IZ HRVATSKE POVIJESTI
20. STOLJEĆA -
IZ HRVAŠKE ZGODOVINE
20. STOLETJA**

Uredili

Iskra Iveljić

Stjepan Matković

Žarko Lazarević

**ZBIRKA
VPOGLEDI 4**

Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja

© Inštitut za novejšo zgodovino, 2012

Uredniki: Iskra Iveljić, Stjepan Matković in Žarko Lazarević

Recenzenta: dr. Bojan Godeša, dr. Jurij Perovšek

Založnik: Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana

Zanj: Damijan Guštin

Postavitev in prelom: Barbara Bogataj Kokalj

Jezikovni pregled: Simona Telban

Tisk: Medium d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.5)«19»(082)

Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća = Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja / uredili Iskra Iveljić, Stjepan Matković, Žarko Lazarević. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012. - (Zbirka Vpogledi ; 4)

ISBN 978-961-6386-34-0

1. Vzp. stv. nasl. 2. Iveljić, Iskra

261459968

© 2012, Inštitut za novejšo zgodovino.

Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the permission of the Publisher.

VSEBINA

Iskra Iveljić, Stjepan Matković, <i>Uvodne napomene</i>	5
Žarko Lazarević, <i>Predgovor</i>	7
1. Reprezentacije	
Suzana Leček, <i>Kad umjetnost postaje politika: "Hrvatski izraz" i pitanje nacionalnog identiteta u Hrvatskoj 1918.-1941.</i>	13
Snježana Koren, <i>"Prošlost na koju su sjećanja svake godine sve življa": Povijest NOB-a i KPJ u školskim programima i udžbenicima 1945.-1960.</i>	37
2. Nianse dobe socializma	
Zdenko Radelić, <i>Ozna u Hrvatskoj 1944.-1946.: skica temeljnih značajki</i>	59
Magdalena Najbar-Agičić, <i>Partijska historiografija u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1945.-1961. – pozicija i institucionalna organizacija</i>	79
Aleksandar Jakir, <i>Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih godina</i>	91
Igor Duda, <i>Nema goriva: INA, nestašice i mjere štednje u Hrvatskoj 1979.-1984.</i>	111
3. Demokracija in manjšine	
Ivo Goldstein, <i>Odmak od načela liberalne demokracije u hrvatskom društvu 1990-ih godina</i>	125
Drago Roksanđić, <i>O manjinskom legitimitetu i legalitetu: Srbi u Hrvatskoj između lojalnosti, neposlušnosti i pobune 1989.-1990.</i>	147
O avtorjih.....	175
Imensko kazalo.....	179

Uvodne napomene

Ovaj tematski zbornik nastao je kao rezultat poziva s kraja 2010. naših slovenskih kolega koji su pokazali zanimanje za najnovija dostignuća hrvatske historiografije. Taj smo poziv prihvatili sa zadovoljstvom jer nam se pružila jedinstvena prilika da u posebnom zborniku zbirke *Vpogledi* iz knjižnog programa Inštituta za novejšo zgodovino prikažemo najnovija kretanja i smjerove razvoja nacionalne historiografije u skladu s iskustvima više od dvodesetljetne demokratske tranzicije sa svim njenim utjecajima na sliku prošlosti pa i na zanat povjesničara.

U funkciji svojevrtnih izbornika nastojali smo predstaviti pluralnu sliku povijesne znanosti u Hrvatskoj. Pozvali smo na suradnju najistaknutije povjesničarke i povjesničare koji su istraživanjem različitih tema iz suvremene povijesti već izgradili reputaciju u svojoj struci. Prigodom izbora posvetili smo pozornost i zastupljenosti različitih generacija s osobitom namjerom da ukažemo i na udio znanstvenog podmlatka u tekućoj produkciji. Nastojali smo također pokriti institucionalnu i regionalnu raznolikost, tako da sudionici ovoga zbornika dolaze s više sveučilišta ili instituta iz Zagreba, Slavenskog Broda, Splita i Pule. Uloga izbora suradnika ovog zbornika bila je i pomalo nezahvalna jer je hrvatska historiografija u proteklih dvadesetak godina koristeći povoljne prilike za svoj razvoj znatno porasla po broju profesionalnih istraživača, nicanju novih ustanova i periodike kao i stupnju otvorenosti arhiva. Stoga nismo mogli iz objektivnih razloga računati i na mnoge druge kolege koji su pridonijeli kvaliteti razvoja hrvatske historiografije, no ipak se nadamo da je odabranim popisom autora postignuta odgovarajuća ravnoteža.

Skoro svi pozvani s radošću su se odazvali našem pozivu, izrazivši time svoje zanimanje da njihovi radovi budu objavljeni i čitani među slovenskim kolegama s kojima dijele brojne istraživačke teme iz vremena života u zajedničkim državnim tvorbama tijekom 20. stoljeća. Autorima smo ostavili na izbor da sami predlože teme za pisanje iz njihovih područja istraživanja. Tako će čitatelji dobiti uvid

u interpretaciju ključnih pojava u razdoblju od prekretničke 1918. do analize zbivanja tijekom 1990-ih godina s naglaskom na proučavanju političke kulture, ekonomske povijesti i povijesti historiografije u razdoblju monopartijskog sustava. Svi ti radovi izražavaju zasebne individualne pristupe koji su još uvijek predmet višestranih rasprava između zastupnika različitih paradigmi. S druge strane, ovi radovi zrcale trendove koji prevladavaju u hrvatskoj historiografiji.

U suštini, ovdje objavljeni autorski tekstovi drže se nacionalnog okvira što je očiti pokazatelj da u historiografiji teško može doći do tvrdog raskida s ukorijenjenim pristupima i odabirom predmeta istraživanja. Drugim riječima, jedno od obilježja hrvatske historiografije je kohabitacija kontinuiteta i promjena, oslonac na tradicionalnu stranu i postupno upoznavanje s novim metodološkim koncepcijama. Članci u ovome zborniku potvrđuju neospornu činjenicu da su dinamika i sadržaji nedavne prošlosti, kao i želje suvremenog društva da dobiju što više provjerenih obavijesti na mnoge, dugotrajno zatomljene teme stvarali obvezu povjesničarima da se uzimajući u obzir duh vremena upuste u preispitivanja uzroka i posljedica ključnih problema suvremene povijesti.

Nadamo se da će prilozi u ovome zborniku pridonijeti otkrivanju novih pogleda i boljem razumijevanju suvremene povijesne baštine te time uputiti slovenske kolege na stupanj istraženosti pojedinih tema koje se nalaze u središtu pozornosti hrvatskih povjesničara. Isto tako, uvjereni smo da će ovo biti samo početak intenzivnije suradnje dvaju nacionalnih historiografija, napose u prilog poticanja obostranih analiza zajedničkih tema s raznih područja. Perspektive zajedničkog života u Europskoj Uniji i svih trenutnih izazova, koji baš ne pružaju optimizam za humanističke studije, pružat će još jedanput prigodu da se intepretiraju bogate prošlosti iz prethodnih višenacionalnih zajednica. Pri tome će s hrvatske strane biti očekivano da slovenske kolege podijele s njima svoja iskustva.

Na kraju želimo iskreno zahvaliti dr. Žarku Lazareviću koji je pokrenuo inicijativu za predstavljanje hrvatske historiografije o suvremenoj povijesti i bez čijeg truda ne bismo ostvarili ovaj izdavački projekt. Riječi zahvale upućujemo direktoru Inštituta za novejšo zgodovino dr. Damijanu Guštinu te uredništvu književnog programa inštituta na ustupljenom prostoru i svim autorima članaka koji su se unatoč brojnim obvezama spremno odazvali na suradnju.

Iskra Iveljić i Stjepan Matković

Predgovor

Naj začnem z občim dejstvom, da sta Slovenija in Hrvaška sosedni. In ne samo, da sta sosedni, skozi novejšo zgodovino sta bili tudi povezani v različnih razmerjih. Perspektiva, denimo zadnjih dveh stoletij, pokaže, da sta bili medsebojna navezanost in sodelovanje na različnih ravneh in v različnih zvrsteh življenja obsežni in razvejani. V zadnjih dveh stoletjih sta obe strani s procesi modernizacije šli skozi transformacijo družbenega, kulturnega, gospodarskega in političnega življenja. Med obema področjema so se sočasno prepletali obsežni tokovi ljudi, idej, blaga, kapitala in storitev v korist obeh strani. In to je kot historična konstanta zaznamovalo slovensko-hrvaške odnose v dolgoročni perspektivi.

Vse do osamosvojitve obeh držav v letu 1991 sta bili le regionalni enoti oziroma enoti, del drugih, širših političnih ali nacionalno gospodarskih področij, avstro-ogrskega oziroma jugoslovanskega. Med njima ni bilo fizičnih meja, ki bi omejevale ali obremenjevale različne socialne odnose. Sodelovanje je v dinamičnem oziru naraščalo z napredovanjem procesov različnih tipov modernizacije obeh dežel. Širila in diverzificirala se je družbena in gospodarska struktura, s tem pa tudi priložnosti in obeti za obseg in poglobljanje sodelovanja. Ena od značilnosti tega procesa je, da je skozi sodelovanje s Hrvaško v slovenski prostor vstopala jugoslovanska dimenzija. Prek Hrvaške se je Slovenija navezovala na jugoslovanski prostor. Najbolj izrazito je bilo to v političnem in kulturnem oziru pred prvo svetovno vojno in tako je bilo nato v ekonomiji oziroma pri ekonomskem vživljanju v jugoslovansko nacionalno-ekonomsko območje pozneje.

Izkušnja tudi govori, da sodelovanje ni bilo enako pomembno za obe strani. Področje gospodarskega sodelovanja je bilo že eno takih. V Sloveniji je bila menjava s hrvaško republiko znatno večja postavka kot za Hrvaško. Dejstvo, da je bila Hrvaška prva slovenska partnerica na gospodarskem področju na Hrvaškem mnogokrat ni veliko štel. Hrvaški interesi, politični in gospodarski, so bili

drugje. Zaradi prepletenosti in zapletenosti srbsko-hrvaških razmerij na področju Hrvaške, Bosne in tudi Vojvodine je bil strateški pogled hrvaške politike obrnjen proti jugovzhodu. In to se je poznalo tudi na področju regionalne usmerjenosti hrvaških gospodarskih ali kulturnih pobud, ekonomsko-političnih strategij in razvojnih koncepcij. Vzporedno s tem lahko opredelimo tudi konkurenčni odnos, ki se vsemu sodelovanju navkljub vzporedno vzpostavlja, ne samo na področju ekonomije. Tako ni moč prezreti tudi rezultate te dodatne pomenske historične dimenzije. Konkurenčna razmerja so nemalokrat vzbujala občutke prikrajšanosti in nezaupanja, in to na obeh straneh. Percepcija tega vzajemnega čutenja se je v različnih obdobjih manifestirala v modificiranih oblikah, včasih bolj izrazito, drugič pač manj ali pa sploh ne, odvisno od širšega družbenega in ekonomskega konteksta. A nesporazumi so postali bolj izraženi v novejših obdobjih, ko sta obe republikli znotraj jugoslovanske federacije pridobili toliko pristojnosti, toliko avtonomnih političnih orodij, da sta lahko zastopali lastne interese in takrat postanejo razlike očitne tudi v očeh javnosti.

Na ozadju historične perspektive slovensko-hrvaških medsosedskih razmerij je potekalo in poteka tudi sodelovanje dveh historiografij, slovenske in hrvaške. Že na tem mestu lahko postavimo tezo, da sta obe strani, obe historiografiji dali kar precej poudarkov refleksiji različnih oblik medsebojnega sodelovanja med Slovenijo in Hrvaško. Ta refleksija je potekala tako na ravni posameznih raziskovalcev, različnih regionalnih ali skupinskih pobud, a tudi v obliki institucionaliziranega politično sponzoriranega sodelovanja, kar je predstavljala slovensko-hrvaška historična komisija, ki je delovala v letih 2005 do 2007.

Nekoliko drugačno podobo pa kaže drug vidik medsebojnih odnosov. Ta vidik zadeva namreč vprašanje interakcije med obema historiografijama. Oziroma, kako poteka vzajemnostna recepcija njunih metodoloških, konceptulnih in tematizacijskih aspektov mimo pojavnih oblik izpričanega sodelovanja? Zanima nas torej, v kolikšni meri so znotraj prostora obeh historiografij prisotni izsledki raziskav, publicirana stališča in empirične podlage »druge« strani? Zlasti na področju historičnih procesov in pojavov, ki so sicer bolj avtonomnega značaja, a sestavni del širših zgodovinskih gibanj in prvenstveno ne vsebujejo note medsebojnega sodelovanja. Torej v kolikšni meri se raziskovalna izhodišča in spoznanja reflektirajo v drugem historiorafskem okolju? Prav gotovo je mogoče tvegati oceno, da je znotraj referenčnega historiografskega aparata te dimezije malo in da imata obe historiografiji ponuditi ena drugi znatno več tako v ozirih metodologije, historiografskih konceptov in registra tematizacij ne glede na divergentnost interpretacij in izhodišč.

Da bi presegli to stanje, se je na enem od srečanj, na enem od medsebojnih obiskov porodila tudi zamisel, da spodbudimo pretok idej in spoznanj slovenske

in hrvaške historiografije z objavo posameznih vsebin, posameznih interpretacij poglavij hrvaške zgodovine 20. stoletja. Da bi približali slovenskemu prostoru del raziskovalnega dela, raziskovalnih koncepcij in argumentacije smo se odločili izdati zbornik teh del. Članki so izbrani na način, da pokrivajo različne aspekte hrvaške zgodovine 20. stoletja. Se pravi časa dinamičnih sprememb v družbi in tudi historiografiji. Razprave predstavljajo posamezne poglede na kompleksnost hrvaškega 20. stoletja s praga 21. stoletja. Besedila so bila izbrana na način, da bralcem omogočajo na eni strani neposredno komparacijo na polju študija različnih zvrsti identitet ali socialno-ekonomskih dimenzij razvoja znotraj parametrov komunistične ureditve po drugi svetovni vojni. Na drugi strani so bila besedila izbrana s poudarkom, da omogočijo tudi vpogled v argumentirano obravnavo in interpretacije bolj hrvaško obarvanih fenomenov s področja političnih ali manjšinskih študij.

Žarko Lazarević

1. REPREZENTACIJE

Suzana Leček

KAD UMJETNOST POSTAJE POLITIKA:

**„Hrvatski izraz“ i pitanje
nacionalnog identiteta u
Hrvatskoj 1918.-1941.**

Uvod: kulturni nacionalizam i polazišta istraživanja

Danas je općeprihvaćeno shvaćanje o presudnoj ulozi kulture i inteligencije pri oblikovanju ideologija, na što su prvi upozorili istraživači fenomena nacije.¹ Iako su modernisti time dali važan početni impuls, u istraživanju smo se oslonili na postavke etnosimbolista, koji su otišli korak dalje u razumijevanju odnosa nacije i kulture. U prvom redu koristimo teze Johna Hutchinsona o modernizacijskoj naravi kulturnog nacionalizma, pojačanoj političkoj ulozi kulture u razdobljima represije (kada preuzima ulogu političkog otpora), decentraliziranim organizacijama kao nositeljima kulturnog nacionalizma, te policentričnom interak-

¹ Na nju su prvi upozorili modernisti: Gellner, *Nations and Nationalism*; Hobsbawm, Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*; Anderson, *Imagined Communities*.

cionizmu (nacija u međunarodnom kontekstu).² Uzimaju ga kao polazište i najnovija istraživanja kulture i umjetnosti, koja kritički preispituju dosadašnju dominaciju modernističke paradigme, po kojoj je zaostalost tradicionalnog bila neupitna.³

Hutchinsonovo tumačenje prirode kulturnog nacionalizma potiče nas i na novo sagledavanje hrvatske međuratne povijesti, jer je nemoguće previdjeti kako se uz bok političkom pokretu ravnopravno vodila borba za vlastitu kulturu i identitet. Hrvatska je pri tom bila samo dio općeg europskog procesa „nacionalizacije društva“ u prvoj polovini 20. stoljeća. U situaciji, u kojoj je jezik nacionalne ideologije bio svima razumljiv, a europske su se nacije natjecale u isticanju svojih kulturnih postignuća, pretvarajući ih u političko oružje, male nacije bez vlastite države nisu mogle ostati po strani. Štoviše, za njih je kultura najčešće postala jedinim znakom postojanja kojeg se moglo dati pred međunarodnom zajednicom.⁴

Osim nacije, europsko se društvo nakon Prvog svjetskog rata suočilo s još jednom važnom idejom – socijalnom. Na društvenu (i političku) pozornicu stupili su najširi slojevi. Na području srednjoistočne Europe to je zapravo značilo da u politiku ulazi seljaštvo, a u parlamente seljačke stranke. U Hrvatskoj vodeća politička snaga postaje Hrvatska seljačka stranka (HSS), predvođena Stjepanom Radićem (1904.-1928.) i Vladkom Mačekom (od 1928.). Izrasla je u svojevrstan fenomen (podrška 90% hrvatskih birača i okupljanje izrazito heterogenih političkih skupina⁵), što se može protumačiti jedino državnom represijom s jedne strane, a s druge programom, koji je znao odgovoriti na zahtjeve vremena. Naime, HSS nije ostao samo na političkoj borbi. U samo nekoliko godina oko sebe je organizirao masovan pokret, koji je zadirao u sve životne sfere. Oni su ga sami nazivali „hrvatskim seljačkim pokretom“, a mi ga možemo s pravom gledati kao na stvaranje ‘države u državi’.

2 Hutchinson je polemizirao s dotadašnjim tezama o zaostalosti „kulturnog nacionalizma“ (teza o njegovoj modernizacijskoj ulozi). Pokazao je da kulturni i politički nacionalizam postoje usporedno, a dominira onaj kojem prilike dopuste (u vrijeme represije kulturni nacionalizam). Upozorio je i na međunarodni karakter nacionalizma, koji naciju vidi u mreži jednakih nacija (policentrizam) i predviđa međusobne utjecaje (cilj je potvrditi se kao vrijedan član međunarodne zajednice), iako naizgled govori samo o autohtonomi i zatvara se u sebe (interakcionizam). Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism*; Isti, *Modern Nationalism*; Isti, *Myth against myth*, str. 109-123; Smith, *National Identity*. O tome da je nacionalizam „istinski međunarodan“ (međunarodna razmjena ideja među intelektualcima) i da ga treba proučavati na supranacionalnoj razini vidjeti i u: Leerksen, *Nationalism and the cultivation of culture*, str. 559-578.

3 Prvi zbornik na tu temu izravno se poziva na Hutchinsona: Facos, Hirsch, *Art, Culture and National Identity*.

4 Usp. Herceg, *Etnografija i etnologija*, str. 3.

5 Usp. Hutchinson, *Nations and Culture*, str. 83-94. Hutchinson dokazuje da unutar nacije redovno postoje razne, čak protivne koncepcije, pa je nacionalizam stalno hvatanje ravnoteže između raznih skupina (regija, klasa, vjera).

Riječ je o stvaranju specijaliziranih organizacija, čije se djelatnosti nazivaju i „granama“ jedinstvenog pokreta, koji je težio sveobuhvatnoj preobrazbi društva. Seljačka sloga – o kojoj će biti govora u ovom istraživanju – bila je kulturno-prosvjetna „grana“, uz onu političku (HSS), gospodarsku (Gospodarska sloga), žensku (ženske organizacije HSS-a i Hrvatsko srce), radničku (Hrvatski radnički savez) i zaštitnu (Hrvatske seljačka / građanska zaštita).⁶ Sve su djelovale po načelu samopomoći, jer se do sporazuma Maček-Cvetković i uspostave Banovine Hrvatske 1939. nije moglo računati na potporu, nego naprotiv, na otpor države i njenih institucija.⁷ Bez državne podrške, HSS je preko organiziranog masovnog pokreta pokrenuo niz konkretnih djelatnosti (zadruge, sindikati, prosvjetne kampanje i dr.), koje su pomogle da se „hrvatska seljačka ideologija“ učini svjetonazorom većine i oblikuje novi nacionalni, socijalni i kulturni identitet.

Seljačka sloga bila je zadužena za provođenje kulturnog aspekta seljačke ideologije (o prosvjetnom ovom prilikom neće biti govora, ali bio je barem jednako toliko važan, posebice kampanja opismenjivanja⁸). On se mogao svesti na shvaćanje da je seljačka kultura jedina „prava“ nacionalna kultura i da se samo na njoj može graditi ukoliko se želi očuvati identitet. Time je samo ponovljeno ono što su od 19. stoljeća govorili i mnogi drugi u Europi – da je selo čuvar 'pravog duha nacije', koji je kod elite („grada“) iskvaren tuđinskim utjecajima.⁹ Ovakvo shvaćeno selo postalo je predmetom znanstvenog proučavanja (etnologije, sociologije sela i dr.) i umjetničkom inspiracijom posvuda, posebice u seljačkim državama. Cilj Seljačke sloge bio je to postići i u Hrvatskoj.

Polazeći od ovog okvira i Hutchinsonovih teza, istraživanje želi odgovoriti na neka pitanja vezana uz odnos politike i kulture. Ovo široko i složeno područje svest ćemo na pitanje odnosa dominantne političke stranke (HSS-a i njene organizacije Seljačke sloge) i umjetnika, koji su bili povezani s njom. Na primjeru skladatelja i kulturnih organizacija, koje su surađivale sa HSS-om istraženo je pitanje njihovog organizacijskog povezivanja i utjecaja politike na dinamiku kulturnog djelovanja, a potom i primjenjivost teze o modernizacijskoj ulozi kulturnog nacionalizma.

6 Šute, *Slogom slobodil!*; Leček, Seljačka sloga; Ceribašić, *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće*; Leček, 'Dosađa se samo polovica hrvatskog naroda borila', str. 93-130; Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke*.

7 Stvaranje masovnih gospodarskih, kulturnih, političkih organizacija samopomoći, koje vrše jak utjecaj na zajednicu i mogu stvoriti kulturna protusredišta državi, Hutchinson vidi kao jedno od temeljnih obilježja kulturnog nacionalizma. Hutchinson, *Nations and Culture*, str. 78.

8 U njoj je opismenjeno preko 300.000 ljudi. Leček, Seljačka sloga i prva kampanja, str. 292-301.

9 Smith, *Authenticity*, str. 13-14; Smith, *Chosen Peoples*, str. 37-43; Leoussi, *The ethno-cultural roots of national art*, str. 151-153.

Politika i nacionalne kulturne udruge

Problem organizacijskog povezivanja

Odnos politike i kulture u višenacionalnoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji složeniji je nego u nacionalnim državama, jer, posebice u hrvatskom slučaju, treba uvažiti postojanje barem dvaju središta političke moći. HSS je s vremenom izgradio čvrstu neformalnu mrežu utjecaja, dok je država raspolagala institucionaliziranim sredstvima utjecaja na kulturu i njene tvorce, intelektualce. Unitaristički zakoni iz ranih 1920-ih dosegli su vrhunac u vrijeme diktature dajući Ministarstvu kulture punu kontrolu nad obrazovanjem (uključivo fakultete), kulturom i umjetnošću.¹⁰

U kulturi se tijekom ranih 1920-ih odvijao identičan proces unitarizacije kao na drugim područjima života. Gotovo odmah po ujedinjenju, započela je akcija objedinjavanja dotadašnjih nacionalnih udruga u jugoslavenske saveze. Istovremeno je započeo i otpor onih, koji su u povezivanju vidjeli gubljenje hrvatskog identiteta (što je bilo potpomognuto kadrovskim promjenama na čelu udrugachlanica, manipulacijama imovinom, nametanjem ćirilice).¹¹ Unatoč svim slabostima parlamentarnog sustava i nepostojanju prave demokracije, tijekom 1920-ih otpor je još uvijek mogao biti do neke mjere organiziran. No, intelektualci su u velikoj većini bili državni „službenici“, pa je i njihov otpor u institucijama mogao biti samo krajnje oprezan i taktičan (učestale smjene na čelu nekih od njih svjedoče o tome).¹² Čak ni stručne udruge nisu bile od velike pomoći. Udruga likovnih umjetnika (*Društvo umjetnosti*) potpuno se pasivizirala (u cijelom razdoblju nije priredila niti jednu izložbu!), slabo je radilo i Društvo hrvatskih književnika, većinu skladatelja naći ćemo u Udruženju jugoslavenskih muzičkih autora (UJMA), a i Društvo sveučilišnih nastavnika nestalo je u jugoslavenskom savezu.¹³

Otvoreniji otpor možemo potražiti samo u izvaninstitucionalnim organizacijama, koje su u građanskom društvu doživjele svoj vrhunac.¹⁴ Na primjeru Prosvjetnog saveza, Hrvatskog pjevačkog saveza (HPS) i s njim povezanog Sklada pokazat ćemo neke osnovne tendencije u odnosu kulture i politike međuratnog razdoblja.¹⁵

10 Dimić, *Kulturna politika*, str. 252.

11 Vjerojatno najpoznatiji, a i najbolje obrađen, bio je Hrvatski sokol.

12 Usp. Batušić, *Povijest hrvatskog kazališta*, str. 328-336.

13 Maruševski, *Društvo umjetnosti*, str. 298-299; *Obnovljen rad Društva hrvatskih književnika*, *Hrvatski dnevnik*, 4, 1939., 1276 (18.11.1939.), 3; *Povijest Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu*, <http://dsn-zg.hr/index.php?id=2> (pregledano 28.4.2011.)

14 Tomašek, *Glazbeni amaterizam* str. 475-502.

15 O HPS su pisali i etnolozi koje je zanimala suradnja sa seljačkim zborovima, a Prosvjetni savez su spomenuli tek usput. Ceribašić, *Hrvatsko, seljačko*, str. 102-103; Sremac, *Povijest i praksa*, str. 142 i dalje.

Odmah po osnivanju Seljačke sloge (1925.) počelo se raditi na suradnji sa srodnim udrugama. Bez sumnje, najčvršću vezu ostvarila je s HPS (savezom pjevačkih zborova osnovanim 1874.), u kojeg su se uključili njeni seljački zborovi (kao Župa „Matija Gubec“). Od početka je uspostavljena i čvrsta personalna povezanost, koju će zadržati do rata. Predsjednik Seljačke sloge (1920-ih formalno je samo tajnik) Rudolf Herceg bio je u Predsjedništvu HPS i Ravnateljstvu Sklada¹⁶, dok su njihovi ključni ljudi Rudolf Matz, Zlatko Špoljar, Zlatko Grgošević, Rudolf Petek i Većeslav Rotkvić bili „prosvjetni radnici“ Seljačke sloge.¹⁷

Još ranih 1920-ih pokušalo se povezivanje podići na razinu višu od ove „bilateralne“ i stvoriti mrežu nacionalnih kulturnih organizacija. Krovna organizacija, koja bi povezala sve kulturno-prosvjetne i socijalne udruge trebao je postati Prosvjetni savez (PS), osnovan 1920. na poticaj Đure Basaričeka.¹⁸ Prvobitna zamisao da se uspostavi koordinacija udruga, koje se bave rješavanjem najnužnijih socijalnih problema, uskoro je prerasla u nešto novo. Opseg, koji je zamisao (ne i praksa!) dosegla, odredila je više politika unitarizma, nego sklonost samih članova udruga da djeluju do te mjere organizirano i – u biti – moderno.

Okupljanje oko PS išlo je teško i sporo. Nije slučajno da je Savez svoje „zlatno doba“ (uvjetno rečeno) doživio tek u kratko vrijeme, u kojem je HSS imao većinu u Zagrebačkoj oblasti.¹⁹ Tada su se na popisu sudionika u njegovim manifestacijama našle čak i državne ustanove, prvenstveno tijekom moderno koncipiranog Prosvjetnog tjedna (1927. i 1928.). Uz amaterske udruge, u događanja su se uključili Sveučilište, JAZU, Matica hrvatska, Higijenski zavod, škole i dr. Cilj manifestacije bio je javnosti prikazati povijest, ali i tadašnji rad na području nacionalne kulture. Organizirane su brojne besplatne izložbe, predavanja, koncerti, pjevačke smotre i ono što danas nazivamo danima „otvorenih vrata“ inače nedostupnih institucija. Osigurana je i podrška tiska.²⁰ Ovaj novi koncept društvene odgovornosti prosvjetnih i kulturnih krugova naišao je i na neočekivano velik odaziv nenavikle, ali zainteresirane javnosti. No, okupljanje je bilo kratkog vijeka, a osjetila se i sjena poznatog jaza selo-grad kao i političkog raskola.²¹

16 Osim njega, u HPS godinama aktivno djeluju i narodni poslanici HSS-a (Juraj Šutej bio je predsjednik HPD Trebević iz Sarajeva, Mihovil Katanec Nevena u Subotici, a Stjepan Hefer Župe Kuhač u Osijeku).

17 Formula „prosvjetnog radnika“ bio je način da se inteligenciji prizna članstvo u ekskluzivno seljačkoj organizaciji. Osim njih, to su postali etnolozi (Milovan Gavazzi, Branimir Bratanić), slikari Ljubo Babić i dr.

18 Hrvatski kulturni radnici i kulturna društva u počast mučenika, *Seljačka prosvjeta*, 3, 1928., 6-8, str. 152.

19 O borbi za supsidijarnost u oblastima: Kolar Dimitrijević, S. Radić, str. 903-917; Ista, *Radićev sabor*; Ista, *Presjek kroz rad*, str. 109.-135.

20 Strossmayerov ili prosvjetni tjedan, *Narodni val*, 1, 1927, 128 (20.12.1927.), str. 7; Sjajna manifestacija seljačke kulture, *Narodni val*, 2, 1928., 37 (14.2.1928.), str. 5-6. Opširan prikaz u tematskom broju: *Seljačka prosvjeta*, 3, 1928., 3, str. 43-58.

21 Herceg, Seljačka kultura – naroda kultura, *Seljačka prosvjeta*, 3, 1928., 3, str. 41-42.

Tijekom 1930-ih više nije bilo pokušaja organizacijskog objedinjavanja građanskih udruga. Propala je i inicijativa da se intelektualce sklone HSS-u poveže u posebnu udrugu (Zadruga hrvatskih seljačkih kulturnih radnika, 1936.).²² Iako se odustalo od organizacijskog povezivanja, treba napomenuti kako je nakon iskustva diktature povezivanje unutar „hrvatskog seljačkog pokreta“ bilo doduše neformalno, ali vrlo široko i učinkovito. No, intelektualci su zadržali svoju autonomnu poziciju u odnosu na „hrvatski seljački pokret“, s kojim su surađivali isključivo iz osobnog uvjerenja.

Spomenula bih samo nekoliko pokazatelja, koji upućuju na to da se HSS nije miješao u sam umjetnički postupak. Prepustio ga je umjetnicima, kao što je radio i sa stručnjacima na drugim područjima, pa je na njihovo razmišljanje više utjecala međunarodna kulturna klima i opća situacija u Hrvatskoj, nego izravna intervencija politike. Jedini zahtjev za određenim „političkim realizmom“ ostao je usamljen i bez ikakvog odjeka.²³ To ilustriraju i komentari neprikosnovenog „vođe“ seljačkog pokreta V. Mačeka. On je svojim dolaskom na izložbe ili koncerte podržavao umjetnike bliske HSS-u, ali iz izjava je jasno da je samo ponavljao ono što je od njih naučio.²⁴ U prilog neutralnosti stranke u pitanjima umjetničkog stila, govori i odluka o gradnji doma Gospodarske sloge, najvećoj HSS-ovoj narudžbi uopće. Izabran je projekt Mladena Kauzlarića, arhitekta iz njima socijalno bliske skupine «Zemlja», zamišljenog u internacionalnom stilu, a ne kako bi se moglo očekivati, u nacionalnom.²⁵ Pragmatičnom vodstvu stranke odgovarao je svojevrzni kulturni pluralizam, jer su nastojali zadržati uz sebe i one koji se nisu mogli poistovjetiti sa „čistom“ seljačkom ideologijom. Uostalom, pokušaji sistematiziranja ideja Antuna i Stjepana Radića, svedeni često na jednostavne formule (koje su, istina, bile učinkovite u politici), nisu se ni mogle dojmiti vrsnih intelektualaca.²⁶ Oni su svojim teoretskim promišljanjima nacionalnog stila citirali svjetske autoritete u svojoj struci, a ne političke ideologe.²⁷

22 Školić, Pokret hrvatskih seljačkih kulturnih radnika, *Evolucija*, 4, 1936., 1, str. 53-54; Pred konstituiranjem Društva prijatelja Seljačke Sloge u Zagrebu, *Večer*, 19, 1938., br. 5183 (8.3.1938.), str. 5.

23 Ideje kćeri Stjepana Radića Milice Devčić. M. Devčić, Likovna umjetnost i hrvatski seljački pokret, *Evolucija*, 4, 1936., 1, str. 60-61.

24 Dr. Maček na izložbi seljačkih slikara, *Hrvatski dnevnik*, 1, 1936., 3 (26.5.1936.), str. 3; XVI. izložba Grupe hrvatskih umjetnika, *Hrvatski dnevnik*, 4, 1939., 1278 (20.11.1939.), str. 4.

25 »Zemlja« je bila udruga socijalno angažiranih slikara i arhitekata, više socijalističkog nego HSS-ovskog usmjerenja (1929.-35.). Premerl, *Hrvatska moderna arhitektura*, str. 46-47, 51-52, 58-59.

26 Unatoč dugogodišnjoj suradnji, Matz je imao pomalo podsmjeshljiv odnos prema Hercegu, koji je bio izvrstan organizator, ali njegovo upuštanje u teoriju nije bilo najuspjelije.

27 Babić, primjerice, navodi A. Riegela, H. Tainea, H. Spencera, L. Levy-Bruhla i dr.

Dinamika kulturnog djelovanja: Hrvatski pjevački savez (HPS) i Sklad

Procijep između želje da se očuva hrvatski identitet institucija i udruga, te pritiska da se nestane u jugoslavenskim, dodatno je opteretio uobičajena stručna, idejna, čak generacijska ili osobna neslaganja. Pri tom je izbor oko nacionalnog i modernog ostao sasvim po strani. Nacionalno je bilo opće prihvaćeno i potvrđeno s „vrha“. Primjerice, kralj Aleksandar naručio je dvor u Dedinju u „neorspskom stilu“ (inačice neobizantskog) od graditelja, koji su za rumunjsku kraljevsku obitelj (čiji je bio zet) razvijali „neorumunjski“ stil.²⁸ Pitanje svedeno na hrvatsko-ili-jugoslavensko radikaliziralo se u vrijeme diktature, kad je jugoslavenstvo ustanovljeno zakonom, a inteligencija ga je svojim autoritetom trebala potvrditi.²⁹ Bez sumnje je među onima, koji su poslušali (a radilo se o većini), najmanji broj bio iskrenih „Jugoslavena“. Naime, koncept jugoslavenske nacije, koji se poistovjetio s korumpiranim državnim aparatom i diktatorskim režimom, odavno je izgubio podršku intelektualaca.³⁰

Stoga samo članstvo u jugoslavenskim udrugama ili savezima ne govori puno o zbiljskom ponašanju pojedinaca, koje je variralo od pasivnog otpora (oni koji „šute“³¹) pa do aktivnih (čak i agresivnih) promicatelja jugoslavenstva. Ovom prilikom neću ulaziti u razne modele prikrivenog otpora, inače svojstvenog represivnim sustavima.³² Zanimljivija je pojava onih, koji su svoje stavove o hrvatskom kulturnom identitetu iznosili otvoreno i „konsekventno“ i tako kulturu pretvorili u arenu političke borbe. U trenutku, kada su stranke zabranjene, a Seljačka sloga bila prisiljena obustaviti djelovanje, otpor je ostao na pojedincima i kulturnim udrugama.³³

Upravo u razdoblju diktature jedan od naših najboljih slikara Ljubo Babić razvija teoriju o „našem izrazu“,³⁴ a u krugovima glazbenika pojavljuje se jedini organizirani otpor. Omogućilo ga je oslanjanje na one, do kojih državne institu-

28 Kallestrup, *Art and Design in Romania*, str. 167-168.

29 Dimić, *Kulturna politika*, str. 248, 252-265.

30 Djokić, (Dis)Integrating Yugoslavia, str. 150-152; Dobrivojević, *Državna represija*, str. 112-117. Iza Prvog svjetskog rata unitarni jugoslavizam nije podržavao više niti jedan značajniji intelektualac. Banac, *Nacionalno pitanje*, str. 199.

31 Nakon odluke o raspuštanju HPS predstavku hrvatskih kulturnih radnika (prosinac 1934.) potpisala su 54 intelektualca (između njih 5 akademika, 9 sveučilišnih profesora, te članovi najvažnijih kulturnih udruga), što pokazuje da šutnja intelektualaca u državnim ustanovama nije značila i slaganje s državnim politikom. Predstavka hrvatskih kulturnih radnika Kraljevskom namjesništvu od 4.12.1934., *Skład*, 3, 1934., 6, str. 1-2.

32 U represivnim sustavima (robotovlasničkim, totalitarnim, diktaturama) uglavnom nema otvorenih pobuna. Otpor u njima postaje individualiziran, a onaj kolektivni premješta se na druge razine. Scott, *Domination and the Arts*; Peukert, *Inside Nazi Germany*. O takvom vidu otpora kod nas vidjeti: Leček, Petrović Leš, Znanost i ideologija.

33 Leček, Seljačka sloga, str. 292-294.

34 Zidić, Slikari čistog oka, str. 37-51; Ivančević, Bilješke o Ljubi Babiću, str. 26-44; Prelog, Strategija oblikovanja, str. 267-282.

cije nisu dopirale. Bili su to skladatelji, koji su domišljatošću uspjeli osigurati nezavisan izvor prihoda (Sklad) i amaterski zborovi objedinjeni u HPS. Njihova izuzetna popularnost i broj (u vrijeme diktature računalo se na oko 200 zborova i 8.000 pjevača³⁵) omogućili su jedinstvenu pojavu nečega, što su kasnije nazvali „glazbeni pokret“.³⁶

Povijest HPS zapravo je povijest državnog pritiska. Nakon što je 1923. novo vodstvo (predsjednik Nikola Faller i tajnik Rudolf Matz) odbilo ući u Jugoslavenski pjevački savez, osjetili su što znači biti u nemilosti države. Savezu su uskraćene financijska potpora i olakšice (poput jeftinijih karata za vlak za sudionike smotri), a osjećao se i stalan pritisak na članove.³⁷ Pritisak je popustio u trenutku političke nagodbe HSS-a i Beograda (1925.), a djelovanje je na kratko procvalo. Izdavali su glasila *Glazbeni vjesnik* i *Hrvatsku narodnu pjesmu*, uključili u HPS seljačke zborove i pokrenuli proslavu Hrvatskog pjevačkog dana (saveznu smotru). Još veći zamah omogućila je pomoć Zagrebačke oblasti u trenutku, kada je u njoj na vlasti bio HSS (1927.-28.). Tada su ostvarili svoje jedino međunarodno gostovanje (Sveslavenski koncert u Pragu, 1928.). U diktaturi je djelovanje gotovo ugašeno (smotre, glasila, turneje), ali HPS je opstao, iako je 1930. ponovno pokušao „udar“.³⁸ Slijedile su „razne grožnje, zapostavljanja i premetačine“, sukobi s kolegama, ali i „tvorni napadaji“. Pod pritiskom neki su pojedinci i zborovi istupili iz HPS. Veliki udarac bilo je i izbacivanje HPS iz Sveslavenskog pjevačkog saveza (iako je bio među osnivačima) s obrazloženjem da u njemu mogu biti samo državni savezi. Uoči pregovora o njegovom ponovnom primanju u rujnu 1934., HPS je raspušten.³⁹ Obnovljen je potkraj 1935., pola godine nakon skupštinskih izbora (i plebiscitarne podrške glasača HSS-u) te početka normalizacije političkog života.⁴⁰ Za HPS je normalizacija bila uvjetna, naime država i dalje nije pomagala njegov rad, pa se on zasnivao na samopomoći.⁴¹

35 Premalo poznata revija, *Obzor*, 75, 1934., 17 (22.1.1934.), str. 2. Broj je vjerojatno pretjeran (radi promidžbe). Kasnije se navode točniji podaci: 112 društava u 1937., a 148 (organiziranih u 11 župa) u ljeto 1940. Budući da su računali s prosječno 40 pjevača po zboru, radilo se o 4.500 do 6.000 ljudi. Sabor hrvatskih pjevača, *Sklad*, 6, 1937., 3, str. 11; *Sklad*, 9, 1940., 6, str. 2-7.

36 Uoči velikih pjevačkih svečanosti, *Sklad*, 6, 1937., 2, str. 1.

37 Glavna godišnja skupština Hrv. pjev. saveza, *Sklad*, 7, 1938., 6, str. 4.

38 N. Faller, Tok mog života, *Sklad*, 3, 1934., 3, str. 2-5; Izvještaj glavnog tajnika HPS za glavnu skupštinu koja je održana 18. prosinca 1938., *Sklad*, 8, 1939., 1, str. 1-4.

39 Umro je nestor hrvatske pjesme, *Sklad*, 7, 1938., 2, str. 2. Raspušten je 5.9.1934. odlukom Upravnog odjela Banske uprave Savske banovine od 2.9.1934. (Pov. II, br. 2948) uz obrazloženje da se njegov rad „razvija i manifestuje sa nedozvoljenom političkom tendencijom“, protivno pravilima i „državnom poretku“. Dokumenti o raspustu Hrvatskog pjevačkog saveza, *Sklad*, 3, 1934., 5, str. 8.

40 U svibnju 1935. odbijena je žalba, a Državni savjet konačno je donio odluku o poništenju raspuštanja 2.11.1935. br. 29028. Recite bar razlog zašto..., *Sklad*, 4, 1935., 3, str. 1-3; Hrvatski pjevački savez uspostavljen, *Sklad*, 4, 1935., 6, str. 1-2.

41 Drugi festival HPS (1937.) financirali su neki hrvatski privrednici i sami izvođači. Na njemu su nastupila 52 društva s oko 3.000 pjevača, a povorku pred Narodnim kazalištem dočekalo je 20.000 ljudi. Drugi festival Hrvatskog pjevačkog saveza 5. i 6. lipnja 1937., *Sklad*, 6, 1937., 3, str. 2; Drugi

Zborovima u HPS-u (koji su davali izvođače) pridružila se u svibnju 1931. zadruga Sklad, koja je trebala financijski osigurati buntovne skladatelje. Naime, donošenjem Zakona o autorskim pravima (1929.) i osnivanjem Autorcentrale d.d. svi su tantijemi od izvođenja išli u Beograd. U praksi je to značilo poskupljenje za izvođače i ovisnost o isplati iz Beograda za autore. Sklad je pokušao stvoriti vlastiti financijski sustav, u kojem su zborovi stjecali prava neograničenog izvođenja kupujući glasilo *Sklad*⁴², koje je objavljivalo partiture.⁴³ Ekonomski se radilo o jednostavnom bojkotu: novac za autorska djela naplaćivao je časopis (jer su se kupovala s njime), a svi članovi HPS bili su obvezni ne izvoditi djela registrirana kod Autorcentrale (i time ne davati tantijeme). Naravno, to je tražilo disciplinu (koja se često spominje), ali zborovima je bilo znatno jeftinije, pa su skladbe Sklada doskora koristili i „neutralci“, naročito katolička i radnička društva, ali čak i članovi Južnoslovenskog pjevačkog saveza.⁴⁴

Osim jedinstvenog ekonomskog otpora, u Skladu je osmišljen i ideološki - naći i „fiksirati“ hrvatski narodni izražaj.⁴⁵ U godinama zabrane političkog djelovanja i korištenja nacionalnog imena, preuzeli su sasvim političku ulogu. Bili su toga i sami svjesni, jer pišu da je borba za kulturnu individualnost „analogna borbi narodnoj“ (političkoj).⁴⁶ Ideja o nacionalnom izrazu u umjetnosti nije bila niti nova niti originalna (dapače, usvojili su je od svojih učitelja na Muzičkoj akademiji, koji su u tom trenutku, barem formalno, u suprotnom taboru). Ono po čemu su važni je to, da su ideju „hrvatskog izraza“ (identiteta) „konzekventno“ i otvoreno zastupali u vrijeme kada je bio „paraliziran cijeli hrvatski kulturni i politički život“, te da su nasuprot „službenom stajalištu“ kako postoji samo jugoslavenska kultura razvijali i pomogli uvesti u širu upotrebu pojam „hrvatska kulturna individualnost“.⁴⁷

Prve godine Skladovog rada obilježilo je „puno protivnika, malo potpore“. Stoga je važno vidjeti tko je podržao ovaj kulturni otpor i tko su mu bili nositelji. Među onima, koji su pružili potporu, ističu se najvažnije i najmasovnije građanske udruge (Matica hrvatska, Napredak, Hrvatski radiša), pa i neki privatnici

festival Hrvatskog pjevačkog saveza, *Sklad*, 6, 1937., 4, str. 1-3.

42 *Sklad* (1932.-45.) je nastao fuzijom *Glazbenog vjesnika* (izdaje HPS) i *Hrvatske narodne pjesme*, koji su prestali izlaziti u diktaturi. Izgledom i opsegom bio je relativno skroman (4 odnosno 8 strana tekstualnih priloga i 8-24 strana nota).

43 Pravila zadruge SKLAD, *Sklad*, 4, 1935., 2, str. 7-8.

44 *Sklad*, 1, 1932., br. 3, str. 4; Izvještaj Ravnateljstva glavnoj skupštini dne 27.V.1933., *Sklad*, 2, 1933., 3, str. 3; Rezultati poštenog rada, *Sklad*, 2, 1933., 1, str. 1; H., Velika „nezavisna“ zabava u Zagrebu, *Sklad*, 2, 1933., 1, str. 3-4; Izvještaj glavnog tajnika HPS za glavnu skupštinu koja je održana 18. prosinca 1938., *Sklad*, 8, 1939., 1, str. 1-4.

45 Uredništvo, Zadaća „Sklada“, *Sklad*, 1, 1932., 1, str. 1; Zašto i kako je nastao „SKLAD“?, *Sklad*, 1, 1932., 3, str. 1-2.

46 IV. okružnica Predsjedništva HPS, *Sklad*, 6, 1937., 3, str. 5-6.

47 Umro je nestor hrvatske pjesme, *Sklad*, 7, 1938., 2, str. 2.

(primjerice, Milan Prpić, koji je bio financijer HSS-a).⁴⁸ Zahvaljujući dobroj organizaciji i ovoj potpori, Sklad je od početka mogao računati na stalnu zaradu.

Nositelji su bili mahom mladih ljudi. U „nezavisnima“, kako su se nazivali, bili su, između ostalih, Vinko Žganec, Nikola Hercigonja, Nikola Toth, Franjo Dugan ml., Rudolf Taclik, Boris Krnic, a objavili su i radove mladih Ivana Brkanovića i Mila Cipre. Radi toga su se morali suočiti i s nepovjerenjem u skladatelje „skromnijeg umjetničkog imena“.⁴⁹ Doista, u Udruženju jugoslavenskih muzičkih autora (UJMA) bila su najvažniji međuratni skladatelji (Krešimir Baranović, Fran Lhotka, Božidar Širola, Antun Dobronić, Krsto Odak, Lovro Matačić, Boris Papandopulo).

Nije ih dijelilo umjetničko opredjeljenje, jer su svi pripadali nacionalnom stilu (ili ga barem povremeno koristili).⁵⁰ Problem je ležao jedino u tome, što su skladatelji u UJMA-i pristajali da se njihova glazba naziva „jugoslavenskom“, a radili su to ili iz uvjerenja ili da bi zadržali posao. Naime, svi su bili na ono malo stalnih službi, koje je nudila nesigurna glazbena profesija – u kazalištu (Baranović je direktor opere Narodnog kazališta) i Muzičkoj akademiji (Dobronić, Lhotka, Lučić, Odak i dr.) ili drugoj sličnoj ustanovi (Širola u Etnografskom muzeju). „Nezavisni“ su mahom bili mladi ljudi (generacija 1901.-1911.), koji su tada završavali studij, a ovo im opredjeljenje nije pomoglo u počecima karijere (Cipra je prvo zaposlenje dobio na Cetinju, a Hercigonja u Strumici). Dumičić i Grgošević radili su u jednoj od rijetkih privatnih glazbenih škola, a jedino je R. Matz bio profesor Muzičke akademije.⁵¹

Politički jaz bio je dubok, a nije ga ublažilo to što su se nakon 1935. pojavile „čitave legije novih hrvatskih boraca“, čije je hrvatstvo bilo „to bučnije, što je bilo svježije“.⁵² Da bi ga premostili, glazbenici su čak simbolički potpisali „pakt prijateljstva“ (tek 1937.). Nakon toga „prošlost je zaboravljena“.⁵³ Iako je sporazum bio daleko od željenog, mogli su se tješiti time da njihova načela „ispovijedaju

48 SKLAD kao ideja i kao akcija, *Sklad*, 1, 1932., br. 4, str. 1-2; Izvještaj Ravnateljstva glavnoj skupštini dne 27.V.1933., *Sklad*, 2, 1933., 3, str. 3; Osvrt na rad i djelovanje SKLADa, *Sklad*, 7, 1938., 1, str. 1-2; R. Matz, Deset godina rada, *Sklad*, 10, 1941., 1, str. 1-3. Primjerice, Milan Prpić dao je 5.000 din za natječaj za harmonizaciju ličke pjesme (Natječaj, *Sklad*, 1, 1932., 2, str. 1), Matica hrvatska raspisivala je svoj natječaj u visini 1.000 din (prvi u: *Sklad*, 1, 1932., 3, str. 1), a udruge poput HPS, Matice hrvatske, Napretka ili pojedina pjevačka društva mogle su raspisati prigodni natječaj ili jednostavno namučiti neku skladbu. Isti je sustav natječaja koristila i MHKD (nagrade su se s vremenom popele do 16.500 din). A. Freudenreich, Kazalište za narod, *Sklad*, 9, 1940., 1, str. 1-6.

49 Umro je nestor hrvatske pjesme, *Sklad*, 7, 1938., 2, str. 2.

50 Najpoznatija djela napisana su u nacionalnom stilu (inspirirana folklorom): K. Baranović, Licitarsko srce (1924.), J. Gotovac, Ero s onoga svijeta (1935.), F. Lhotka, Đavo u selu (1935.).

51 Prema biografijama u: Kovačević, *Hrvatski kompozitori*.

52 Matz, Deset godina rada, *Sklad*, 10, 1941., 1, str. 1-3.

53 Svim hrvatskim skladateljima omogućena je suradnja na izgradnji hrvatske glazbene kulture, *Sklad*, 7, 1938., 1, 2-4; Izvještaj glavnog tajnika HPS za glavnu skupštinu koja je održana 18. prosinca 1938., *Sklad*, 8, 1939., 1, 1-4.

najjači hrvatski skladatelji⁵⁴ i da su ona postala „gospodujućima na glazbenom polju unutar čitave narodne cjeline“.⁵⁵

Nacionalni stil kao poticaj modernizaciji

Desetljećima je u literaturi o umjetnosti 20. stoljeća prevladavala modernistička paradigma, koja je moderno izjednačavala s ispravnim i naprednim, a sve ostalo proglašavala nazadnim ili svojevrsnim „slijepim crijevom“ pravocrtnog razvoja. Kriteriji „prave“ umjetnosti bili su njena potpuna sloboda i traženje formalnih razvojnih rješenja. U posljednje vrijeme upozorava se na jednostranost takvog pristupa i dovodi u pitanje shvaćanje da društvena angažiranost isključuje (kvalitetnu) umjetnost.⁵⁶

S propitivanjem isključivosti starog pristupa, započela je i revalorizacija nacionalnog smjera u umjetnosti 20. stoljeća. Novija komparativna istraživanja potvrdila su kako je, barem u prvoj polovini stoljeća, dominirala nacionalna umjetnost, a ukazala su i na složenost međusobnog odnosa nacionalnog i modernog, koji su dugo prikazivani kao dijametralno oprečni.⁵⁷ Uz to što su brojne studije pokazale, kako nacionalno nije isključivalo (štoviše, uglavnom je koristilo) moderan izraz, upozoreno je i da moderno nije nužno internacionalno⁵⁸ i da može biti nacionalističko.⁵⁹

U sklopu općeg zanimanja za nacionalni smjer, na novi je način sagledana i „nacionalna etnografska umjetnost“.⁶⁰ Naime, korištenje folkloru česta je sastavnica nacionalnog stila, posebice u zemljama, u kojima je seljaštvo još pred-

54 Osvrt na rad i djelovanje SKLADa, *Sklad*, 7, 1938., 1, str. 1-2.

55 Iz izvještaja Ravnateljstva zadruge „SKLAD“ o IX. redovitoj godišnjoj skupštini održanoj dne 15. lipnja 1940., *Sklad*, 9, 1940., 4, str. 2-3.

56 Introduction, u: Millon, Nochlin (ur.), *Art and Architecture*, str. VIII-XVI. Autor tvrdi da shvaćanje kako se umjetnost i promidžba isključuju i samo ima korijene u ideologiji. Edelman, *From Art to Politics*. Tvrdi da politika i umjetnost dolaze iz istog društvenog konteksta i aktivno oblikuju jedno drugo.

57 Uz spomenuti zbornik Facos i Hirsh, vidjeti: White, Murphy, *Musical Constructions of Nationalism*; Bohlman, *The Music of European Nationalism*; Millon, Nochlin, *Art and Architecture*; Geyer, Paulmann, *The Mechanics of Internationalism*; Bowe, *Art and the National Dream*. Zanimljivi su i prikazi na manje očekivanim mjestima, poput Turske ili Francuske (za koju se automatski pretpostavlja dominacija internacionalnog): Bozdoğan, Necipoğlu, *History and Ideology*; Fulcher, *French Cultural Politics & Music*.

58 Avangarda je bila ona koja se osjeća ugroženom (slogan s početka 1920ih „Umjetnici svih nacija moraju se ujediniti“). Usp. Zidić, *Slikari čistog oka*, str. 41; Benson, *Exchange and transformation*, str. 35-38. Benson zaključuje da je avangarda nejedinstvena, pluralistička („avangarde“) i da je „internacionalni stil“ ostao mit.

59 Jedina naša „ozbiljna“ avangarda, Zenit, bila je krajnje nacionalistička („balkaniziranje Euope“ Ljubomira Micića). Levinger, Ljubomir Micić and the Zenitist Utopia. O Micićevom netrpeljivom srpskom nacionalizmu i u: Horvat Pintarić, *Tradicija i moderna*, str. 381, 392.

60 Leoussi, *The ethno-cultural roots of national art*, str. 152.

stavljalo važan gospodarski i politički čimbenik. Među njih ulazi i Hrvatska. Stoga ćemo ono što su radili suradnici Seljačke sloge, skladatelji u Skladu i slikar Ljubo Babić, prikazati kroz nekoliko točaka koje su u literaturi već uočene kao modernizacijske: mobilizacija kroz kritiku starijeg (prethodnog) stila, modernost u idejama i načinu rada i nacionalno kao sastavni dio međunarodnog.

Kritika tradicije kao mobilizacija

Svi koji su željeli umjetnošću preobraziti društvo kretali su od istog polazišta. Bila je to kritika dominantne kulturološke paradigme kao krive i zastarjele, čime se društvo uvjeravalo u nužnost preobrazbe.⁶¹ Tako je i u nastupu intelektualaca povezanih sa Seljačkom slogom otpor tradiciji neprikriven. Babić kritizira pseudonacionalnu romantiku starije generacije, ali i pomodnost (znači nekreativnost) dijela mlađih umjetnika okupljenih oko Proljetnog salona.⁶² „Nezavisni“ glazbenici nastupaju protiv „romantičnog i namještenog patosa“ i „pseudoherojskih skladbi“ svojih prethodnika.⁶³ Bila je to borba za publiku, koja za skladbe Zajca i Vilhara vjeruje da su „prave hrvatske“, a na koncertima zborova HPS (koji pjevaju harmonizirane narodne pjesme) dovikuje da pjevaju i nešto „hrvatsko“.⁶⁴ Za njih koncept Sklada nije bio samo stilski premoderan (estetika seljačke umjetnosti i njena modernistička obrada), nego isprva nije prepoznat ni kao nacionalan. Cilj kritike bilo je pokrenuti „preporod“⁶⁵ upravo kod takve publike, a kako se radilo o širokim krugovima slušateljstva, bio je to doista velik zahvat u umjetničku, kulturnu, pa i političku profilaciju društva.

Modernizacija: ideje i provedba

Modernizacijske namjere i metode nacionalnog stila očituju se na više načine. Ovdje ćemo predstaviti moderne elemente u idejnim polazištima („autohtono“ kao kreativni poticaj i „kolektivno“ kao novi odnos prema stvarnosti) i u načinu djelovanja (profesionalno i sustavno proučavanja seljačke umjetnosti).

1.) izvornost kao poticaj kreativnosti

Literaturu, koja je dodirnula tezu o „vraćanju izvornom“, nemoguće je nabrojiti, a u novije vrijeme sve je prihvaćenija teza da u pozadini traženja „izvora“

61 Smith, *Myths and Memories of the Nation*, str. 61-62, 67.

62 Prelog, Strategija oblikovanja „našeg izraza“, str. 270

63 Bilanca jedne sezone, *Sklad*, 3, 1934., 3, str. 1.

64 Gradska pjevačka društva i narodna kultura, *Sklad*, 5, 1936., 4, str. 1-2.

65 Gradska pjevačka društva i narodna kultura, *Sklad*, 5, 1936., 4, str. 1-2.

stoji ideja otvaranja kreativnoj energiji.⁶⁶ „Autohtonost“ (izvornost) spominje se gotovo u svakom tekstu *Sklada*. Stoga bih ovdje samo upozorila na ono što je stajalo iza toga. Kao prvo, bila je to pobuna protiv oponašanja („epigonstva“), zapravo nekreativnosti. Kritika Zagreba kao „podružnice svjetske glazbene civilizacije“, trebala je voditi tome da ga pobuđeno stvaralaštvo pretvori u „rasadište svoje vlastite autohtone glazbene kulture“.⁶⁷ Rješavanje problema nacionalnog stila doista je stvorilo kreativno okruženje u Skladu, koje je nadraslo svoju sredinu („mnogo više dobre volje i kreativnih mogućnosti“, nego što su bile realne potrebe).⁶⁸ „Naš stil“ bio je poseban izazov za jednog od vodećih hrvatskih intelektualaca Ljubu Babića. Zaokupljao ga je godinama, istraživao je njegove razne aspekte (kolektivno seljačko stvaralaštvo, dječji crtež) a shvaćao ga je kao nedovršen (i nedovršiv) projekt.⁶⁹

Kao i mnogim europskim umjetnicima, izvornost im je postala idealom i ciljem. No, čitajući njihove zamisli i uspoređujući ih s učinjenim, postaje sve jasnije u kojoj je mjeri izvornost pripadala sferi svojevrsnog mita koji, kao i svi mitovi, treba mobilizirati, a ne se doista ostvariti.⁷⁰ Postaviti pitanje i tražiti odgovor intelektualan je napor, koji sam po sebi mijenja postojeću stvarnost i bez da je dao odgovor.⁷¹

2.) umjetnici nacionalnog smjera kao modernizatori

Idući problem odnosi se na sredstva, koja su stajala umjetnicima na raspolaganju u oblikovanju željenog izraza. Odluku u čemu tražiti i na koji način ostvariti nacionalni izraz, politika je ostavila samim umjetnicima. A oni su to radili prema vlastitim sposobnostima i uvjerenjima. Ovdje se ne možemo upuštati u cjelovitu analizu odnosa prema modernom, samo bih upozorila, kako je već pisano o njihovom eksperimentiranju s modernim, čak avangardnim. Kao i drugdje, umjetnici nacionalnog mogli su biti i nositelji modernog izraza.⁷² Primjerice, Ljubo Babić radio je avangardnu scenografiju (za koju je dobio Grand Prix na pariškoj izložbi Dekorativnih umjetnosti 1925.) i moderan dizajn.⁷³ Razumio je i modernost primitivnog izraza, iako to nije bio njegov

66 Smith, Chosen Peoples, str. 36-42; Isti, Authenticity, str. 13-14; Hutchinson, Modern nationalism, str. 50-52; Isti, Myth against myth, str. 18.

67 R. M. (Matz), Dva svijeta, *Sklad*, 1, 1932., 6, str. 1-2.

68 Proširena zadaća „Sklada“, *Sklad*, 5, 1936., 1, str. 1.

69 Babić, O našem izrazu. Uz slike Jerolima Miše, *Hrvatska revija* 3, 1929., str. 196-202. (dio pretiskan u: Isti, O našem izrazu, u: *Maestral – O našem izrazu – Požutjele putne uspomene*, Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina 1931.); Isti, *Boja i sklad*. Usp. Prelog, Strategija oblikovanja „našeg izraza“, str. 269. Autor govori o „našem izrazu“ kao „projekciji napretka“.

70 Uloga im je odrediti aktivnosti i smjer društvenih promjena. Smith, *Myths and Memories*, str. 57, 68.

71 Usp. Horvat Pintarić, *Tradicija i moderna*, str. 276. Autorica drži da je bitno što je Babić uopće postavio pitanje identiteta.

72 Usp. Genova, Dimitrova, *Izkustvoto v Balgaria prez 1920-te godini*, str. 92-94.

73 Ivančević, Bilješke o Ljubi Babiću, str. 26-44; Batušić, *Sjene*, str. 197-211; Galjer, Ljubo Babić, str. 44-77.

put.⁷⁴ Glazbenici su koristili i moderne elemente glazbenog izraza.⁷⁵ Sklad, kojim je smisao postojanja bio nacionalni izraz, pokazao je praktičnost (ako već ne simpatiju) pa su njegovi skladatelji – osim što su pokušali stvoriti nacionalni ples u tipu kola – komponirali i moderne plesove poput fokstrotta, tanga, engleskog valcera.⁷⁶

Folklor je za umjetnike bio samo polazišna točka. Od njih se dalje očekivalo da naprave „svoj dio posla“, odnosno da „nisku“ umjetnost pretvore u „visoku“ pri čemu im nisu bila propisana sredstva (znači slobodno se moglo koristiti i moderne likovne, glazbene, građevne oblike). Kao i drugdje, u umjetnosti tog vremena zapravo dominira mješavina internacionalnog i vernakularnog („nacionalni internacionalni stil“).⁷⁷ Jedina je granica bila da umjetnost više ne bude isključivo elitistička (dio je mogao ostati čak i to), nego dostupna svima.

3.) socijalno razmišljanje

Na naše umjetnike može se primijeniti zaključak, kako su se kroz umjetnost međuraća zrcalile tri velike teme: nacionalizam, modernizam i društvena odgovornost.⁷⁸ Ova posljednja komponenta doista je nova, a karakterizira ju izlazak obrazovane elite iz svoje izoliranosti, sagledavanje društvene cjelokupnosti i otkrivanje pojma socijalne odgovornosti. U literaturi se socijalni angažman u umjetnosti dugo povezivao s međunarodnim socijalističkim pokretom („progressivnim snagama“).⁷⁹ No danas je jasno da je bio prisutan u daleko širim krugovima. Cjelokupna se inteligencija nakon Prvog svjetskog rata našla u novoj, za mnoge neželjenoj situaciji. Svijet se izmijenio i na društvenu su pozornicu stupile „mase“. Prema novoj stvarnosti trebalo je zauzeti i nekakav stav. Moglo ju se ignorirati i dalje se držati svojeg povlaštenog položaja kulturne i zaštićene manjine ili pokušati aktivno djelovati u svijetu i biti dio zajednice.⁸⁰

Socijalno orijentirana ideologija HSS-a tražila je aktivizaciju obiju strana – i intelektualaca i seljaka. Od obrazovanih se očekivalo da postanu korisni narodu, a od naroda da i sam poradi na poboljšanju svog položaja, a time i prosperitetu cijele nacije.⁸¹ Pojam „kolektiviteta“ prisutan je u brojnim tekstovima iz 1930-ih,

74 Ljubo Babić, Zemlja. Prigodom izložbe u starom Umjetničkom paviljonu, *Obzor*, 25.9.1931. (prema: Podravski zbornik, 32, 2006., str. 103-105.) O utjecaju primitivne na modernu umjetnost: Hiller, *The Myth of Primitivism*.

75 Županović, *Stoljeća hrvatske glazbe*, str. 274.

76 Velika „nezavisna“ zabava u Zagrebu, *Sklad*, 2, 1933., 1, str. 3-4.

77 Crowley, *Nation style and nation-state*, str. 128, 136.

78 Locke, *Opera and Ideology in Prague*, str. 1-6.

79 Usp. Leśnikowski, *Functionalism*, str. 15-36.

80 Usp. propitivanje intelektualaca o vlastitom identitetu i smislu. Smith, *National Identity*, str. 95-96.

81 O tome je najviše pisao Žarković (A. Heisinger): A. Žarković, Kulturna kriza i ruralizam, *Obzor*, 75, 1934., 14 (18.1.1934.), str. 4; *Obzor*, 75, 1934., 15 (19.1.1934.), str. 4; Isti, Intelektualci i nauka u hrvatskoj seljačkoj kulturi, *Hrvatski dnevnik*, 3, 1938., 590 (1.1.1938.), str. 19; Isti, Seljačka umjetnost u razvitku hrvatske kulture, *Hrvatski dnevnik*, 4, 1939., 1130 (25.6.1939.), str. 19; Isti, *Načela socijalne*

a često se spominje i u *Skladu*. Za njih je imao dvostruko značenje. Kolektivno stvaralaštvo sela postalo je izvorom nadahnuća, a rad za „kolektiv“ svrhom umjetnosti uopće. Iza toga je stajalo iskustvo da većina naroda (85% seljaštva, ali i širi slojevi u gradu) ostaje potpuno izvan kulture koju stvaraju, što se odjednom otkriva kao problem intelektualca, koji želi imati aktivnu ulogu u sadašnjosti.⁸² Umjetnici su društvenim angažiranjem prekidali svoju marginalizaciju, a potvrdu vrijednosti (čak i predvodničkog položaja) davala im je šira zajednica, s kojom su se napokon osjećali povezani (kao kada su se na zabavi „nezavisnih“ stopili „autori i reproducenti (izvođači, op. S. L.) zajedno s publikom u jedno organizirano miće“).⁸³ Matz je u nekim skladbama pokazao da mu nije nepoznata dodekafonija, međutim, kao i njegovi sumišljenici, značajan dio opusa posvetio je zbornim skladbama.⁸⁴ Zanimanje obrazovanih i nadarenih skladatelja za vrstu, koja je do tada držana manje umjetnički vrijednom, značila je širenje moderne ozbiljne glazbe u široku publiku u mjeri, u kojoj je do tada bilo nezamislivo. Tisuće pjevača u zborovima (ne samo HPS) i deseci tisuća slušatelja upoznali su kvalitetne skladbe prvih generacija obrazovanih skladatelja (za koje je pitanje da li bi bez te potpore imali uopće posla).

O „kolektivu“, kao o novoj glavnoj brizi, govore Ljubo Babić, skupina Zemlja, arhitekti „zagrebačke škole“, ali i mnogi drugi. Mogli su imati različita ideološka usmjerenja, razlikovati se u formalnom pristupu umjetničkom izrazu (moderniji ili tradicionalniji), ali mnogima je zajedničko bilo upravo socijalno razmišljanje.

4.) organizirani rad

Na stvaranje nacionalne umjetnosti primijenjeno je moderno načelo profesionalizacije i podjele posla. Traženje inspiracije u izvornom više nije ostavljeno osobnoj impresiji pojedinca, nego pretvoreno u sustavan, čak i masovan, posao. U tako zamišljenom sustavu Seljačka sloga je organizirala posao u selima (seljačko stvaralaštvo) i davala „logističku podršku“ umjetnicima, koji žele upoznati selo (odlazeći u njega ili na zagrebačkim smotrama). Stručan posao oko čuvanja baštine i smotri prepušten je profesionalcima, etnologima (M. Gavazzi, B. Bratanić). Nakon što bi etnolozi autoritetom svoje znanosti utvrdili što je izvorno⁸⁵, na umjetnicima je bilo da ono što su upoznali i doživjeli izraze sredstvima svoje struke. Na smotrama ili na selu našli su motive i inspiraciju

pedagogije na temelju nauke Dra Antuna Radića. Isto se moglo čuti i s političkih tribina: Putevi naše inteligencije, *Hrvatski dnevnik*, 4, 1939., 1312 (25.12.1939.), str. 2. (Govor glavnog tajnika HSS-a Jurja Krnjevića)

82 R. Matz, A – onda?, *Sklad*, 4, 1935., 6, str. 5.

83 Velika „nezavisna“ zabava u Zagrebu, *Sklad*, 2, 1933., 1, str. 3-4.

84 Tuksar, Rudolf Matz, str. 118.

85 Ispravno bi bilo reći da se radilo o putu traženja izvornog, jer su etnolozi upozoravali na složenost i povijesne slojeve u seljačkoj kulturi. Izvornost je ostao ideal.

glazbenici, Babić je proučavao sklad boja na nošnjama, Tošo Dabac fotografirao tipove seljaka, a bile su nadahnućem i mnogima drugima.⁸⁶

Skladatelji su postupak čak stručno kategorizirali u četiri stupnja (1. harmonizacija; 2. obrada pučkih napjeva; 3. skladanje po motivima narodne glazbe; 4. slobodno skladanje u duhu narodnog izraza).⁸⁷ Osim toga, Sklad je sustavno i promišljeno gradio glazbenu literaturu i po tipu (počevši od zbarske glazbe i šireći se na pedagošku literaturu i dječje zborove, instrumentalnu glazbu, pa čak i „vedru glazbu“, uključivši plesnu) i po regijama.⁸⁸ Zahvaljujući dobrom sustavu rada uspio je stvoriti korpus zbarske glazbe, koja se i danas uvažava.⁸⁹

„Međunarodno“: uzor i cilj

Spomenuto je kako je nacionalni stil istovremeno i međunarodni. Njegovi tvorcili bili su potpuno svjesni ove umreženosti u svjetsku zajednicu naroda, koju su doživljavali kao mjesto razmjene – u nečemu su učili od uzora, a s druge strane, željeli su nešto i dati kako bi potvrdili vlastitu vrijednost, a onda i status. Na susjedne primjere podsjetili su predlažući sustavno sakupljanje narodnih pjesama (kao što su već učinile Bugarska, Rumunjska, Mađarska), kako bi i Hrvati postali „čuveni pred kulturnim svijetom“. Rad Bele Bartoka i ovdje je bio pojam ispravnog odnosa prema baštini.⁹⁰ Kao primjer, koji treba slijediti, istaknuta je poznata Haydnova obrada pjesme „O Jelena, Jelena“, kojom su Hrvati obogatili svjetsku kulturu.⁹¹ Nacionalno u umjetnosti nipošto nije značilo negirati tuđu kulturu, nego vlastitu kulturu prikazati kao „družicu“ sposobnu za suradnju.⁹² Kako bi međunarodna prezentacija postala uspješnija MHKD je utemeljila i posebnu nagradu („Nagrada Josipa Bacha“) za djela, koja bi bila „najpodesnija za populariziranje u inozemstvu“. ⁹³ Iako su smotre Seljačke sloge bile prvenstveno

86 Povremeno su išli i na regionalne smotre (R. Matz, Z. Grgošević, V. Rotkvić, koreografkinja Nevenka Perko). V. R., Smotra seljačkih zborova u Ivanić-gradu, *Sklad*, 5, 1936., 2, str. 2; Gradska pjevačka društva i narodna kultura, *Sklad*, 5, 1936., 4, str. 1-2; A. Freudenreich i učitelj plesa Vatroslav Krčelić bili su na smotri u Travniku i Sinju, kako bi dobili nadahnuće za plesove MHKD. Hrvatski plesovi na svjetskoj izložbi u Parizu, *Sklad*, 6, 1937., 2, str. 2.

87 Zlatko Špoljar, Odnos kompozitora prema primarnim produktima autohtone muzičke kulture, *Sklad*, 4, 1935., 1, str. 11.

88 Proširena zadaća „Sklada“, *Sklad*, 5, 1936., 1, 1; Osvrt na rad i djelovanje SKLADa, *Sklad*, 7, 1938., 1, str. 1-2.

89 Županović, *Stoljeća hrvatske glazbe*, str. 279, 281.

90 V. Žganec, Muzika našeg sela, *Sklad*, 3, 1934., 6, str. 3. O radu B. Bartoka u: David Cooper, Béla Bartók and the Question of Race Purity in Music, str. 16-32.

91 Gradišćanska matineja 4. XII., *Sklad*, 1, 1932., 6, str. 4.

92 Institucija za proučavanje narodne kulture, Suradnja SKLAD-a sa Seljačkom Slogom, *Sklad*, 4, 1935., 4, str. 1-2.

93 Rezultat VI. natječaja MHKD za najbolju pučku glumu, *Sklad*, 5, 1936., 1, str. 3-4; VII. natječaja MHKD za god. 1936, *Sklad*, 5, 1936., 2, str. 2-3. Postojale su tri nagrade za dramsku književnost:

namijenjene domaćoj publici, i njeno se vodstvo nadalo pozornosti turista.⁹⁴ Unatoč nadama, reakcije stranih gledatelja ostale su rijetke, a rad se odvijao u priličnoj izoliranosti.⁹⁵

Usmjerena na međunarodnu potvrdu, nacionalna kultura upravo je na ovom području imala najslabije rezultate. Pri tom se nije radilo toliko o tome da kvaliteta nije zadovoljavala zahtjeve predstavljanja u inozemstvu, nego o političkoj nemogućnosti nastupa pod hrvatskim imenom. Jedinstven je stoga nastup MHKD koja je s programom hrvatskih narodnih plesova „Kroatische Tänze“ uspješno nastupila na popratnom plesnom natjecanju uz Olimpijadu u Berlinu (1936.). Svoj međunarodni nastup MHKD duguje sretnoj okolnosti da je bila član međunarodnog saveza, koji je dopuštao članstvo po nacionalnom načelu, a ne državnom.⁹⁶ Podsjetimo, HPS je uspio ostvariti samo jedno međunarodno gostovanje (Prag, 1928.), a iz političkih razloga izbačen je iz Sveslavenskog saveza. Jedino međunarodno gostovanje Seljačke sloge ostvareno je tek u Banovini Hrvatskoj (Sofija, 1940.).⁹⁷

Zanimljiva je i reakcija strane publike, koja potvrđuje ono što su naši umjetnici govorili – da se u inozemstvu očekuje predstavljanje nacionalnog „duha“. Njemačka kritika istaknula je kako su narodni plesovi „veza za međunarodnu uzajamnost i upoznavanje naroda“ i potvrdila da, ako se želi „nešto značiti u međunarodnoj kulturnoj zajednici“, treba pokazati ono što je nacionalna posebnost.⁹⁸ MHKD je sa sličnim programom gostovala i u Švicarskoj (1938.). Zanimljivo je da je švicarska kritika doživjela program kao „suviše artistički“, nedostajalo joj je „trojakog izražaja“ (glazba, ples i nošnja) „koji nas Evropljane u punom smislu te riječi očarava“.⁹⁹ Za razliku od njemačke publike navikle na stilizaciju, u Švicarskoj su na vrhuncu smotre slične onima Seljačke sloge, u kojima

„Demetrova“ (Narodno kazalište daje za najuspjeliju dramu u sezoni, 10.000 din), „Freudenreichova“ (najbolja pučka gluma na natječaju MHKD, 7.500 din) i „Bachova“ (2.000 din).

94 Drugi festival Hrvatskog pjevačkog saveza, *Sklad*, 6, 1937., 1, str. 1-2.

95 Jedan od rijetkih prikaza izvan Hrvatske (iako još uvijek u Jugoslaviji) došao je iz Slovenije. Prema B. Orelu način rada Seljačke sloge izvrstan je model za druge upravo radi decentralizacije (nema utjecaja države, iako misli da je financijska potpora potrebna), a izbjegnuta je i komercijalizacija. Dobro je zamišljen i odnos stručnjaka prema smotrama i stavljanje težišta na rad samih seljaka. Boris Orel, Dva folklorna festivala, str. 151, 154-155.

96 Bila je član Međunarodnog odbora za pučku glumu, osnovanog 1926. u Pragu. Ostali članovi: savezi iz Belgije (flamanski i francuski), Bugarske, Čehoslovačke (češki i slovački), Francuske, Poljske, Španjolske, Švicarske, Velike Britanije. A. Freudenreich, Međunarodni odbor za pučku glumu, *Sklad*, 2, 1933., 3, 2.; Postanak i cilj međunarodnog odbora za pučku glumu, *Sklad*, 3, 1934., 5, 6.

97 Leček, Hrvatska seljačka predstava, str. 257-281.

98 Činjenice su: *Sklad*, 5, 1936., 5, str. 1; A. Freudenreich, Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca u Berlinu prigodom plesnih natjecanja XI. Olimpijade, *Sklad*, 5, 1936., 5, str. 2-3.; Objektivna kritika, *Sklad*, 5, 1936., 5, str. 4-8 (izvaci iz 36 njemačkih novina); Ideje SKLAD-a pred svijetom i kod nas, *Sklad*, 5, 1936., 6, str. 1-2.

99 A. Freudenreich, MHKD na gostovanju u Švajcarskoj, *Sklad*, 7, 1938., 5, str. 1-4. (tematski broj)

se inzistira na izvornome, pa je i kritika polazila od drugih standarda.¹⁰⁰ No, bez obzira na nijanse u vrednovanju, zajedničko u prevladavajućem europskom ukusu bilo je traženje drugačijeg, osebujno nacionalnog, čak folklornog. Upravo u tom fenomenu, da se drugačije prepoznaje kao sebi slično, treba potražiti ključeve razumijevanja kulturnog nacionalizma.

Zaključak

Polazeći od Hutchinsonovog određenja prirode kulturnog nacionalizma, u istraživanju je analizirana uloga kulture u borbi za hrvatski nacionalni identitet. U stalnom sukobu federalističke i centralističke (nacionalne i unitarne) politike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji, kultura je odigrala važnu ulogu. Pokazalo se da u vrijeme opće ideologizacije i nacionalizacije društva ona ne može ostati po strani, nego da u tom procesu aktivno sudjeluje. Faze političke borbe izravno su utjecale na dinamiku kulturnog života, a u vremenu represije (diktature) i zabrane političkog djelovanja, kultura je preuzela ulogu političkog predvodnika. Budući da su kultura i intelektualci (umjetnici) bili uglavnom zaposleni u državnim ustanovama i obvezni na lojalnost državnoj politici, otpor se mogao organizirati samo u izvaninstitucionalnim organizacijama, koje su u građanskom društvu doživjele svoj vrhunac. Istražene su organizacije koje su blisko surađivale s oporbenom Hrvatskom seljačkom strankom, koja je tada bila najjača stranka u Hrvatskoj (1930-ih prerasta u „hrvatski seljački pokret“). Povezani u shvaćanju kako treba obraniti posebnost hrvatskog kulturnog identiteta pred unitarizacijom, Prosvjetni savez, Hrvatski pjevački savez (HPS) i Sklad, pružali su organizirani otpor, koji nije do kraja nestao ni u diktaturi.

Drugo pitanje bilo je, u kojoj je mjeri umjetnost udruga ili pojedinaca bliskih HSS-u modernizacijska. Za razliku od države, koja je na raspolaganju imala institucionalizirana sredstva prisile (i ostala neuspješna u nametanju jugoslavenstva), HSS nije nametao ideje (nije ni mogao), posebno ne u odabiru umjetničkog postupka. Prepustio ga je umjetnicima, kao što je radio i sa stručnjacima na drugim područjima, pa je na njihovo razmišljanje više utjecala međunarodna kulturna klima i opća situacija u Hrvatskoj, nego izravna intervencija stranke. Kao i drugdje, u umjetnosti tog vremena dominira mješavina internacionalnog i vernakularnog, a to vrijedi i za one bliske HSS-u. No, ideje o nacionalnom stilu, kojem su svi pripadali, bile su način da na svoj način aktivno doprinose modernizaciji društva. Kroz kritiku starijeg (prethodnog) stila mobilizirali su i usmjeravali svoju publiku prema promjenama, slobodno su se

100 Bendix, *In Search of Authenticity*, str. 104-105.

koristili modernim umjetničkim elementima, koje su kombinirali s tradicionalnim (folklornim) i tako učinili pristupačnima širokoj publici, a umjetničko stvaranje pretvorili su u moderno istraživanje svijeta u kojem žive, kako bi na svoj način pridonijeli nacionalnom, ali i svjetskom, boljitku.

Izvori i literatura

Novine

Evolucija

Hrvatski dnevnik

Narodni val

Obzor

Seljačka prosvjeta

Sklad

Večer

Literatura

Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso Editions, 1995.

Babić, Ljubo. O našem izrazu. U: *Maestral – O našem izrazu – Požutjele putne uspomene*, Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina 1931.

Babić, Ljubo. *Boja i sklad: prilozi za upoznavanje hrvatskog seljačkog umieća*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1943.

Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.

Batušić, Nikola. *Povijest hrvatskog kazališta*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Batušić, Nikola. Sjene. Fantastična igra Ljube Babiće i Božidara Širole. U: *Dani hvarske kazališta. Hrvatska književnost, kazalište i avangarda dvadesetih godina 20. stoljeća*. Zagreb, Split: HAZU, Književni krug, 2004., str. 197-211.

Bendix, Regina. *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison, Wis., London: The University of Wisconsin Press, 1997.

Benson, Timothy O. (ur.). *Central European Avant-Gardes: Exchange and Transformation, 1910-1930*. Cambridge Mass., London: Los Angeles County Museum of Art, 2002.

Benson, Timothy O. Exchange and transformation: the internationalization of the avant-garde(s) in Central Europe. U: Benson, T. O. (ur.), *Central European*

Avant-Gardes: Exchange and Transformation, 1910-1930. Cambridge Mass., London: Los Angeles County Museum of Art, 2002., str. 35-38.

Bohlmann, Philip V.. *The Music of European Nationalism. Cultural Identity and Modern History.* Santa Barbara, Cal., Denver, Col., Oxford: ABC Clio, 2004.

Gordon Bowe, Nicola (ur.). *Art and the National Dream. The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-century Design.* Dublin: Irish Academic Press 1993.

Bozdoğan, Sibel, Necipoğlu, Gülru (ur.). *History and Ideology: Architectural Heritage of the „Lands of Rum“.* Leiden, Boston: Brill, 2007.

Ceribašić, Nail. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće : povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj.* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2003.

Cooper, David. Béla Bartók and the Question of Race Purity in Music, u: H. White, M. Murphy, *Musical Constructions of Nationalism: Essays on the History and Ideology of European Musical Culture 1800-1945.* Cork: Cork University Press, 2001, str. 16-32.

Crowley, David. *Nation style and nation-state. Design in Poland from the vernacular revival to the international style.* Manchester, New York: Manchester University Press 1992.

Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941,* knj. I. Beograd: Stubovi kulture, 1996.

Djokić, Dejan. (Dis)Integrating Yugoslavia, u: D. Djokić (ur.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992.* London: Hurst & Company., 2003., str. 136-156.

Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Edelman, Murray. *From Art to Politics. How Artistic Creations Shape Political Conceptions.* Chicago, London: The University of Chicago Press, 1995.

Facos, Michelle, Hirsch, Sharon L.. *Art, Culture and National Identity in Fin-de-Siècle Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Fulcher, Jane F. *French Cultural Politics & Music. From Dreyffus Affair to the First World War.* New York, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Galjer, Jasna. Ljubo Babić. Iz Zbirke grafičkog dizajna Muzeja za umjetnost i obrt. U: *Ljubo Babić. Radovi iz zbirke Muzeja za umjetnost i obrt.* Zagreb: MUO, 2001., str. 44-77.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism.* Oxford: Blackwell, 1983.

Genova, Irina, Dimitrova, Tatyana. *Izkustvoto v Balgaria prez 1920-te godini. Modernizam i nacionalna idea / Art in Bulgaria during the 1920s. Modernism and National Idea.* Sofija: Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences, 2002.

Geyer, Martin H., Paulmann, Johannes (ur.). *The Mechanics of Internationalism. Culture, Society, and Politics from the 1840s to the First World War*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Herceg, Rudolf. *Etnografija i etnologija kao znanosti, Seljačka Sloga kao pokret*. Zagreb 1941.

Hiller, Susan (ur.). *The Myth of Primitivism. Perspectives on Art*. London, New York: Routledge, 1992.

Hobsbawm, Eric, Ranger, Terence (ur.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Horvat Pintarić, Vera. *Tradicija i moderna*. Zagreb: HAZU. Gliptoteka, 2009.

Hutchinson, John. *The Dynamics of Cultural Nationalism: the Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London: Allen & Unwin, 1987.

Hutchinson, John. *Modern Nationalism*. London: Fontana Press, 1994.

Hutchinson, John. Nations and Culture. U: Guibernau, Montserrat, Hutchinson John (ur.), *Understanding Nationalism*. Cambridge, Oxford, Malden Ma.: Polity Press, Blackwell Publishers Ltd, 2001., str. 74-96.

Hutchinson, John. Myth against myth: the nation as ethnic overlay. *Nations and Nationalism*. 10, 2004, 1-2, str. 109-123.

Ivančević, Radovan. Bilješke o Ljubi Babiću. *Život umjetnosti*, 29/30, 1980., str. 26-44.

Janjatović, Bosiljka. *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921-1941*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983.

Kallestrup, Shona. *Art and Design in Romania 1866-1927. Local and International Aspects of the Search for National Expression*. Boulder, Col., New York: Columbia University Press, 2006.

Kolar Dimitrijević, Mira. S. Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti 1927. i 1928. godine, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije. Spomenica Danici Božić-Bužančić*, 12, 1990., str. 903-917.

Kolar Dimitrijević, Mira. *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*. Zagreb: Školska knjiga: Arhiv Hrvatske, 1993.

Kolar Dimitrijević, Mira. Presjek kroz rad Osječke oblasne skupštine 1927.-1928.. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6, 2001., str. 109-135.

Kovačević, Krešimir. *Hrvatski kompozitori i njihova djela*. Zagreb: Naprijed, 1960.

Leček, Suzana. "Seljačka sloga". Osnivanje i prestanak djelovanja (1920./1925.-1929.). *Spomenica Ljube Bobana*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu: 1996., str. 285-295.

Leček, Suzana. Seljačka sloga i prva kampanja opismenjivanja u Hrvatskoj (1937.-1941.). *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003., str. 292-301.

Leček, Suzana. *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji 1925.-1941.* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest-Slavonski Brod, Srednja Europa, 2005.

Leček, Suzana. 'Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila.' Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.-1941.). *Historijski zbornik*, 59, 2006., str. 93-130.

Leček, Suzana. Hrvatska seljačka predstava u Sofiji 1940.: ideologija i djelovanje kulturno-prosvjetne organizacije Seljačke sloge. U: *Balgari i Harvati v Jugoiztochna Evropa VII-XXI v.* Sofia: Bugarska akademija znanosti, 2006., str. 257-281.

Leček, Suzana, Petrović Leš, Tihana. Znanost i ideologija: III. slavenski kongres geografa i etnografa 1930.. *Studia ethnologica Croatica*, 2011. (u tisku)

Leerssen, Joep. Nationalism and the cultivation of culture. *Nations and Nationalism*, 12, 2006., 4, str. 559-578.

Leoussi, Athena S.. The ethno-cultural roots of national art. *Nations and Nationalism*, 10, 2004, 1-2, str. 143-159.

Leśnikowski, Wojciech. Functionalism in Czechoslovakian, Hungarian and Polish Architecture from the European Perspective. U: Wojciech Leśnikowski. *East European Modernism. Architecture in Czechoslovakia, Hungary & Poland between the Wars*. London: Thames and Hudson, 1996., str. 15-36.

Levinger, Ester. Ljubomir Micić and the Zenitist Utopia. U: T. O. Benson (ur.), *Central European Avant-Gardes: Exchange and Transformation, 1910-1930*. Cambridge Mass., London: Los Angeles County Museum of Art, 2002., str. 260-278.

Locke, Brian S.. *Opera and Ideology in Prague*. Rochester, NY, Woodbridge: University of Rochester Press, 2006.

Maruševski, Olga. *Društvo umjetnosti 1868.-1879.-1941. Iz zapisaka Hrvatskog društva likovnih umjetnika*. Zagreb: DPUH, 2004.

Millon, Henry A., Nochlin, Linda (ur.). *Art and Architecture in the Service of Politics*. Cambridge Mass., London: The MIT Press, 1980. (1. izd. 1978.)

Orel, Boris. Dva folklorna festivala. *Etnolog*, 13, 1940., str. 149-165.

Peukert, Detlev J. K.. *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1987. (njem. izvornik 1982.)

Povijest Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu (preliminarni rezultati istraživanja), <http://dsn-zg.hr/index.php?id=2> (pregledano 28.4.2011.)

Prelog, Petar. Strategija oblikovanja „našeg izraza“: umjetnost i nacionalni identitet u djelu Ljube Babića. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31, 2007., str. 267-282.

Premerl, Tomislav. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.

Scott, James C.. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven, London: Yale University Press, 1990.

Smith, Anthony D.. *National Identity*. Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1993.

Smith, Anthony D.. *Myths and Memories of the Nation*. New York: Oxford University Press, 1999.

Smith, Anthony D.. Authenticity. U: Athena S. Leoussi (ur.). *Encyclopaedia of nationalism*. New Brunswick, London Transaction Publishers, 2001., str. 13-14

Smith, Anthony D. *Chosen Peoples*. New York: Oxford University Press, N.Y., 2003.

Sremac, Stjepan. *Povijest i praksa scenske primjene folklornog plesa u Hrvata: između društvene i kulturne potrebe, politike, kulturnog i nacionalnog identiteta*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2010.

Školić, Đuro. Pokret hrvatskih seljačkih kulturnih radnika. *Evolucija*, 4, 1936., 1, str. 53-54

Šute, Ivica. *Slogom slobodi! Gospodarska sloga 1935.-1941.* Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Tomašek, Andrija. Glazbeni amaterizam kao čimbenik hrvatske glazbene kulture 20. stoljeća. *Hrvatska glazba u XX. Stoljeću*. Zagreb: Matica hrvatska, 2009., str. 475-502.

Tuksar, Stanislav. Rudolf Matz. U: Zrinka Jelčić, *Zbirka Margite & Rudolfa Matza*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2010., str. 114-119.

White, Harry, Murphy, Michael. *Musical Constructions of Nationalism: Essays on the History and Ideology of European Musical Culture 1800-1945*. Cork: Cork University Press, 2001.

Zidić, Igor. Slikari čistog oka – neke težnje u hrvatskom slikarstvu četvrtog desetljeća, u: *Četvrta decenija: ekspresionizam boje, poetski realizam*; Beograd: Muzej suvremene umetnosti, 1971., str. 37-51.

Žarković, A. H. *Načela socijalne pedagogije na temelju nauke Dra Antuna Radića*. Zagreb: Nakladni zavod Binoza, 1935.

Županović, Lovro. *Stoljeća hrvatske glazbe*. Zagreb: Školska knjiga, 1980.

Snježana Koren

“PROŠLOST NA KOJU SU SJEĆANJA SVAKE GODINE SVE ŽIVLJA”:

**Povijest NOB-a i KPJ u
školskim programima i
udžbenicima 1945.-1960.**

Pripovijest o „Narodnooslobodilačkoj borbi“ (dalje: NOB) bila je važna uporišna točka u legitimacijskom diskursu jugoslavenskih komunističkih vlasti: još tijekom rata NOB je prikazivan kao temeljujući događaj druge Jugoslavije, a poslije rata postao je jednim od ključnih čimbenika u pokušajima oblikovanja zajedničkog nadnacionalnog/jugoslavenskog identiteta.¹ Snažno uvjerenje o tome da je NOB historijska

O ulozi NOB-a kao temelja za izgradnju zajedničkog jugoslavenskog identiteta vidi: Höpken, *History Education and Yugoslav (Dis-)Integration*, str. 101-111.

prekretnica, događaj od izuzetnog značenja, ne samo u povijesti jugoslavenskih naroda, već i u svjetskim razmjerima, može se zapaziti već u tekstovima Tita i drugih ljudi iz najužeg partijskog vrha tijekom rata – primjerice u Kardeljevom članku „Put nove Jugoslavije“ iz lipnja 1944. godine, gdje je NOB opisan kao „jedna od najznačajnijih stranica ovog rata“ kako u vojnom, tako i u političkom smislu.² U školskom je sustavu poučavanje o NOB-u od samog početka bilo primarni medij pomoću kojega se u školama širila nova ideologija, kako među učenicima, tako i među nastavnicima. Istaknuta uloga u prenošenju i usađivanju novih ideoloških obrazaca pripala je nastavi povijesti, kao i nastavi drugih tzv. nacionalnih predmeta (hrvatski jezik, geografija), kojima se pripisivao prvenstveno odgojni značaj. Politika povijesti komunističkih vlasti se u školskoj svakodnevici ogledala u oblikovanju nastavnih programa i sadržaja udžbenika, u stručnom usavršavanju nastavnika, te u školskim proslavama državnih praznika i obilježavanjima značajnih datuma i obljetnica.

Poučavanje učenika o zadacima i ciljevima NOB-a bilo je već tijekom rata vrlo važan zadatak u onim školama koje su radile na područjima pod kontrolom partizanskih vlasti. Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a već je u prosincu 1942. godine, nepunih mjesec dana nakon svojeg osnivanja, donio posve nov program povijesti u kojemu je predviđeno da se u četvrtom razredu osnovne škole poučava o ratu koji je još bio u tijeku.³ I u svim sljedećim programima, koje su u skladu sa smjernicama AVNOJ-a objavljivale bilo lokalne vlasti bilo od 1943. godine nadalje Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (dalje: ZAVNOH), poučavanje o Drugom svjetskom ratu i NOB-u bilo je neizostavna tema.⁴ Poučavanje o NOB-u osobito je dobilo na značenju u jesen 1944. i u prvoj polovici 1945. godine, u vrijeme priprema za preuzimanje vlasti. Povjereništvo za prosvjetu ZAVNOH-a donijelo je odluku da se u prvom polugodištu šk. god. 1944./45. u svim razredima srednjih škola poučava samo povijest NOP-a, a u drugom polugodištu nacionalna povijest.⁵ Ova je odluka aktualizirala pitanje nedostatka adekvatnih udžbenika povijesti, pa je Povjereništvo prosvjete ZAVNOH-a poslalo potkraj siječnja 1945. svim okruzima i oblastima po jedan primjerak „nacrtu povijesti NOP-a“ – prvog priručnika za povijest NOB-a - nastalog u Hrvatskoj za školske potrebe.⁶

2 Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, str. 23.

3 *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJa*

4 HDA, MPRO NRH, 5.2.1 Korespondencija s NO-ima s područja Slavonije, Izvještaj Prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju Prosvjetnom odjelu ZAVNOH-a, 14. 7. 1944.

5 HDA, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, 7.1407, Učenje naše nacionalne povijesti u II polugodištu škol. god. 1944/45 u svim razredima srednjih škola, 3. 4. 1945.

6 HDA, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, 7.942, Odjel narodne prosvjete ZAVNOH-a dostavlja Prosvjetnom odjelu Oblasnog NOO-a Dalmacije priručnik iz povijesti NOP-a, 20. 1. 1945.; HDA, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, 7.1058, izvještaj o radu Povjereništva prosvjete u toku mjeseca

Izradio ga je član Okružnog prosvjetnog odjela za Gorski kotar Ante Ružić, a najvjerojatnije se može identificirati u rukopisu od 14 stranica koji se pod naslovom *Historija NOP-a* čuva u Rukopisnoj ostavštini Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁷ Priručnik se snažno oslanjao na Titove ratne tekstove, a osobito je crpio iz članka *Borba naroda porobljene Jugoslavije* koji je objavljen u svibnju 1944. godine.⁸

Drugi važan problem, s kojim se susretalo Povjereništvo za prosvjetu ZAVNOH-a, odnosno od travnja 1945. Ministarstvo prosvjete Vlade Federalne Hrvatske, bila je stručna izobrazba nastavnika koji su o toj materiji trebali predavati. U posljednjim mjesecima rata pod njegov su nadzor postupno dolazile škole koje su cijeli rat djelovale u sastavu Nezavisne Države Hrvatske i nisu imale nikakva doticaja s programima i seminarima ZAVNOH-a, pa je time problem poučavanja povijesti NOB-a postao još akutniji. Izvještaji prosvjetnih odjela narodnooslobodilačkih odbora (dalje: NOO) bili su puni primjedaba o nastavnicima koji su „politički nesvjesni“ i „posve neobaviješteni o ciljevima NOP, o našoj narodnoj, demokratskoj vlasti“.⁹ Zbog toga su pojedini prosvjetni odjeli NOO-a u Slavoniji i Dalmaciji počeli još od jeseni 1944. organizirati u novooslobođenim gradovima „političko-pedagoške kurseve“ na kojima su se nastavnici upoznavali s NOP-om i njegovim ciljevima. U travnju 1945. novoutemeljeno Ministarstvo prosvjete odaslalo je prosvjetnim odjelima NOO-a upute o održavanju osmodnevnih konferencija za sve one učitelje i profesore, koji su nakon oslobođenja zatečeni u školama a nisu mobilizirani. Upoznavanje nastavnika „sa historijom i tekovinom Narodno-oslobodilačkog pokreta, kao i sa novih duhom i odnosima u našoj školi“ dobilo je središnje mjesto u preodgoju i političkoj izgradnji nastavnika, a tek nakon što su nastavnici prošli kroz takve seminare mogao se obnoviti rad škola.¹⁰ Upute su ujedno sadržavale i popis 14 tema koje je trebalo obraditi na seminarima:

1. Slom bivše Jugoslavije. 2. Napad fašizma na SSSR. 3. Oružani ustanak našeg naroda i Komunistička Partija kao rukovodilac borbe. 4. Organizacija narodne vlasti. 5. AVNOJ, ZAVNOH, Zasjeđanje antifašističkih vijeća. 6.

decembra i januara 1945, 10. 2. 1945.

7 *Historija NOP-a*. Ovaj tekst ispisan pisaćim strojem nije datiran, niti je na njemu naznačeno ime autora, tako da se autorstvo ne može sa stopostotnom sigurnošću pripisati Ružiću, no drugih sličnih tekstova iz tog razdoblja nije bilo. Tekst je objavljen 1946. u knjižici: *Nacionalna povjest i narodno oslobodilačka borba*.

8 Tito, *Borba naroda porobljene Jugoslavije*.

9 HDA, MPRO NRH, 5.2.1 Korespondencija s NO-ima s područja Slavonije, Izvještaj prosvjetnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju Odjelu narodne prosvjete ZAVNOH-a, 7. 10. 1944. i Zapisnik Oblasne prosvjetne konferencije okružnih prosvjetnih odjela i kotarskih prosvjetnih referenata na području Oblasnog NOO-a za Slavoniju, 29. 9. 1944.

10 HDA, MPRO NRH, 23.1 Okružnice upućeno NO-ima, Naredba Ministarstva prosvjete o organiziranju osmodnevnih konferencija za nastavnike, 25. 4. 1945.

Odluke II. Zasjedanja AVNOJ-a. 7. Odluke III. Zasjedanja ZAVNOH-a. 8. Kako je nastala Jugoslavenska Armija. 9. Draža Mihajlović, Izbjeglička vlada, Kralj, Maček. 10. Sporazum Tito-Šubašić, Stvaranje vlade u Beogradu. 11. Formiranje narodne vlade u Hrvatskoj. 12. Razvitak i organizacija školstva u federalnoj Hrvatskoj. 13. Novi duh i novi odnosi u školi, Radne zajednice, razredni sastanci itd. 14. Antifašističke organizacije, JNOF.¹¹

U izvještajima NOO-a i škola diljem Hrvatske sačuvano je nekoliko opisa takvih seminara koji su u svibnju i lipnju 1945. po završetku rata održani u raznim hrvatskim gradovima. Najveća je pozornost posvećena zagrebačkim seminarima: u Zagrebu je početkom lipnja prvo održan seminar za sve nastavnike zagrebačkih srednjih škola, a potom krajem lipnja i posebni seminar za nastavnike povijesti i hrvatskog jezika. Među predavačima bili su članovi Politbiroa CK KPH Marko Belinić, Karlo Mrazović i Zvonko Brkić, član CK KPJ i prvi javni tužitelj Hrvatske Jakov Blažević, književnik i kasnije član Agitpropa CK KPH Joža Horvat, i drugi.¹² Usprkos tim nastojanjima, u izvještajima prosvjetnih odjela oblasnih NOO-a Slavonije i Dalmacije i nadalje su se redale pritužbe kako se učitelji i nastavnici na novooslobođenim područjima teško snalaze u predavanju povijesti NOP-a, da se „NOP predaje kao daleko historijsko zbivanje, bez povezivanja sa dječjim doživljajima“, kao niz činjenica, kojima se ne potiču dječje emocije.¹³ Povjerenici za prosvjetu žalili su se na pasivnost učitelja („na konferencijama je nemoguće poslije političkog referata dobiti diskusiju među učiteljima“), kao i na njihovo odbijanje da se politički angažiraju („mi se ne bavimo politikom“).¹⁴ Štoviše, bilo je jasno da prosvjetne vlasti direktno povezuju mogućnost uspješnog poučavanja o NOB-u s postojanjem ili nepostojanjem osobnog ratnog iskustva nastavnika: Povjereništvo prosvjete ZAVNOH-a još je u svojem izvještaju od 6. ožujka 1945. ustvrdilo da predavanja iz historije NOP-a nisu na visini zato što je „relativno malen broj nastavnika prošao kroz Narodno-oslobodilačku borbu“.¹⁵

Konačno, u oblikovanju slike o NOB-u važnu su ulogu imale i školske proslave i obilježavanja novih značajnih datuma koja su započela još tijekom rata. U prvim poslijeratnim godinama ovakva su proslavljanja imala možda čak i značajniju ulogu u pokušajima oblikovanja nove povijesne svijesti nego sama

11 Ibid.

12 HDA, MPRO NRH, 2.2.5 Godišnji izvještaji direktora gimnazija, Izvještaj Prve muške gimnazije u Zagrebu za školsku godinu 1944./45.

13 HDA, MPRO NRH, 5.1.1 Okružni NO Zagreba, Izvještaj za mjesec lipanj 1945.; HDA 291, MPRO NRH, 5.5.3 Oblasni NO Dalmacije, Zapisnik II. okružne prosvjetne konferencije održane 14-15. 5. 1945. u Dubrovniku.

14 HDA, MPRO NRH, 5.2.1 Korespondencija s NO-ima s područja Slavonije, redovni mjesečni izvještaj Prosvjetnog odjela Okružnog NO Osijek za mjesec jul, 31. 7. 1945.; HDA 291, MPRO NRH, 5.1.1 Okružni NO Zagreba, Izvještaj o stanju škola do 20. 9. 1945. na okrugu Zagreb, 24. 11. 1945.

15 HDA 1.207.2, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, 7.1212, Izvještaj o radu Povjereništva prosvjete u toku mjeseca februara 1945, 5. 3. 1945.

nastava povijesti i drugih sličnih predmeta, gdje se poučavanje o tim sadržajima tek uvodilo. U hrvatskim školama je već u srpnju 1945. svečano proslavljen Dan ustanka (27. 7), masovnom proslavom na središnjem zagrebačkom trgu u kojoj su sudjelovali i učenici i nastavnici zagrebačkih škola, te manjim proslavama u drugim mjestima. Osim Dana ustanka, u prvoj poratnoj školskoj godini obilježavalo se, prema uputama Ministarstva prosvjete, čak 15 novih obljetnica koje su označene kao aktivnosti od naročite odgojne važnosti.¹⁶ Većina ih je bila vezana uz NOB i institucije nove države (npr. Dan Republike, godišnjica puča u Beogradu, godišnjica Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a, proslava Titova rođendana, Dan pobjede, itd.), no gotovo podjednak broj bio ih je vezan uz obilježavanje značajnih datuma iz povijesti SSSR-a (npr. godišnjica Oktobarske revolucije, Staljinov rođendan, godišnjica Lenjinove smrti, obilježavanje dana osnivanja Crvene armije).

Konture narativa o ratu počele su se tako ocrtavati već tijekom rata, a jasne obrise dobile su u jesen 1944. i osobito tijekom prve polovice 1945., u priručnicima, programima i temama za stručno usavršavanje nastavnika. Narativ koji je razvijen u ovim školskim materijalima imao je čvrsto uporište u Titovim ratnim tekstovima, poput članaka *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe* (1942.), *Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima* (politički referat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 1943.) i osobito *Borba naroda porobljene Jugoslavije* (1944.).¹⁷ U njima je izložena osnovna partijska linija za interpretaciju uzroka, povoda i tijeka Drugoga svjetskog rata i NOB-a; ovi su tekstovi autorima programa i priručnika bili ne samo glavni izvor informacija, nego i interpretacija i konstrukcija značenja.

Jedna od ključnih sastavnica prikaza bilo je isticanje veličine, autentičnosti i samosvojnosti oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, izgradnje „Narodno-oslobodilačke vojske“ i „narodne vlasti“. Povijest NOB-a bila je tako snažan emancipacijski element od samoga početka, čak i u razdoblju kada je odnos prema SSSR-u bio najapologetskiji.¹⁸ Isticala se zajednička borba svih jugoslavenskih naroda kao temeljna sastavnica ideologije *bratstva i jedinstva*, dok su žrtve, koje su oni podnijeli u toj borbi bile zalog koji je trebao obvezivati buduće generacije i osigurati lojalnost državi i vladajućem poretku.¹⁹ Važna sastavnica pripovijesti i u ovoj interpretativnoj paradigmi bilo je pronalaženje kontinuiteta s prikladnom prošlošću, pa se u programima i raznim uputama NOP tumačio kao „nastavljač vjekovne borbe naših naroda za slobodu i ostvarivač narodnih težnja

16 HDA, MPRO NRH, 23.1 Okružnice upućene NO-ima, 1946., Školske proslave.

17 Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*.

18 Usp. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 34-35.

19 Usp. ulogu mita o „Velikom domovinskom ratu“ u poslijeratnom SSSR-u u: Tumarkin, *The Great Patriotic War*, str. 595-611; Tumarkin, *Myth and Memory*, str. 69-72.

za nacionalnim, socijalno-ekonomskim i političkim oslobođenjem“.²⁰ Konačno, ovom popisu treba još pridodati kult vojske, jugoslavenskih narodnih heroja i samoga Tita koji se počeo razvijati još tijekom rata.²¹

Povijest NOB-a se u programima i priručnicima redovito nadovezivala na povijest Kraljevine Jugoslavije, što je imalo jasnu kontrastivno-negacijsku funkciju: potreba za stvaranjem „nove“ Jugoslavije objašnjavala se nedostacima i promašajima „stare“ Jugoslavije, koja se od samog početka opisivala kao zemlja socijalne nepravde, demokratskog deficita i neriješenog nacionalnog pitanja.²² Taj se prikaz smatrao važnim kako bi učenici mogli razumjeti zašto „nema povratka na staro“, što je bila sintagma koja se često upotrebljavala tijekom rata i u prvim poslijeratnim godina kako bi se navijestile promjene u jugoslavenskoj državi i društvu (pri čemu se binom *staro-novo* zapravo koristio umjesto izraza *revolucija*). Osobito je u programima povijesti zamjetno da se gotovo nikada nije koristio naziv „Kraljevina SHS/Jugoslavija“, pa se umjesto toga država najčešće opisivala pejorativnim atribucijama poput „stara“ i „bivša“ (u literaturi ponekad još i kao „predaprilska“ i „trula“), a do 1948. i kao „versajska“ Jugoslavija.²³

Ključno mjesto u prikazu prve Jugoslavije dobili su događaji u travnju 1941. godine, odnosno „izdaja“ državnog i vojnog vodstva pristupanjem Trojnom paktu i potpisivanjem kapitulacije, pri čemu su prikazi događaja 25. i 27. ožujka 1941. imali ključno mjesto.²⁴ Kao kontrast ovoj priči o slomu, izdaji, kapitulaciji i okupaciji slijedio je prikaz „ustanka naroda Jugoslavije“ koji je bio ključna sastavnica narativa o NOB-u na kojoj se temeljio poslijeratni legitimitet KPJ. Kao što pokazuju već prvi programi i priručnici, snažno se naglašavalo kako je nakon izdaje vojnog i političkog vrha monarhističke Jugoslavije jedino KPJ ostala uz narod. To je rezultiralo jasnom i nedvosmislenom podjelom u kojoj su na jednoj strani bili okupatori i njihovi domaći pomagači (ustaše, četnici, folksdojčeri i drugi kolaboracionisti), a na drugoj strani većina pripadnika svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, radnika, seljaka i inteligencije koji su se digli na ustanak pod vodstvom Tita i KPJ.²⁵ Ustanak je redovito prikazivan kao rezultat pažljivo osmišljenog i dobro pripremljenog plana Centralnog komiteta KPJ, što je konstrukt koji je potjecao iz Titovih ratnih tekstova, koji su nastali od 1942. godine nadalje.²⁶

20 HDA, MPRO NRH, 23.1 Okružnice upućene NO-ima, 1946, Upute za predavanje NOB, 5. 2. 1946.

21 Usp. Sundhaussen, Jugoslavija i njezine države sljednice, str. 239-284.

22 Vidi npr. Zihlerl, *Stara i nova Jugoslavija*, str. 44.

23 Vidi npr.: [Ružić], *Historija NOP-a*, str. 40; *Nastavni plan i program za gimnazije za školsku 1945/6 godinu*, str. 16; *Začasni učni načrt na gimnazijah*, str. 12; *Spremembe k učnemu načrtu za gimnazijo za šolsko leto 1946/47*, str. 23.

24 Vidi npr. Zihlerl, *Stara i nova Jugoslavija*, str. 89.

25 Usp. Höpken, *Der Zweite Weltkrieg*, str. 163-170.

26 Tito, *Godišnjica narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji*, str. 165-167.

U Hrvatskoj su se prvi programi i priručnici koji su tematizirali NOB više usredotočili na političke, nego na vojne aspekte rata: na organizaciju vlasti i osnivanje NOO-a, odluke AVNOJ-a i ZAVNOH-a, „naše saveznike“ (osobito SSSR) i međunarodno priznanje NOP-a. Ipak, već se u priručniku *Historija NOP-a* javlja konstrukt o *sedam neprijateljskih ofenziva*, iako se pojedinačne ofenzive još nisu opisivale. Ova se konstrukcija najvjerojatnije može pripisati Titu ili krugu oko Tita, a prvi puta se javlja u ljetu 1943, tada još u obliku „pet ofanziva“. U *Biltenu Vrhovnog štaba* iz travnja 1943. (br. 23-27, decembar 1942. – april 1943.) bitka na Neretvi opisana je još kao „velika neprijateljska ofenziva“, no već prvi sljedeći broj *Biltena* u kolovozu 1948. otvara Titov tekst *Peta neprijateljska ofenziva* (br. 29-31, juni, juli, avgust 1943.).²⁷ Tito je o *pet ofenziva* također govorio i u svojem referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, dok je *šestu* i *sedmu ofenzivu* opisao general Arsa Jovanović u istoimenim tekstovima objavljenima neposredno nakon tih operacija.²⁸ No, prikaz rata koji se fokusirao na opisivanje sedam neprijateljskih ofenziva vrlo je brzo postao dijelom programa i poučavanja povijesti NOB-a, što je imalo nekoliko posljedica.²⁹ Takav je pristup u prvi plan stavljao djelovanje skupine oko Vrhovnog štaba, dok su se borbe u ostalim dijelovima zemlje spominjale tek usputno, što će uz manje modifikacije ostati osnovno obilježje hrvatskih udžbenika sve do kraja 1980-ih (dobrim dijelom i udžbenika drugih republika). Priča o ratu se temeljila na detaljnim opisima bitaka i vojnih pobjeda, kultu Jugoslavenske armije, te na portretima narodnih heroja koji su se nudili učenicima kao modeli za identifikaciju, što je u konačnici vodilo glorifikaciji rata kao načina rješavanja problema. Masovna ubojstva i zločini nad civilnim stanovništvom bili su u drugom planu: uglavnom su se opisivali šturo i vrlo općenitim formulacijama, te pripisivali prvenstveno „okupatorima“ i tek potom njihovim „pomagačima“. Tako je u programima i priručnicima sve do kraja 1950-ih (a u dobroj mjeri i kasnije) evidentno izbjegavanje diskursa koji je više podsjećao na međunacionalne sukobe i krvavi građanski rat nego na „bratstvo i jedinstvo iskovanu u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja“.

Još za vrijeme rata počeo se izgrađivati Titov kult, što je u programima i nastavi općenito zamjetno najkasnije od 1944. godine. Primjerice, u programu ZAVNOH-a, koji je izrađen početkom 1944. bila je uključena tema „Narodni vođa – maršal Jugoslavije – drug Josip Broz-Tito“.³⁰ Titove slike su prema uputa-

27 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, str. 240, 277.

28 Tito, Razvitak oslobodilačke borbe, str. 73-75; Jovanović, Šesta i sedma neprijateljska ofanziva. Vidi također: Vladimir Dedijer, Četvrta i peta Hitlerova ofenziva na partizane Jugoslavije, S.I., s.n., 1943.

29 Vidi npr.: *Nastavni plan i program za gimnazije i klasične gimnazije za školsku godinu 1945 – 1946*, str. 41; *Novi nastavni plan i program za osnovne škole sa metodskim uputstvima za obradu pojedinih nastavnih predmeta*, str. 42-43; *Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945 – 1946*, str. 12.

30 HDA, MPRO NRH, 5.4.2 Okružni NO Gorskog kotara, dopis Prosvjetnog odjela ZAVNOH-a Odjelu za prosvjetu ONOO Gorski kotar, 9.4.1944.

ma o ukrašavanju razreda iz veljače 1945. trebale biti u svakom razredu,³¹ u svibnju 1945. u školama se proslavljao Titov rođendan, na ispitima zrelosti su se na pismenom dijelu ispita pojavljivale teme poput *Narodni heroj maršal Tito izveo je jugoslavenske narode na put moći i slave*,³² itd.

Ovaj okvir razvijen potkraj rata postupno je nadopunjavan recentnim događajima i ostao je na snazi sve do šk. god. 1948./49., kada su u programe povijesti unesene promjene pod utjecajem sukoba sa SSSR-om i Titova referata na Petom kongresu KPJ. Prema podacima koji se mogu pronaći u pojedinim osnovnoškolskim i gimnazijskim programima donesenima zaključno sa školskom godinom 1947./48., poučavanju razdoblja nakon 1918. bilo je namijenjeno otprilike 20 do 30% satnice u onim razredima u kojima se ta tema poučavala, što doduše ponajviše govori o namjerama i strategijama prosvjetnih vlasti, a manje o tome kako se i koliko ovo gradivo poučavalo u razredu. Udžbenika za to razdoblje nije bilo: priručnik *Historija NOP-a* nakon rata više se nije koristio, a pokušaji da se izradi udžbenik nacionalne povijesti, koji su kontinuirano trajali od jeseni 1945. nisu dali rezultata sve do početka 1950-ih.³³ Stoga su prosvjetne vlasti upućivale nastavnike da za poučavanje o NOB-u koriste „bogatu literaturu u listovima, časopisima i knjigama“.³⁴ No, značajniji rad na objavljivanju dokumenata započeo je tek potkraj 1940-ih, dok se o sustavnim znanstvenim istraživanjima ove teme u Hrvatskoj može govoriti tek od početka 1960-ih godina.³⁵ Tako su se nastavnici povijesti mogli osloniti gotovo isključivo na tekstove proizašle iz pera pojedinih partijskih rukovodilaca, a njihove su se ocjene preuzimale u programe, historiografske i popularno-znanstvene radove. Ovdje je prvenstveno riječ o nekoliko Titovih članaka nastalih tijekom i neposredno poslije rata, te o radovima još nekih istaknutih partijskih i vojnih dužnosnika poput Borisa Zihlerla, Edvarda Kardelja, Milovana Đilasa, Koče Popovića, Arse Jovanovića, Svetozara Vukmanovića Tempa i drugih. Ti su se tekstovi objavljivali u raznim publikacijama i u velikim nakladama, najčešće u izdanju partijske izdavačke kuće *Kultura* i bili su obavezna lektira za izobrazbu i stručno usavršavanje nastavnika.

No, ovakvi materijali nastavnicima očigledno nisu mogli nadoknaditi udžbenik, pa su neki od njih na vlastitu ruku izrađivali skripte, koje su agilniji čak i tiskali u vlastitoj nakladi.³⁶ Ovakvi pokušaji distribucije neautoriziranih

31 HDA, Prosvjetni odjel ZAVNOH-a, 7.1114, Upute o ukrašavanju razreda, 15. 2. 1945.

32 HDA, MPRO NRH, 5.2.3 Korespondencija s NO-ima s područja Slavonije, Izvještaj o ispitu zrelosti u Učiteljskoj školi u Pakracu, 17. 7. 1945.

33 Godine 1948. objavljena je skripta *Narodno oslobodilačka borba /Narodno-Oslobodilački pokret/* (S.I.: štampano kao rukopis, 1948.) koju je sastavio Tomo Čubelić, profesor Više pedagoške škole u Zagrebu. S obzirom da je Čubelić bio član tima koji je radio na udžbeniku nacionalne povijesti, nije nemoguće da je ovaj tekst produkt upravo tog rada.

34 HDA, MPRO NRH, 23.1 Okružnice upućene NO-ima, 1946, Upute za predavanje NOB, 5. 2. 1946.

35 Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*, str. 253-255.

36 Vidi npr. Laktić, N.O.P.

tekstova („pogrešnih skripti“) redovito su završavali zabranama, a pojedini su tekstovi tijekom 1949. i 1950. godine, u razdoblju pojačane ideološke kontrole, postali predmetom istrage u Agitpropu te povodom za zabranu uporabe takvih skripti u školi.³⁷

Sukob sa SSSR-om dubinski je utjecao na razne sfere života u Jugoslaviji, pa tako i na narative o ratu u programima i udžbenicima. U pismima koja su Staljin i Molotov uputili Politbirou CK KPJ, a osobito u pismu od 4. svibnja 1948. godine, iznesena je i njihova ocjena o tijeku rata na tlu Jugoslavije: SSSR je pritekao u pomoć jugoslavenskim partizanima u trenutku kad je NOP nakon desanta na Drvar proživljavao tešku krizu, a zasluga za oslobađanje zemlje pripisana je Crvenoj armiji. Staljin i Molotov su tako stavili Jugoslaviju u istu ravan s ostalim zemljama narodne demokracije, jer je u njihovoj interpretaciji upravo intervencija sovjetske armije „stvorila uslove neophodne za dolazak komunističke partije na vlast“. U pismima se govorilo o i „pretjeranoj hvalisavosti“ i „neskromnosti“ jugoslavenskih komunista, poimence Tita i Kardelja, koji su optuženi da si pripisuju veće zasluge za pobjedu u ratu no što im doista pripadaju.³⁸

Ovakvo tumačenje bilo je, naravno, u potpunoj suprotnosti sa slikom o ratu koju su godinama gradili pripadnici jugoslavenskog partijskog i vojnog establišmenta. Odgovor na ove kvalifikacije, kao i na druge optužbe iz pisama i Rezolucije Informbira iznesen je u političkom referatu Josipa Broza Tita na Petom kongresu KPJ krajem srpnja 1948. godine.³⁹ No, Titovo izlaganje bilo je više od običnog referata: prikaz povijesti KPJ, koji je u njemu iznesen, trebao je poslužiti kao potvrda ispravnosti politike vodstva KPJ.⁴⁰ Upravo su ratno razdoblje i poslijeratni razvoj prikazani kao vrhunac borbe jugoslavenskih komunista za revolucionarni preobražaj društva. Kako je ove teze trebalo potkrijepiti odgovarajućim dokumentima i argumentima, u Rezoluciji Petog kongresa istaknuto je da „treba organizovati rad na izradi i izučavanju istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta naše zemlje, istorije Narodno-oslobodilačke borbe i problema socijalizma kod nas“.⁴¹ U tu je svrhu, u listopadu 1948. godine, osnovano Istorijsko odjeljenje pri CK KPJ na čelu s Mošom Pijadom, a potom su slična odjeljenja oformljena i pri republičkim centralnim komitetima (u Hrvatskoj 1949.).⁴² Ova su odjeljenja sljedećih godina prikupljala i objavljivala građu za povijest KPJ i republičkih partija (npr. izdanja partijskog tiska poput prijeratnih i ratnih izdanja novina *Srp*

37 HDA, CK SKH, Agitprop, 7 Podaci o radu na području školstva – Zbirni izvještaji, Idejno političko stanje nastave u srednjim školama, bez datuma.

38 Petranović, Zečević, *Jugoslavija*, str. 759; Popović, *Za pravilnu ocenu*.

39 *Politički izvještaj Centralnog komiteta*.

40 Usp. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. III, str. 217.

41 *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije*.

42 HDA, CK SKH, Istorijsko odjeljenje, Arhiv, Odluka V. kongresa KPJ o osnivanju Istoriskog odeljenja, 8. 1. 1949. Usp. Stanković, Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, str. 183.

i čekić, *Delo, Borba*, pokretanje edicije *Istorijski arhiv KPJ* itd.), a istovremeno su vršila i nadzor nad proizvodnjom tekstova o ratu, uključujući i one udžbeničke. Sukob sa SSSR-om potaknuo je i Vojno-istorijski institut, osnovan još 1946., na intenzivniji rad na izdavanju arhivske građe o NOB-u u Jugoslaviji, pa je 1949. godine pokrenuta monumentalna zbirka *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*.⁴³

Titov referat na Petom kongresu sljedećih je godina zadobio status kanonskog teksta prema kojemu se oblikovala i pisala povijest NOB-a i partije. U Hrvatskoj je imao velik utjecaj na udžbeničke i programske narative o NOB-u (zanimljivo, puno manje utjecaja imao je politički referat Vladimira Bakarića na Drugom kongresu KPH, u kojemu je po istom obrascu iznio povijest Komunističke partije Hrvatske⁴⁴), u koje je sljedećih godina uneseno nekoliko važnih promjena. U godinama sukoba veliko značenje počelo se pridavati p(r)oučavanju nacionalne povijesti, što se odrazilo već u iznimnom povećanju satnice namijenjene nacionalnoj povijesti u programu za školsku 1948./49. godinu.⁴⁵ Umjesto isticanja „slavenskog bratstva“, u ciljevima programa povijesti pojavio se „jugoslavenski socijalistički patriotizam“. Oslobođanje zemlje pripisano je sada prvenstveno vlastitim snagama, a SSSR je u hrvatskom programu iz 1951. godine, kada je sukob bio na vrhuncu, čak optužen za „nepružanje materijalne i moralne pomoći u toku rata, stav prema odlukama II. zasjedanja AVNOJ-a, sporazumijevanje o podjeli Jugoslavije na interesne sfere“ (sličnih natuknica ne može se naći npr. u slovenskom programu za istu školsku godinu).⁴⁶ Najznačajnija promjena očitovala se ipak u izjednačavanju NOB-a sa socijalističkom revolucijom, pa je tako NOB od oslobodilačke borbe evoluirao u klasni rat u kojemu je pobjedu izvojevala radnička klasa, a uloga NOB-a u povijesti nove Jugoslavije izjednačavala se s mjestom Oktobarske revolucije u povijesti SSSR-a. Još jedna posljedica bilo je i pojačano učenje o povijesti KPJ: otada se u programe povijesti sustavno unosila povijest radničkog pokreta i povijest KPJ, što je kulminiralo u programu iz 1960. godine.⁴⁷ Značaj ovih promjena istaknuo je i Milovan Đilas u programatskom članku *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu* iz siječnja 1949., koji istovremeno dobro ilustrira i neke od konstanti udžbeničke historiografije – učestalost teleološke perspektive, ukorijenjenost ideje o povijesnom kontinuitetu i povijesni determinizam:

Period poslije 1918. godine ustvari je period borbe radničke klase Jugoslavije, na čelu radnih masa, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, za osvajanje vlasti i time ostvarenje uslova za stvarno ujedinjenje naroda

43 Usp. Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*, str. 254-55.

44 *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske*, str. 35-89.

45 *Nastavni plan i program za osnovnu školu*.

46 *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazija*, str. 72. Vidi također: Čubelić, Milostić, *Pregled historije*, str. 110-111. Također: *Učni načrt za štirirazredno nižjo gimnazijo*, str. 49.

47 *Osnovna škola: odgojno obrazovna struktura*, str. 114.

Jugoslavije na jedino mogućoj socijalističkoj osnovi. Sve to bilo je moguće ostvariti samo na ruševinama kapitalizma. Vrhunac te borbe jeste Narodno-oslobodilački rat. Narodno-oslobodilački rat obasjava do najzabitnijeg kutka i bližu istorisku prošlost naroda Jugoslavije. Bez unošenja u istoriju naroda Jugoslavije perioda od 1918. do 1945. godine i dalje, ranija istorija naroda Jugoslavije ne bi imala završetka, izgubila bi svoju krunu, izgubila bi neposredni osnovni razlog i potsticaj zbog kojih svi narodi Jugoslavije treba da je uče.⁴⁸

Tih su se godina u školama, s izuzetkom Oktobarske revolucije, prestali obilježavati datumi vezani uz povijest SSSR-a, a (pre)orijentacija na obilježavanje datuma iz nacionalne povijesti odrazila se i kroz proslave dviju obljetnica – tridesetogodišnjice osnivanja KPJ (1949.) i desetogodišnjice ustanka (1951.). Potkraj 1940-ih i početkom 1950-ih pokrenut je i novi val stručnog usavršavanja nastavnika povijesti u kojemu je, za razliku od seminara iz 1944. i 1945., fokus bio na marksističkoj izobrazbi, osobito tijekom 1949. kada je KPJ intenzivno nastojala dokazati socijalističku orijentaciju zemlje i njezinu izgradnju na temeljima marksizma-lenjinizma.

Pojačani interes za razdoblje najnovije povijesti, publiciranje izvora itd. omogućili su i izradu prvih cjelovitih prikaza povijesti NOB-a u 1950-ima, koji su većim dijelom imali popularni karakter. Tada su objavljena dva takva pregleda povijesti NOB-a koja su bila pisana za širi krug čitalaca, između ostaloga i s namjerom da posluže kao pomoćna literatura za nastavu povijesti u srednjim školama, gdje još nije bilo adekvatnih udžbenika za to razdoblje. To su bile knjige *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije* profesora Više pedagoške škole u Zagrebu Tome Čubelića i majora Milovana Milostića i *Narodnooslobodilački rat i narodna revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945.*, koju je napisao Jovan Marjanović, profesor Više škole političkih nauka i direktor Državnog arhiva FNRJ, budući profesor povijesti socijalističke revolucije i jedan od osnivača predmeta *Istorija Jugoslavije* na Filozofskom fakultetu u Beogradu.⁴⁹ Knjiga Čubelića i Milostića koju je objavila je Matica hrvatska 1952. doživjela je čak 11 izdanja (posljednje 1963) i prevedena je na albanski, makedonski i talijanski. Tijekom 11 godina izdavanja, svake je godine doživljavala promjene i izmjene koje su se unosile i u suradnji s Historijskim odjeljenjem i Komisijom za historiju CK KPH,⁵⁰ što dobro pokazuje konstantni „rad na sjećanju“ karakterističan za 1950-e godine. Profesionalna historiografija u Hrvatskoj se do kraja 1950-ih

48 Dilas, *O nacionalnoj istoriji*, str. 21. Ovaj je članak inače prvi puta objavljen u *Komunistu* br. 1 iz 1946. godine i zapravo je povezan s početkom rada na saveznom udžbeniku nacionalne povijesti koji će prerasti u *Historiju naroda Jugoslavije*.

49 Marjanović, *Narodnooslobodilački rat*. Za knjigu Čubelića i Milostića vidi bilj. 46.

50 HDA, CK SKH, Komisija za historiju, Zapisnik sastanka Komisije Izvršnog komiteta CK SKH za obradu historijske građe KPJ za period NOB, 5. 4. 1956. i Informacija o izdanjima o NOB-I, 1961.

ovom temom uglavnom nije bavila, niti se povijest NOB-a predavala na većini jugoslavenskih fakulteta.⁵¹ Jedno od rijetkih djela koja su u ovom razdoblju nastala iz pera autora koji su ujedno bili predavači na fakultetskim katedrama za povijest, bila je knjiga *Pregled razvoja NOB u Sloveniji* Metoda Mikuža, profesora na Filozofskom fakultetu u Ljubljani.⁵² Čubelić i Mikuž bili su ujedno i autori/suautori prvih školskih udžbenika u FNRJ koji su se bavili problematikom NOB-a.

Na samom kraju 1949. godine, Treći plenum CK KPJ označio je konačno napuštanje sovjetskog idejnog modela. Jedan od njegovih zahtjeva bila je i izrada novih udžbenika za društvenu grupu predmeta, koji su dijelom trebali zamijeniti prevedene sovjetske udžbenike, a dijelom popuniti praznine u svim onim predmetima i razredima u kojima udžbenika uopće nije bilo.⁵³ U povijesti se potonjem slučaju prvenstveno radilo o udžbeniku nacionalne povijesti, koji do tada nijedna republika nije uspjela samostalno izraditi, pa je početkom 1949. pokrenut projekt izrade saveznog udžbenika koji će ubrzo prerasti u rad na *Historiji naroda Jugoslavije*. Prema prvobitnom planu, *Historija naroda Jugoslavije* trebala se sastojati od četiri dijela, od kojih je posljednji dio trebao pokrivati razdoblje NOB-a, no na kraju su izrađena samo dva dijela koja su pokrivala razdoblje do kraja 18. stoljeća.⁵⁴ Zbog toga se i udžbenik Tome Čubelića koji je objavljen u šk. god. 1954/5. u obradi NOB-a oslanjao na Titov referat na Petom kongresu i druge radove nastale u okrilju partijske i vojne historiografije.⁵⁵ U njemu se nisu mogla naći posebna poglavlja namijenjena NOB-a u Hrvatskoj, već je cjelokupna pripovijest bila koncentrirana na prikaz ofenziva i djelovanja skupine oko Vrhovnog štaba. Za razliku, slovenski udžbenik koji su izradili Ferdo Gestrin, Jože Hainz i Metod Mikuž imao je posebno poglavlje posvećeno NOB-u u Sloveniji, koje je brojalo više stranica nego prikaz NOB-a u ostatku Jugoslavije (17:15).⁵⁶ Istovremeno se u Srbiji upotrebljavao udžbenik koji je obrađivao samo razdoblje do 1918, a jedino što je moglo sugerirati da program nalaže i obradu kasnijih razdoblja bio je stilizirani prikaz Augustinčićeva spomenika Titu na naslovnici tog udžbenika.⁵⁷

Iako je Čubelićev udžbenik odobren na temelju recenzije koju je, uz one pojedinih povjesničara, izradilo Historijsko odjeljenje CK SKH,⁵⁸ već tada je

51 Usp. Jelić, *Hrvatska u ratu i revoluciji*, str. 253.

52 HDA, CK SKH, Komisija za ideološko politički rad, Stenografske beleške sa sastanka Aktiva komunista istoričara pri CK SKJ, 4. 6. 1956. Također: Mikuž, *Pregled razvoja NOB*.

53 Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952), Izvori za istoriju SKJ, Serija A, Tom II, Knjiga 2, str. 485.

54 *Historija naroda Jugoslavije I; Historija naroda Jugoslavije II*.

55 Čubelić, *Povijest za VIII. razred osmogodišnje škole. II. dio*.

56 Gestrin, Hainz, Mikuž, *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij*.

57 Solarić, *Istorija (1830 – 1918)*. Ovaj se udžbenik koristio i u Makedoniji, dok je za razdoblje nakon 1918. bio preveden priručnik Tome Čubelića.

58 HDA, SPNK NRH, 9 Biro za udžbenike i učila, NOB i stvaranje FNRJ za VIII./IV. razr. – stručne recenzije, 10. 9. 1954; HDA, SPNK NRH, 9 Biro za udžbenike i učila, *Povijest za VIII./IV., II. dio – odobrenje za štampanje*, 18. 2. 1955.

smatran najproblematičnijim među svim novim udžbenicima. Stoga nikada nije dobio status punopravnog udžbenika, već samo privremenog priručnika. U jednoj internoj analizi Zavoda za unapređivanje školstva iz 1961. taj je udžbenik kritiziran zbog toga što gotovo isključivo tretira „građu s aspekta političke historije, služeći se političkim rječnikom naše štampe i diskusije u Narodnoj skupštini“.⁵⁹ Bez obzira na ove primjedbe, Čubelićev udžbenik se upotrebljavao kao „privremeni“ gotovo jedno desetljeće i tek je 1963. zamijenjen novim, dok je na prvi udžbenik za četvrti razred gimnazije trebalo čekati još dulje, čak do 1971. godine.⁶⁰ Odgovor zašto je tomu tako, najbolje pruža analiza o nastavi najnovije povijesti koju je tijekom 1962. uradila skupina nastavnika povijesti članova partije formirana pri Komisiji za historiju CK SKH. Između ostaloga, ocijenili su da „od oslobođenja do danas u našoj zemlji nije postojao udžbenik 20. stoljeća za gimnaziju, vjerojatno zbog osjetljivosti materije i nepostojanja publiciranih radova koji bi omogućili pedagošku obradu utvrđenih i prihvaćenih naučnih obrada.“⁶¹

Ako su promjene u nastavi povijesti potkraj 1940-ih i početkom 1950-ih bile uzrokovane sukobom sa SSSR-om, promjene u drugoj polovici 1950-ih imale su drugačija ishodišta. Pojava generacija rođenih poslije rata, koje nisu imale osobno ratno iskustvo i kojima je rat u velikoj mjeri bio imaginaran i sveden na reprezentacije u književnosti i umjetnosti, zahtijevala je pojačane napore za održavanje sjećanja na rat. Od sredine 1950-ih su SKJ i društvene organizacije poput Saveza boraca sve češće izražavale zabrinutost i nezadovoljstvo zbog malog broja sati posvećenog ovoj tematici u školama, kao i zbog nedostatnog obrazovanja budućih nastavnika povijesti, jer se najnovija povijest u većini slučajeva nije učila na fakultetu.⁶² Isticao se suhoparan način na koji se poučava o NOB-u pa su, primjerice, sudionici Šestog plenuma CK SKJ (ožujak 1956) navodili da se „uče samo ofanzive i Zasedanje AVNOJ-a“, da se „istorija Narodnooslobodilačke borbe predaje iseckana u ofanzive, da se daju datumi i činjenice nepovezani međusobno a manje živi duh jedne velike revolucije“, te da učenici ne dobivaju punu sliku „o značaju i karakteru naše revoluciji i suštini društvenog preobražaja koji je ona omogućila.“⁶³

No, najveći razlog za zabrinutost partijskih ideologa, bila je – kao što se isticalo – opća tendencija zatvaranja u republičke granice („učajurivanje u republičke

59 Komisija za udžbenike, str. 155.

60 Đuranović, Žeželj, *Prošlost i sadašnjost* 3; Perić, *Povijest za IV razred gimnazije*.

61 HDA, CK SKH, Komisija za historiju SK, 1962., *Nastava najnovije historije naroda Jugoslavije u osnovnim, srednjim stručnim školama i gimnazijama*.

62 Vidi npr.: HDA 1220, CK SKH, *Historijsko odjeljenje*, Arhiv, Zapisnik sa sastanka aktiva komunista historičara, 3. 9. 1956; HDA 1220, CK SKH, *Komisija za ideološko politički rad, 1956, O ideološko-političkom radu u narodnoj omladini*.

63 *Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*, str. 180.

okvire“), te pojave otvorenog iskazivanja nacionalizma.⁶⁴ Ovakvi se komentari redovito mogu naći u materijalima središnjih saveznih i republičkih partijskih tijela iz tog razdoblja.⁶⁵ Na sjednicama ideološke komisije i osobito u raspravama na Šestom plenumu CK SKJ isticalo se nedostatno marksističko obrazovanje budućih „graditelja socijalizma“ i pitanje u kojoj se mjeri omladina odgaja u „jugoslavenskom socijalističkom duhu“.⁶⁶ To je u drugoj polovici 1950-ih rezultiralo snažnijim naglašavanjem jugoslavenske orijentacije, koja se potom odrazila u različitim sferama društvenog života.

Primarne kulturne strategije kojima su se poslužile komunističke vlasti za održanje sjećanja na rat na razini odgoja i obrazovanja bile su pojačano poučavanje i komemoriranje događaja iz NOB-a, što ćemo ovdje skicirati tek u najosnovnijim crtama. Okolnosti za intervenciju u školske programe i nastavu povijesti općenito su bile povoljne: u tijeku su bile pripreme za opću reformu školstva i donošenje novog saveznog zakona o školstvu.⁶⁷ U školskim programima i udžbenicima povijesti, koji su nastali potkraj 1950-ih i početkom 1960-ih povijest NOR-a i KPJ bila je zastupljenija nego ikada prije. Učenici i nastavnici povijesti bili su kroz različite izvannastavne aktivnosti angažirani na prikupljanju građe o NOB-u i građe za povijest KPJ u svojem kraju, što treba promatrati u širem kontekstu prikupljanja građe za povijest KPJ koja se tih godina odvijala unutar komisija za historiju saveznog i republičkih centralnih komiteta.⁶⁸ Bio je to dio ukupnih nastojanja da se do proslave 40-godišnjice KPJ 1959. godine napiše pregled historije KPJ, što je na kraju realizirano tek 1963. godine.⁶⁹ Pokrenut je novi ciklus stručnog usavršavanja nastavnika povijesti, u koji je uključen i Savez historijskih društava Jugoslavije, kao i republička povijesna društva. Za razliku od prvih poslijeratnih seminara, koji su gotovo isključivo bili orijentirani na NOB, ili onih potkraj 1940-ih i početkom 1950-ih kada je fokus bio na marksističkoj izobrazbi nastavnika, sada je u središtu stručnog usavršavanja nastavnika bila povijest KPJ/SKJ.⁷⁰ Ovaj novi val pojačanog stručnog usavršavanja nastavnika bio je dijelom rezultat novih programa povijesti, u kojima se tražilo da se više i detaljnije pou-

64 Vidi npr. izlaganja Petra Stambolića i Veljka Vlahovića u: HDA, CK SKH, Komisija za ideološko-politički rad, Izvod iz zapisnika ideološke komisije CK SKJ, 8. i 9. 5. 1956.

65 Vidi npr.: Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, str. 149-263. (FALI U LITERATURI)

66 Vidi npr. HDA, CK SKH, Komisija za ideološko-politički rad, dokumenti: Zapisnik sa sastanka aktiva pravnik pri Ideološkoj komisiji CK SKJ, 9. 1. 1956; Stenografske beleške sa sastanka Aktiva komunista istoričara pri CK SKJ, 4. 6. 1956; Izvod iz zapisnika ideološke komisije CK SKJ, 8. i 9. 5. 1956.

67 HDA, CK SKH, Komisija za ideološko-politički rad, 1956., Neki problemi u oblasti kulture i prosvete.

68 HDA, CK SKH, Komisija za historiju, 1957., Informacija o radu na historiji radničkog pokreta KPJ i NOB; HDA, SP NRH, Zavod za unaprjeđenje školstva, Natječaj za literarne radove u gimnazijama, 1959., izvještaji škola i kotarskih NO-a o proslavi 40-godišnjice KPJ u školama.

69 *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije.*

70 Arhiv Filozofskog fakulteta – Arhiv Povijesnog društva Hrvatske, 5 Zapisnici PDH 1959 – 1961, Izvještaj tajnika za godišnju skupštinu PDH, 17. 5. 1959.

čava o povijesti partije, no još više produkt konstantnog nezadovoljstva državnih i partijskih vlasti načinom na koji se poučavala najnovija povijest.

Nepostojanje osobnog ratnog iskustva mladih generacija nastojalo se kompenzirati i pojačanim proslavljanjem i obilježavanjem značajnih datuma iz ratne i revolucionarne prošlosti. Komemoriranje ratnih događaja koristilo se kao sredstvo društvene kontrole, discipline i mobilizacije, podsjećajući uvijek iznova mladu generaciju na dug koji ima prema starijim generacijama za život u miru i napretku. Naglašavanje jugoslavenske orijentacije i tekovina NOB-a odrazilo se i u proizvodnji novih općejugoslavenskih državnih praznika: 1956. uvedeno je obilježavanje Dana borca, odnosno Dana ustanka naroda Jugoslavije, kao dana kada je 4. srpnja 1941. CK KPJ donio odluku o podizanju oružanog ustanka.⁷¹ Proglašenjem Dana borca FNRJ je prvi puta nakon rata dobila praznik kojim se ustanak obilježavao na saveznoj razini, jer su sve dotadašnje proslave bile isključivo republičkog karaktera. Na značaju su dobile i obljetnice, pa so u drugoj polovici 1950-ih i na samom početku 1960-ih u školama u velikom stilu obilježeni 40 godina Oktobarske revolucije (1957.), 15 godina bitke na Sutjesci (1958.), 40 godina KPJ (1959.) i 20 godina ustanka naroda Jugoslavije (1961.). Odabir proslava upućuje na ključne preokupacije – radilo se o obilježavanju velikih bitaka iz razdoblja rata, te ključnih događaja iz povijesti KPJ. Čak se i proslava Oktobarske revolucije prvenstveno stavljala u taj kontekst: njezinim komemoriranjem trebalo je objasniti značenje Oktobra za razvoj „jugoslavenske socijalističke revolucije“, koja je od početka 1950-ih, za razliku od „sovjetskog revizionizma“, tumačena kao jedini autentični nastavljatelj izvornog marksizma.

Ovaj intenzivan rad na sjećanju u drugoj polovici 1950-ih tako potkrjepljuje Titovu rečenicu koja je poslužila kao moto u naslovu ovog članka. Dan uoči obilježavanja 18. godišnjice ustanka naroda Hrvatske, 26. srpnja 1959., Josip Broz Tito uputio je Vladimiru Bakariću, političkom sekretaru CK SKH i predsjedniku Sabora NR Hrvatske, kao i „narodu Hrvatske“, čestitku u kojoj je poželio „da sjećanja na našu herojsku prošlost budu svake godine sve življa, jer nas ta sjećanja uvijek podstiču na nove napore i na još veće pregalaštvo u borbi za sve ljepši i srećniji život“.⁷² U konačnici, ova Titova rečenica može se shvatiti i doslovno, jer je s prolaskom vremena i odmicanjem od rata fabrikacija sjećanja na rat doista postajala sve intenzivnija. Tako je ovaj rad na sjećanju ponajviše proizlazio iz potreba Partije, da u svakoj novoj generaciji održi živim sjećanje na rat: idealizirano ratno iskustvo bilo je repozitorij herojskih djela i ratnih mitova iz kojega se uvijek iznova crpilo kada je trebalo mobilizirati lojalnost, održavati poredak i osiguravati društvenu koheziju u trenucima kad je ona bila ugrožena.

71 Zakon o proglašenju četvrtog srpnja – Dana borca – za praznik ustanka naroda Jugoslavije, *Službeni list FNRJ*, 27. 6. 1956.

72 Tito, *Govori i članci*, str. 386

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Arhiv Filozofskog fakulteta – Arhiv Povijesnog društva Hrvatske

HDA — Hrvatski državni arhiv

CK SKH — Centralni komitet SKH

MPRO NRH — Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske 1945.–1951.

Prosvjetni odjel ZAVNOH-a

SPNK NRH — Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR Hrvatske 1951.–1956.

Savjet za prosvjetu NR Hrvatske 1956.–1963.

Literatura

Čubelić, Tomo. *Narodno oslobodilačka borba /Narodno-Oslobodilački pokret/*. S.l.: štampano kao rukopis, 1948.

Čubelić, Tomo. *Povijest za VIII. razred osmogodišnje škole. II. dio*. Zagreb: Školska knjiga, 1955.

Čubelić, Tomo, Milostić, Milovan. *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952*. Beograd: IRO „Rad“, 1988.

Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, 21. – 25. XI. 1948. S.l., 1949.

Đilas, Milovan. *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1949.

Đuranović, Šarlota, Žeželj, Mirko. *Prošlost i sadašnjost 3: udžbenik historije za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga, 1963.

Gabrič, Aleš. *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945 – 1952*. Ljubljana: Borec, 1991.

Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953 – 1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Gestrin, Ferdo, Hainz, Jože, Metod Mikuž. *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.

Historija naroda Jugoslavije I. Zagreb: Školska knjiga, 1953.

Historija naroda Jugoslavije II. Zagreb: Školska knjiga, 1959.

Historija NOP-a. /Pregled događaja od 1941-1944./. Bez mj. i god. Strojopis. Rukopisna ostavština NSK, signatura: R V Hk-4°-28.

Höpken, Wolfgang. Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern. U: Wolfgang Höpken (ur.). *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa/ Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 1996.

Höpken, Wolfgang. History Education and Yugoslav (Dis-)Integration. U: Wolfgang Höpken (ur.). *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa/ Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*. Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 1996.

Jelić, Ivan. *Hrvatska u ratu i revoluciji: 1941 – 1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Johnson, Ross A. *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945 – 1953*. Cambridge and London: The MIT Press, 1972.

Jovanović, Arso. *Pregled narodnooslobodilačke borbe*. Beograd: Kolarčev narodni univerzitet, 1946.

Jovanović, Arso. *Šesta i sedma neprijateljska ofanziva*. Beograd: Izdanje Nove Jugoslavije, 1944.

Kardelj, Edvard. *Put nove Jugoslavije: članci i govori iz Narodnooslobodilačke borbe 1941 – 1945*. Beograd – Zagreb: Kultura, 1946.

Komisija za udžbenike. *Udžbenici, priručnici i pomoćna literatura za osnovnu školu*. Umnoženo kao rukopis za interne potrebe Zavoda za unapređivanje školstva. Zagreb: Zavod za unapređivanje školstva, 1961.

Koren, Snježana. Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije. *Historijski zbornik*, LX (2007).

Kulturna politika Jugoslavije 1945 – 1952: zbornik dokumenata (knjiga 1 i 2). Priredili Branka Dokić, Milić F. Petrović, Ivan Hofman. Beograd 2009.

Laktić, Jakov. *N.O.P. Povijest narodno-oslobodilačkog pokreta*. Štampano kao skripta. Bjelovar: Gradska štamparije, 1948.

Lebow, Richard Ned, Wulf Kansteiner, Claudio Fogu ur. *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham i London: Duke University Press, 2006.

Lilly, Carol S. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia*. Boulder: Westview Press, 2001.

Marjanović, Jovan, *Narodnooslobodilački rat, naroda revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945: kratak pregled*. Beograd: Kultura, 1957.

Mikuž, Metod. *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*. Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA, 1956.

Nacionalna povjest i narodno oslobodilačka borba. Split: Slobodna Dalmacija, 1946.

Najbar-Agičić, Magdalena. Promjene u prikazu Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća. U: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (ur.). *Dijalog povjesničara-istoričara 4.* Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2001.

Nastavni plan i program za gimnazije i klasične gimnazije za školsku godinu 1945-1946. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1945.

Nastavni plan i program za gimnazije za školsku 1945/6 godinu. Historija. Beograd: Prosveta, 1945.

Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazija. Zagreb: Školska knjiga, 1951.

Nastavni plan i program za osnovnu školu. Zagreb: Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, 1948.

Novi nastavni plan i program za osnovne škole sa metodskim uputstvima za obradu pojedinih nastavnih predmeta. Beograd: Ministarstvo prosvete Srbije, 1945.

Osnovna škola: odgojno obrazovna struktura. Zagreb: Školska knjiga, 1960.

Perić, Ivo. *Povijest za IV razred gimnazije.* Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21. – 28. jula 1948. Stenografske bilješke. S. l.: Kultura, 1949.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988, Knjiga treća: Socijalistička Jugoslavija 1945 – 1988.* Beograd: Nolit, 1988.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo. *Jugoslavija 1918 – 1984: zbirka dokumenata.* Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1985.

Petrungaro, Stefano. *Pisati povijest iznova: hrvatski udžbenici povijesti 1918. – 2004.* Zagreb: Srednja Europa, 2009.

Popović, Koča. *Za pravilnu ocenu oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije.* Zagreb: Mala politička biblioteka Naprijed, 1949.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1963.

Prvo i drugo zasjedanje AVNOJa: 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću, 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu. Opštu redakciju prvoga izdanja izvršio Moša Pijade. Prikupio, sastavio i sredio za štampu Slobodan Nešović. Zagreb: Stvarnost, 1963.

Rihtman Auguština, Dunja. *Ulice moga grada.* Beograd: Čigoja štampa, 2000.

Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952). Izvori za istoriju SKJ, Serija A, Tom II, Knjiga 2. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

Solarić, Gojko. *Istorija (1830 – 1918). Za VIII razred osmogodišnje škole i IV razred gimnazije*. Peto dopunjeno i popravljeno izdanje. Beograd: Nolit, 1955.

Spremembe k učnemu načrtu za gimnazijo za šolsko leto 1946/47. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.

Stanković, Đorđe, Ljubodrag Dimić. *Istoriografija pod nadzorom: prilozi istoriji istoriografije*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996.

Sundhaussen, Holm. Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, dekonstrukcija i nova konstrukcija „sjećanja“ i mitova. U: *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 13 - 14 mart 1956“, *Komunist*, 3-4 (1956): 149-263.

Tito, Josip Broz. *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941 – 1945*. Beograd: Kultura, 1947.

Tito, Josip Broz. *Govori i članci* 23. XII. 1958. – 16. IX. 1959. Knjiga XIV. Zagreb: Naprijed, 1962.

Tito, Josip Broz. U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja Jugoslavije., *Komunist*, 1 (oktobar 1946).

Tumarkin, Nina. The Great Patriotic War as myth and memory. *European Review*, 4, 2003.

Tumarkin, Nina. Myth and Memory in Soviet Society. *Culture and Society*, 6 1986.

Učni načrt za štirirazredno nižjo gimnazijo. Ljubljana: Svet za prosveto in kulturo Vlade LRS, 1951.

Wofrum, Edgar. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948 – 1990*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.

Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945 – 1946. Celje: Ministrstvo za prosveto NVS, 1945.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II: Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941 – 1945. Beograd: Vojno-historijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Ziherl, Boris. *Stara i nova Jugoslavija: članci i rasprave*. Split: „Slobodna Dalmacija“, 1945.

2. NIANSE DOBE SOCIALIZMA

Zdenko Radelić

OZNA U HRVATSKOJ 1944.-1946.:

Skica temeljnih značajki

Uvod

Nakon prodora u Srbiju jedinice partizanskog pokreta, pod imenom Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ) pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) su u jesen 1944. kontrolirale gotovo čitavu istočnu Jugoslaviju. Partizanima je ostala najvažnija zadaća: slom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i zauzimanje zapadnih dijelova zemlje, napose Istre i Slovenskog primorja, područja Kraljevine Italije. To se podudaralo s prodorom vojnih jedinica Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije u Treći Reich. Nakon sloma Srijemskog fronta 12. travnja 1945. jedinice Jugoslavenske armije (JA), kako se NOV i POJ nazvala od 1. ožujka 1945., u razdoblju kraćem od mjesec dana, točnije do 9. svibnja 1945. imali su cijelu Hrvatsku pod svojom kontrolom.¹

Osim ratne pobjede, bitan cilj KPJ bilo je onemogućiti sve političke neprijatelje i suparnike, koji bi mogli naći na putu komunističkoj revoluciji. U tome je izuzetno važnu ulogu imalo i Odjeljenje za zaštitu naroda (Ozna). Nova

1 *Hronologija oslobodilačke borbe.*

komunistička vlast je tu obavještajnu, protuobavještajnu i sigurnosnu službu utemeljila s ciljem, da pomoću nje zavede red, otkrije i onemogući vojne zločince, pripadnike i pristaše poraženih vojski i nekadašnjih država, neprijatelje KPJ, ovlada svim institucijama, pobjedi na lokalnim, republičkim i saveznim izborima, te da podržavi privatnu imovinu. Jednom rječju, da stvori uvjete, u kojima će KPJ izvršiti velike društvene promjene u skladu s marksističkom doktrinom.

Organizacija Ozne

Naredbom Josipa Broza Tita, vrhovnog zapovjednika NOV i POJ i generalnog sekretara KPJ, 13. svibnja 1944. ustrojeno je Odjeljenje za zaštitu naroda. Temeljne zadaće su bile obavještajni i protuobavještajni rad na okupiranom području, protuobavještajna zaštita oslobođenog područja i protuobavještajni rad u vojsci.² Odjeljenje je bilo podijeljeno na uže organizacijske jedinice sa specifičnim zadaćama poput odsjeka i referada, ponegdje, i u ranijim fazama, i sektorima. Ozna je imala četiri odsjeka: 1. odsjek bio je zadužen za organiziranje obavještajne djelatnosti u stranim državama i na jugoslavenskom području pod neprijateljskom kontrolom; 2. odsjek bavio se organiziranjem protuobavještajne mreže na područjima pod partizanskim nadzorom i na njega su bila vezana opunomoćeništva Ozne; 3. odsjek je obavljao protuobavještajnu djelatnost u partizanskim jedinicama i ustanovama; 4. odsjek bavio se statističko-tehničkim pitanjima, kao što su kartoteka agenturno-informativne mreže, kartoteka antinarodnih elemenata, šifre, veze, tiskare, radijska služba, fotografska služba i nabava.³

U skladu s federalističkim načelima i administrativno-teritorijalnom podjelom, osnovana su odjeljenja po federalnim jedinicama, okružna odjeljenja u okruzima i opunomoćeništva Ozne u kotarevima i rajonima. U operativnim jedinicama NOVJ osnovani su odsjeci Ozne pri štabovima korpusa i opunomoćeništva pri štabovima divizija, a pri štabovima brigada i bataljona postavljeni su opunomoćeničnici.⁴ Od 24. ožujka 1945. i nakon preimenovanja NOV i POJ u Jugoslavensku armiju (JA) Ministarstvo za narodnu obranu DFJ izdvojilo je 3. odsjeke i odjele Ozne u armijama, da budu neposredno podređeni 3. odsjeku

2 Marković, Milovanović, Rebić, *Ratnici mira*, str. 45.

3 AS, RSNZ SRS, 1931, tehnična enota 1212, G-10-6, Organizacija služb DSNZ – UDV (dalje: t. e. 1212, G-10-6, O. s. DSNZ – UDV), 1945., *Dopis Ozne Ministarstva narodne obrane Federativne Jugoslavije Ozni za Sloveniju*, 21. 7. 1945.; Obradović, *O obavještajnoj službi*, str. 746; Dornik Šubelj, *Nastanak in razvoj organov*, str. 78–81; Mrvič, *Razvoj in delovanje arhiva*, str. 1-5; Vukušić, *Tajni rat Udbe*, str. 105.; Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije*, str. 86; Dornik Šubelj, *Navodila varnostnim organom*, str. 18.

4 Vlasisavljević, Malović, *30 godina*, str. 5; Marković, Milovanović, Rebić, *Ratnici mira, I.*, str. 45.

Ozne za Jugoslaviju pri vladi DFJ.⁵ Konačno 27. srpnja 1945. su raspušteni 3. odsjeci u zemaljskim Oznama, pa tako i u Ozni za Hrvatsku. Dakle, 3. odsjek postao je Kontraobavještajna služba JA (KOS), s čime se vojna protuobavještajna služba odvojila od civilne sigurnosne službe.⁶

Vremenom su unutar pojedinih odsjeka oblikovane referade, primjerice za ustašku nadzornu službu, četničku obavještajnu službu, unutrašnju reakciju, banditizam, njemačku obavještajnu službu i sl.⁷ U sklopu već spomenutog preimenovanja NOV I POJ u JA u ožujku 1945. u Ozni je osnovan i 5. odsjek. Preuzeo je dio poslova 1. i 2. odsjeka s ciljem da se bavi borbom protiv stranih obavještajnih službi, kontrolom stranaca i državljana "strane nacionalne pripadnosti" i kontrolira granicu. U prosincu su 5. odsjeci zemaljskih Ozni podijeljeni na sljedeće referade: engleska referada, američka referada, francuska referada, referada za UNRR-u, referade po državama s kojima federalna jedinica graniči, referada po svim ostalim državama i referada za kontrolu granice.⁸

U srpnju 1945. osniva se i 6. odjel za zaštitu prometa, napose za borbu protiv sabotaža i diverzija. U isto vrijeme osnovan je i „ekonomski referat“ u okviru 2. odsjeka. Ozna je imala svoje suradnike u svim poduzećima od većeg interesa za obnovu zemlje. U kolovozu pri zemaljskim odjeljenjima Ozne, uspostavljaju se referade za repatrijaciju, za osobe koje su se vratile iz inozemstva. U listopadu osnovana je Komisija za kadrove pri Ozni Jugoslavije, s organizacijskim odsjekom i odsjekom za nastavu. U Ozni zemaljskih odjeljenja, kao i u Ozni za gradove Beograd i Zagreb, uvode se Odsjeci za kadrove.⁹

U siječnju 1946. u federalnim jedinicama, kao i u gradskim odjeljenjima gotovo svih glavnih gradova republika, osnovani su ekonomsko-privredni odsjeci sa šest referada zaduženih za: industriju, vojnu industriju, kao i poduzeća sa stranim kapitalom, trgovinu i opskrbu, financije, poljoprivredu, šumarstvo, elektrifikaciju i vodovode. U istom razdoblju osnovani su i odsjeci za veze s referadama za radio službu, referade za specijalnu službu, referade za telefonsko-telegrafске veze i materijalno-tehničku opskrbu, te ekspedicija službene pošte. U veljači 1946. osnovani su materijalno - financijski odsjeci pri federalnim Oznama, koji su upravljali autoradionicama, garažama, vozilima, opskrbljivali

5 Vlaisavljević, Malović, *30 godina*, str. 5; Marković, Milovanović, Rebić, *Ratnici mira, I.*, str. 45.

6 AS, RSNZ SRS, 1931, 1212, G-10-6, 1945., *Dopis Ozne Ministarstva narodne obrane Federativne Jugoslavije Ozni za Sloveniju*, 27. 7. 1945.; Dornik Šubelj, *Nastanek in razvoj organov*, str. 78-81; Mrvić, *Razvoj in delovanje*, str. 1-5.

7 Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda*, str. 51.

8 AS, RSNZ SRS, 1931, 1212, G-10-6, 1945, *Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Sloveniju*, 21. 12. 1945.; Obradović, *O obavještajnoj službi i sistemu sigurnosti*, str. 746; Vukušić, *Tajni rat*, str. 105.; Jurčević, *Bleiburg*, str. 250.; Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*, str. 54; Dornik Šubelj, *Navodila varnostnim organom*, str. 18.

9 AS, RSNZ SRS, 1931, 1212, G-10-6, 1945, *Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Sloveniju*, 27. 7. 1945.; Isto, *Dopis Ozne Ministarstva narodne obrane Federativne Jugoslavije Ozni za Sloveniju*, 17. 8. 1945.

hranom, odjećom i obućom, naoružanjem, uredskom opremom, ogrjevom, čuvanje zgrada, brinuli o objektima u vlasništvu Ozne i kontrolirali financije.¹⁰ Kad je reorganizacijom Ozne 13. ožujka 1946. osnovana Udba, završene su velike organizacijske promjene.¹¹

Sudeći prema podacima za Sloveniju, jer slični dokumenti za Oznu Hrvatske nisu dostupni, može se pretpostaviti, da je Ozna početkom 1946. imala približno ovakvu strukturu: načelnništvo, 1. odsjek, 2. odsjek, 4. odsjek, 5. odsjek, 6. odsjek, Odsjek za veze, Sanitet, Centralni zatvor, Vodstvo škole, Logori, Štab za repatrijaciju, Ekonomsko-upravni odsjek i odsjek Ozne pri diviziji KNOJ-a. U okruzima su bili odsjeci, a u kotarevima i gradovima opunomoćeništva.¹²

Kadrovi Ozne za Hrvatsku

U nedostatku podataka o kadrovskoj strukturi Ozne za Hrvatsku, dobar uzorak bi mogli biti oznaši osuđeni na temelju optužbi, da su propagirali teze Rezolucije Informbiroa ili da su imali veze s osobama, koje su bili optužene zbog tih razloga.¹³ Sudeći prema tom uzorku, u Ozni su radili gotovo isključivo muškarci, koji su podrijetlom, obrazovanjem i zanimanjem uglavnom pripadali nižim društvenim slojevima, dakako, u smislu njihovog društvenog ugleda, političke moći i materijalnog statusa, tj. seljaštvu i radništvu. Što se tiče regionalne pripadnosti, naglašenija je zastupljenost južnih dijelova Hrvatske, preciznije iz Hrvatskoga primorja i Dalmacije. Prema nacionalnoj strukturi Hrvati su bili manje, a Srbi više zastupljeni u odnosu na njihov udjel u stanovništvu Hrvatske. Ogromna većina bila je u partizanima, a najviše ih se uključilo do kraja 1943. Svi su bili članovi KPJ. Njihova prosječna starost 1945. bila je 25 godina.

Na temelju dostupnih podataka, može se zaključiti da je u vodstvu Ozne za Hrvatsku prosjek starosti 1945. bio oko 31 godine i da su prevladavali gimnazijalci, koji su već završili školu i studenti. Očekivano, u usporedbi sa skupinom osuđenih oznaša, a za koje pretpostavljam da odražavaju približni prosjek starosti svih pripadnika Ozne, u samom vodstvu, bili su nešto stariji i obrazovaniji kadrovi. Prema nešto oskudnijim podacima, nacionalna struktura vodstva nije jako odudarala od nacionalne strukture Ozne za Hrvatsku. No, za donošenje čvršćih zaključaka još je prerano.

10 AS, RSNZ SRS, 1931, 1212, G-10-6, 1945, Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Sloveniju, 29. 1. 1946.; Isto, Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Sloveniju, 31. 1. 1946.; Isto, Dopis Ozne Jugoslavije Ozni za Sloveniju, 16. 2. 1946.

11 Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*, str. 55; Dornik Šubelj, *Navodila varnostnim organom*, str. 18.

12 Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije*, str. 97-106.

13 Detalje analize vidi u: Radelić, *Pripadnici Udbe u Hrvatskoj*, str. 367-412.

KPJ i Ozna¹⁴

Borba protiv buržoaskog sustava, oslobodilački i revolucionarni rat s ciljem izgradnje komunističkog društva odredili su ulogu Ozne. Na jednak način, kao što je osigurano vodstvo KPJ u partizanskim jedinicama i vlast na području pod partizanskom kontrolom, tako je shvaćeno i pitanje sigurnosti i obavještajne službe. Uglavnom su svi članovi Ozne bili ujedno i članovi KPJ. U dokumentima Ozne to se izričito naglašava.¹⁵

I u Hrvatskoj su sigurnosna i obavještajna pitanja tretirani kao partijsko pitanje i odvijala se preko partijskih veza.¹⁶ Zapravo, obavještajnu djelatnost sve do proljeća 1942. obavljaju organizacije KPH. Od tada do sredine 1943. obavještajni rad kombinirano obavljaju organizacije KPH i obavještajci.¹⁷ Štab 4. operativne zone poslao je u rujnu 1942. uputu o organizaciji obavještajne službe i naglasio nužnost neposredne pomoći KP, „koja jedina od svih partija daje sve svoje snage za narodnooslobodilačku borbu i rukovodi njome“.¹⁸ Dakako, i kad su umjesto partijskih organizacija sigurnosno – obavještajne djelatnosti preuzeli novoosnovani obavještajni centri (OC), a kasnije Ozna, naglasak se stavlja na pripadnost KPJ.¹⁹

Ilustrativna je uputa CK KP Slovenije, koji je u veljači 1943. naglasio da sigurnosno – obavještajna služba treba biti „pod neposrednom kontrolom Partije“.²⁰ Pravilo da najsposobniji kadrovi KPJ rade u Ozni uspostavilo se i u Hrvatskoj. Tako je načelnik Ozne za Hrvatsku postao Ivan Krajačić Stevo, koji je bio organizacijski sekretar CK KPH.²¹

Odnos između KP i Ozne oslikavaju i riječi Duška Brkića, ministra pravosuđa hrvatske vlade i člana CK KPH, na savjetovanju svih načelnika Ozne Hrvatske u ljeto 1945. Nezadovoljan rezultatima sudova za zaštitu nacionalne časti i vojnih sudova, zahtijevao je od pripadnika Ozne da se kao komunisti maksimalno angažiraju na provođenju revolucionarnih zadaća.

14 Neki dokumenti, koje sam koristio u ovom radu, a koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu, u međuvremenu su objavljeni u tematskoj seriji dokumenata: Rupić, *Partizanska i komunistička represija*; Geiger, *Partizanska i komunistička represija*; Geiger, Rupić, Kevo, Kraljević, Despot, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj*.

15 Obradović, O obavještajnoj službi, str. 746; Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije*, str. 31.

16 *Vojnoobavještajna služba*, str. 19.

17 Livada, Razvoj i djelatnost obavještajne službe, str. 766.

18 *Organizacija obavještajne službe*, str. 57.

19 HDA, Ozna Hrvatske, 30, kutija 1, Organizacija službe, Opunomoćstvo Udbe za kotar Pula, Podaci o historijatu resora (Udbe), 20. 11. 1954.; Isto, Ozna Hrvatske, 30, kutija 1, Organizacija službe, Narodni odbor Rab, Odjel unutrašnjih poslova, Podaci o historijatu resora (Udbe), 8. 11. 1954. Izvještaj nosi naslov Historijat UDB-e sa teritorija kotara Rab.

20 *Dokumenti o varnostno-obveščevalni službi*, str. 118.

21 Krajačić, Sjećanje na Topusko, str. 219.

“Moram napomenuti i to vama kao komunistima, da Sudovi za zaštitu nacionalne časti nisu odgovorili svojim zadacima, zato što nisu shvatili naši okružni komiteti i sudovi njihov značaj kao revolucionarnih sudova, nisu shvatili da su to forme za brzo i energično čišćenje neprijatelja iz naših redova. Nama se dao jedan kratki period vremena za trajanje tih revolucionarnih sudova, kao što je Sud nacionalne časti i Vojni sudovi, da bi u najkraće vrijeme očistili zemlju od neprijateljskih elemenata, bilo kaznom smrti ili robijom, kako bi neprijatelja onemogućili i zahvatili stvar u svoje ruke.”²²

I Ivan Krajačić Stevo uvjeravao je prisutne, da osim smaknuća protivnika ima „načina kako pronaći neprijatelja, uči u njegove redove i odstraniti ga na legalan način da izadjemo kao pobjednici“.²³ Zapravo, pozivao je na usku suradnju Ozne s partijskim organizacijama, vojnim sudovima i sudovima nacionalne časti, koji su bili instrumenti prikrivene komunističke revolucije. Na sastanku Politbiroa CK KPH u srpnju 1945. Savo Zlatić je bio nedvosmislen rekavši da je Ozna „pomoćni organ Partije.“²⁴

Prema sjećanjima Milovana Đilasa u organe sigurnosti birani su „najbolji, najbeskompromisniji komunisti“.²⁵ Ulogu organa sigurnosti dobro je opisao Aleksandar Ranković 1949., kad je naglasio da su oni „mač revolucije“.²⁶ Obveznu pripadnost KPJ, kao uvjet rada u Ozni, J. Broz Tito spomenuo je 1954. rekavši da je Uprava državne bezbednosti izrasla iz Partije.²⁷ O tome su i kasnije vodeći ljudi sigurnosne službe jasno govorili.

«Komunistička partija Jugoslavije direktno je i potpuno politički usmeravala službu bezbednosti i najneposrednije se starala o njenom kadrovskom i drugim oblicima osposobljavanja.»²⁸

Ozna i odmazda nad ratnim protivnicima

Odmazda, karakteristična za sve ratove, nije bila samo mjera kažnjavanja pripadnika poraženih vojski i država, nego i korak u učvršćenju vlasti KPJ, kojom se umanjio broj komunističkih protivnika. O tome govore masovna smaknuća neprijateljskih vojnika. Takvo stanovište je bilo, primjerice, rašireno u Ozni u Slavoniji, a čiji je stav sažeo pripadnik Ozne koji je istraživao te događaje:

22 HDA, Ozna Hrvatske, 1. savjetovanje OZN-e za Hrvatsku, 1945.; Radelić, *Križari*, str. 169.

23 HDA, Ozna Hrvatske, 1. savjetovanje OZN-e za Hrvatsku, 1945.

24 Vojnović, *Zapisnici Politbiroa*, str. 63, 64.

25 Đilas, *Druženje s Titom*, str. 82.

26 Ranković, *Izabrani članci*, str. 258, prema: Nikolić, Dimitrijević, Formiranje OZN-e, str. 26.

27 Tito, *Govori i članci*, str. 164., prema: Marković, Milovanović, Rebić, *Ratnici mira*, I., str. 61.

28 Herljević, *Nastanak i razvoj službe bezbednosti*, str. 33-40.

«Bez mnogo skrupula treba likvidirati sve one za koje znamo da su nam neprijatelji i koji će sutra biti protiv nas.»²⁹

Ozna je imala dva pristupa: organizirala je masovnu odmazdu, a istodobno nastojala ograničiti samovolju pojedinih jedinica JA u kažnjavanju zarobljenika. Međutim, samovolja se nije strogo kažnjavala, pa se može reći da se tolerirala. Osim u vrijeme ratnih operacija, masovna smaknuća bez suđenja provodila su se i nakon uspostave vlasti DFJ. Odmazda se provodila i kroz suđenja bez poštivanja uobičajene pravne procedure i često bez uvažavanja stvarne individualne krivice.³⁰ Tako je članu Sudskog odsjeka Glavnog štaba (GŠ) Hrvatske NOV i POJ potkraj 1944. ili početkom 1945. povjerenik Ozne za «kninski sektor» izjavio, da su dobili upute o smaknućima. U «duhu te direktive od Dubrovnika-Knina pa do Zadra likvidiran je stanovit broj ljudi».³¹ Naknadno su za pojedine slučajeve izrađene i presude kako bi se moglo prikazati da su smaknuća izvedena na temelju sudske odluke. Predstavnik 3. odsjeka Ozne javljao je da su kod Knina partizanske jedinice zarobljenike strijeljale u velikom broju i bez saslušanja.³²

Slično kao i u Dalmaciji, Oznu u Slavoniji posebno je brinulo što smaknuća uhićenika iskorištavaju «reakcionari», napose ako je među pobijenima, prema tvrdnjama tih istih, bilo antifašista i simpatizera partizanskog pokreta. U jednom izvješću s kotara Županja naglašeno je, da su «naše jedinice» «nahvatale prilično ljudi» i odvele ih sa sobom ili ih «potukli u blizini sela». Iako su mnogi, kako se navodi, bili «stvarni krivci», postupak s njima još je više pojačavao strah koji je vladao među stanovništvom. Mnogi su se predali bez ikakva otpora, a među njima je bilo dosta nižih dužnosnika Hrvatske seljačke stranke (HSS), koji su «potučeni». Za neke se ne zna gdje su, a neki su nađeni „slabo zakopani u blizini sela». O zlodjelima nad Hrvatima javljali su u srpnju 1945. Andriji Hebrangu, članu Politbira CK KPJ i ministru industrije, i neki partizani.³³ Osim policije i vojske u nasilju i ubojstvima isticala se i Ozna.

29 Rupiĉ, *Partizanska i komunistiĉka represija, knj. 1*, str. 53-55; Jurĉeviĉ, *Bleiburg*, str. 333-335; HDA-1491, Ozna Hrvatske, 2.25, Izvještaj Povjerenstva Ozne za okrug Virovitica za prosinac 1944. Ozni za Slavoniju, 30. 12. 1944.

30 Kisiĉ Kolanoviĉ, *Pravno utemeljenje*, str. 49-99. Mnogobrojna svjedoĉenja stradalih domobrana, ustaša i civila redovno objavljuje *Politiĉki zatvorenik*, glasilo hrvatskih politiĉkih zatvorenika.

31 HDA, CK SKH, 42/2842, *Izvještje Drage Desputa*, 17. 1. 1945.

32 HDA, Ozna Hrvatske, 30/4.0.6.1., *Izvještje 3. odsjeka Ozne za Hrvatsku komesaru GŠH*, 13. 4. 1945.

33 HDA, Ozna Hrvatske, 30/35, *Izvještje Povjereništva Ozne za kotar Źupanju Opuномоĉeništva Ozne za Okrug Brod*, 2. 5. 1945.; Isto, *Izvještje Ozne za okrug Baniju Ozni za Hrvatsku*, 6. 6. 1945.; Isto, *Ozna Hrvatske*, 30/100, 2.19.-2.22, 2. odsjek Ozne naĉelniku Ozne za Hrvatsku (vjerojatno), 3. 7. 1945.; HDA, Javno tuŹiteljstvo SRH, k. 5, JT za okrug Liku, 26. 4. 1945.; Isto, *Izvještje Javnog tuŹitelja 2. armije*, 11. 7. 1945.; Isto, k. 4, JT okruga Nova Gradiška, 30. 7. 1945.; HDA, CK SKH, VK, k. 134, *Izvještaj MUP-a NRH*, 10. 7. 1945.; Vojnoviĉ, *Zapisnici Politbira*, str. 75-82; Perekoviĉ, *Pogled unatrag*, str. 21.-23.; Kisiĉ Kolanoviĉ, *Hebrang*, str. 146-147.

«Organi OZN-e vrše pljačku, ubijaju ljude bez suda, ne pokopavaju ih ili ne pokopavaju čestito. Narod strahuje.³⁴

Zapravo, u mnogim dokumentima spominje se strah stanovništva od Ozne, zbog “čišćenja sela”.³⁵ No, načelnik Ozne A. Ranković, nedvojbeno uz podršku J. Broza Tita, zastupao je radikalnu politiku obračuna s neprijateljem, pa je 15. sivbna 1945. od hrvatske Ozne zahtijevao veću odlučnost.

“Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Izenađuje nas ova neodlučnost za čišćenje Zgb-a od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima.”³⁶

Međutim, čini se da je kontrola nad odmazdom novim vlastima klizila iz ruku. Na nekoliko sjednica CK KPH u lipnju i srpnju, oštro su se osuđivala nasilja. Vlado Bakarić, predsjednik hrvatske vlade i politički sekretar CK KPH, ustvrdio je da u odnosu prema poraženima vlada anarhija. Unatoč opomenama i kažnjavanjima, nastavljala su se premlaćivanja i strijeljanja zarobljenika.³⁷ Članovi CK KPH govorili su o upadima u stanove, nasilju i o “srbovanju”. Spominjali su da jača mržnja između Srba i Hrvata, a da u Slavoniji ljudi bježe u šume u strahu od odmazde. Upozoravali su da mržnju osobito izazivaju Srbi povratnici iz izbjeglištva u Srbiji. Na sjednicama CK KPH su o osvetničkim ispadima i ubojstvima srpskih šovinista nad Hrvatima, govorili načelnik Ozne I. Krajačić Stevo, ministar pravosuđa D. Brkić i ministar unutarnjih poslova Vicko Krstulović.³⁸

Nezadovoljstvo stanovništva je bilo takvo da su I. Krajačić Stevo i D. Brkić sredinom srpnja 1945. na već prije spomenutom savjetovanju Ozne za Hrvatsku zahtijevali, da se prestane sa smaknućima i da se “neprijatelj odstrani” na legalan način, odlukama vojnih sudova i sudova nacionalne časti.³⁹ Međutim, nekontrolirana nasilja i ubojstva nastavljala su se i idućih mjeseci.⁴⁰

34 HDA, CK SKH, Vojna komisija, 10. 7. 1945.

35 HDA, CK SKH, Izvještaj OK KPH Bjelovar, 3. 7. 1945.; Vojnović, *Zapisnici Politbira*, str. 62-67.

36 Rupić, *Partizanska i komunistička represija*, str. 113; Jurčević, *Bleiburg*, str. 269.

37 Vojnović, *Zapisnici Politbira*, str. 62.

38 Vojnović, *Zapisnici Politbira*, str. 62-72, 75-82; HDA, CK SKH, Dopis CK KPH, 14. 7. 1945.; Isto, VK, k. 134, Izvještaj MUP-a NRH, 10. 7. 1945.

39 HDA, 30, Ozna Hrvatske, 1. savjetovanje OZN-e za Hrvatsku, 1945.

40 HDA, CK SKH, Savjetovanje sa sekretarima O. K. Gornje Hrvatske, 15. 12. 1945.

Evidentiranje i kategoriziranje “neprijateljskih elemenata”

Već početkom 1944. obavještajni centri (OC) radili su popise neprijatelja, s čime je kasnije nastavila Ozna. Primjerice, Kotarski komitet KPH za Imotski je u svibnju 1944. javljao da «crna knjiga» još nije gotova, ali da će u njoj biti 2.000 do 2.500 „gadova“.⁴¹ Ozna za Slavoniju je u studenome 1944. izradila popise i skupila „materijal“ za razne službenike gradske policije, agente župskog redarstva, policije i UNS-a, ustaše, gestapovce, dužnosnike, činovnike raznih ustanova državne vlasti i sudova, škola, trgovina i tvornica te „anglofila“. Ukupno je na popisima bilo 4.238 osoba. Prema kasnijim podacima Opunomoćeništva Udbe za kotar Osijek, prije ulaska u grad već su imali „kartoteku narodnih neprijatelja“ i svih osoba, za koje su „predvidjeli likvidaciju hapšenjem i drugim našim sredstvima“.⁴² U listopadu 1944. Ozna je raspolagala popisima, primjerice, «gestapovaca» i zaposlenika u državnim ustanovama u Zagrebu, političkih dužnosnika njemačke narodnosne skupine u Zagrebu, Oružanih snaga NDH, organizacije njemačke policije i osoblja njemačkih političkih ustanova u Rijeci i agenata te konfidenata u Trstu.⁴³

“Neprijateljske elemente” je 1945. Ozna za Hrvatsku svrstala u kategorije, koje su se ponekad međusobno i poklapale: Jugoslaveni, jugonacionalisti, masoni, pristaše svih vlada, mačekovci, HSS-ovci, svećenstvo, popovi, popovnjaci, klerofašisti, petokolonaši, aktivni ustaše, aktivni Nijemci, istupili iz ustaških redova, istupili iz skupine Njemačke, škripari, kamišari, četnici, četnički nastrojene osobe, anglofili, oni koji rade za strane države, oni koji simpatiziraju strane države, dezertteri, slavenofili, politički nestalni i koristoljubivi, angažirani istodobno kod više političkih stranaka, politički neutralni, nepošteni, bavili se krađom i šverceri. Izradili su i njima suprotstavljene kategorije: pošteni, naši simpatizeri i naši aktivni članovi.⁴⁴

U veljači 1945. među jugoslavenskim snagama «jugofila» i monarhista, spomenuto je nekoliko organizacija: Crnogorski nacionalni komitet, Slovenska delavska sloga, Jugosokol, Jugoslavenska radikalna zajednica, Narodna radikalna

41 Jonjić, U vrtlogu političkih promjena.

42 HDA, Ozna Hrvatske, 30/59, Dopis Ozne Slavonije, 1. 11. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30, kutija 1, Organizacija službe, Opunomoćstvo Udbe za kotar Osijek, Podaci o historijatu resora (Udbe), 6. 11. 1954.

43 HDA, Ozna Hrvatske, 30/14, Dopis Ozne Povjereništvu NKOJ-a, 31. 10. 1944.

44 HDA, Ozna Hrvatske, 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Povjerenstvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/11/1-20, Izvješće, 12. 1. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/83, Upute 2. odsjeka Ozne za okrug Dubrovnik, bez datuma; Isto, Ozna Hrvatske, 30/2.16.17, Izvješće Ozne za Dubrovnik, 17. 4. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/83, Upute 2. odsjeka Ozne za okrug Dubrovnik; Isto, Ozna Hrvatske, 30/74/8, Izvješće Ozne za grad Split, 17. 4. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/99, Izvješće Opunomoćstva Ozne za kotar Trogir Ozni za okrug Srednja Dalmacija, 30. 6. 1945.

stranka, Jugoslavenska nacionalna stranka, Samostalna demokratska stranka, Demokratska stranka, slobodni zidari, Ljotićevci, Podzemna Hrvatska, koja obuhvaća Jugoslavenski revolucionarni pokret (JUREPO), Jugoslavenski revolucionarni komitet (JURKO) i Jugoslavensko omladinsko društvo (JOD). Upozoravalo se, da te organizacije djeluju među bivšim jugoslavenskim oficirima u Oružanim snagama NDH, a napose „oficirima Srbima“ i „poustašenim Srbima koji žive u Zagrebu pod zaštitom ustaša“.⁴⁵

Početkom veljače 1. odsjek Ozne za Hrvatsku izvijestio je da je već u 1944. uglavnom prikupio podatke u vezi s pripremama za oslobođenje Hrvatske. Posebna evidencija se skupljala za one koji su smatrali da Rijeka i Istra trebaju ostati pod Italijom.⁴⁶ 2. odsjek Ozne za Hrvatsku u veljači 1945. ponavlja zahtjev za izradu popisa za uhićenja nakon ulaska u gradove. Trebalo je prvo uhititi one najvažnije i najopasnije, ali, kaže se u uputama, ne smije se ponavljati greška da se agenti likvidiraju prije no što se «iz njih ne izvuče sav materijal».⁴⁷ Prikupljali su i fotografije «narodnih neprijatelja», te vodili evidenciju strijeljanih i osuđenih na prisilni rad.⁴⁸

Ozna je kontrolirala i brojne institucije. Povjerenike je postavljala u bolnicama, ambulancama, radionicama, kotarskim, općinskim i mjesnim narodnooslobodilačkim odborima, dječjim domovima, samostanima, «oko i u grupama» građanstva, intelektualaca, raznih vojnih i političkih misija, te u Crvenom križu. Na taj način je pratila »neprijateljske pojave« na „svim područjima društvenog, privrednog, političkog i kulturnog života».⁴⁹ Ukratko, tajni povjerenici postavljeni su u svim državnim institucijama i političkim organizacijama, osim u organizacijama KPJ.⁵⁰ Za sve zaposlene planirana je izrada kartoteka.⁵¹

45 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11/20, Uputa 2. Odsjeka Ozne za Hrvatsku Ozni za Zagrebačku oblast, 6. 2. 1945.

46 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11-4, 1. odsjek Ozne, Kratke vijesti iz Istre, 19. 11. 1944.; Isto, 30/11/1-4, Izvješće 1. odsjeka Ozne Ozni za Hrvatsku, 1. 2. 1945.

47 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11/1, Uputa 2. odsjeka Ozne za Hrvatsku 2. odsjeku Ozne za Zagrebačku oblast, 6. 2. 1945.

48 HDA, Ozna Hrvatske, 30/59, Izvješće Ozne Hrvatskog primorja, 5. 10. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/14, Dopis Ozne Povjereništvu NKOJ-a, 31. 10. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/4.0.6.1., Izvješće 4. odsjeka Ozne za Zagrebačku oblast 4. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 12. 4. 1945. Vidi: Rupiĉ, Komunistički zloĉini, str. 91.

49 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11-6, Dopis 2. odsjeka Ozne za Hrvatsku 2. odsjeku Ozne za Gornju Hrvatsku, 1944., (vjerojatno) listopad; Isto, Ozna Hrvatske, 30/11/1-20, Dopis 2. odsjeka Odjela zaštite naroda za Hrvatsku Povjereništva za narodnu obranu NKOJ Ozni za Zagrebačku oblast, 3. 1. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Povjerenstvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/46, Stanje HSS-a u Karlovcu, Izvješće 1. odsjeka Ozne za Kordun 1. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 17. 2. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/46, Stanje HSS-a u Karlovcu, Izvješće 1. odsjeka Ozne za Kordun 1. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 17. 2. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/15, 16, Izvješće povjerenika-obavještajca 2. odsjeka Ozne za kotar Zagreb 2. odsjeku Ozne za zagrebačku oblast, 23. 2. 1945.

50 Dornik Šubelj, *Oddelek za zaštitu naroda*, str. 102.

51 HDA, Ozna Hrvatske, 30/31, Dopis Ozne Slavonije Povjerenstvu Ozne za okrug Našice, 1. 11. 1944.

Oznina kartoteka se dijelila na četiri kategorije: 1. kartoteka agenturno - informativne mreže pokrivala je sve tajne suradnike, 2. kartoteka antinarodnih elemenata i inostranih špijuna, 3. kartoteka uhapšenih i osuđenih, 4. kartoteka lica, za kojima je izdana potjernica. Kartoteka antinarodnih elemenata, dakle kartoteka pod rednim brojem 2., dijelila se na tri dijela označenih slovima a, b i c: a. kartoteka antinarodnih elemenata i inostranih špijuna, b. kartoteka u koju ulaze osobe, koje su u bliskim vezama s osobama, koji se „agenturno obrađuju“ kao antinarodni elementi ili inostrani špijuni, c. kartoteka osoba koje su neaktivne, a u prošlosti su bili aktivni „članovi reakcionarnih partija i udruženja, članovi vlada stare Jugoslavije, rukovodioci državnih ustanova prije rata i za vrijeme okupacije, rukovodioci bivše jugoslavenske vojske, domobranstva, Nedićeve državne straže, zatim svi agenti, policajci, žandari i činovnici upravnog aparata. Dakle, uz neprijateljske osobe pod kontrolom mogle su se naći oznake Ozne poput 2a, 2b, 2c.⁵²

Ozna 4. za Hrvatsku slala je u kolovozu 1945. upute o vođenju odvojenih knjiga za redarstvenike, ustaše, četnike, špijune i gestapovce, ali s jedinstvenim abecednim kazalom. Za svakog je pored životopisnih podataka trebalo navesti boravište, što je radio i kako je djelovao. Sve te osobe je trebalo fotografirati i zato su se oznaši trebali povezati s fotografijama u mjestima, kao što su trebali nabaviti trgovačke knjige s horizontalnim linijama i abecednim kazalima i to «po mogućnosti čim deblje».⁵³

Prema godišnjem izvješću Ozne za Sloveniju za 1946. uvedene su i kartoteke osoba „koje su pobjegle“, „kartoteka repatrijacije“ „kartoteka osoba koje su bile iseljene“ i „kartoteku ispuštenih (A)“.⁵⁴

Jedan od ciljeva KP i partizanskog pokreta, bilo je i proširenje državnog vlasništva kao temelja nove vlasti i, dakako, normalizacije svakodnevnog života, rada i opskrbe. Primjerice, Ozna za Hrvatsko primorje je u listopadu 1944. završila popis osoblja državnih i privatnih ureda, poduzetnika, obrtnika, odvjetnika, hotelijera, knjižara i vlasnika kinematografa.⁵⁵ U ožujku 1945. procjenjivala je, da će u Rijeci gotovo tri četvrtine poduzeća i tvornica konfiscirati u korist države, jer su u vlasništvu „fašističkih elemenata“, koji su se „dovoljno“ kompromitirali.⁵⁶

52 AS, RSNZ SRS, 1931, tehnična enota 1193, B-04-1, Prilog dopisu Ozne Ministarstva narodne obrane Federativne Jugoslavije Ozni za Sloveniju, 21. 7. 1945.; Pučnik, *Iz arhivov slovenske politične policije*, str. 195; Cvetković, *Metode i oblici rada*, str. 132.

53 HDA, Ozna Hrvatske, kutija 6, 30/11/1/20, Ozna IV. Ozni za Hrvatsko Primorje, 5. 8. 1945.

54 AS, RSNZ SRS, 1931, A-10-2, inv. 2 (mikrofilm), Zaključni izvještaj o radu IV. odsjeka za 1946., 30. 12. 1946. Zapravo taj dokument ima dvije oznake, dvije „prve“ stranice. Osim navedene, na onoj koja prethodi označene su stranice izvještaja i za druge odsjeke, ali ih u tom sklopu mikrofilma ipak nema.

55 HDA, Ozna Hrvatske, 30/59, Izvješće Ozne Hrvatskog primorja, 5. 10. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/14, Dopis Ozne Povjereništvu NKOJ-a, 31. 10. 1944.

56 HDA, Ozna Hrvatske, 30/59, Izvješće 2. odsjeka Ozne za Hrvatsko Primorje 2. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 12. 3. 1945.

Na zagrebačkom području su se izrađivali i popisi sela, tvornica, kuća, mlinova, trgovina, ljekarni i stanovnika. U siječnju 1945. podaci za Zagreb sređeni su po ulicama.⁵⁷ Popisivale su se i nekadašnje židovske i srpske radnje u Zagrebu, koje su zaplijenile vlasti NDH, a koje su, očito, trebale preuzeti nove komunističke vlasti.⁵⁸ I za grad Varaždin su se izrađivali planovi «za ulazak u gradove», uhićenje „narodnih neprijatelja“ i preuzimanje javnih zgrada. Na popisu su bile vojne i gradske ustanove, tvornice, ambulante, škole, vatrogasni dom, štedionice, sud, pošta i trgovine. „Narodnim neprijateljima“, za koje se planiralo da će im se konfiscirati imovina, osim neprijateljstva prema partizanskom pokretu zajedničko je bilo i to da su bili imućni. Uglavnom su to bili vlasnici tvornica, radionica, trgovina, hotela, gostionica, ljekarni i zubarskih ordinacija.⁵⁹ Slični popisi osoba uglavnom označenih kao ustaše, koljači i šverceri, a kojima se zbog neprijateljskog djelovanja trebala konfiscirati imovina, bili su izrađeni i za druge krajeve.⁶⁰

Najopasniji neprijatelji: HSS i Intelligence Service

Približavanjem kraja rata sve je bilo očitije da su Treći Reich i NDH osuđeni na propast i da će glavni neprijatelji KPJ postati oni, koji bi mogli spriječiti njegove revolucionarne ciljeve. Komunisti su se najviše bojali HSS-a, a od saveznika Velike Britanije, odnosno njezine obavještajne službe Intelligence Service (IS), što pokazuju mnoga izvješća Ozne. Zato se KPJ sustavno pripremao za borbu protiv potencijalnih suparnika. Primjerice, u kolovozu 1943. pri Glavnom obavještajnom centru (GOC) organiziran je tečaj, na kojemu se govorilo i o “neprijateljskom radu mačkovaca”.⁶¹ Nakon političkog obračuna s Božidarem Magovcem, organizatorom Izvršnog odbora (IO) HSS, i internacije potpredsjednika HSS-a Augusta Košutića, komunistima je kao jedini ozbiljni suparnik ostao Ivan Šubašić, predsjednik vlade Kraljevine Jugoslavije i ban Hrvatske, političar s potporom

57 HDA, Ozna Hrvatske, 30/15, 16, Izvješće povjerenika-obavještajca 2. odsjeka Ozne za kotar Zagreb 2. odsjeku Ozne za Zagrebačku oblast, 23. 2. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/2.10.-2.18, Izvješće (nepoznat adresat i adresant), 27. 4. 1945.; Brezović Prebeg, Teritorijalna obavještajna, str. 797.

58 HDA, Ozna Hrvatske, 30/39, I. odsjek Ozne Žumberak-Pokuplje 1. odsjeku Ozne za Hrvatsku, 1. 5. 1945. (bez naslova, datuma, potpisa i pečata).

59 HDA, Ozna Hrvatske, 30/27, Dopis Opunomoćstva 2. odsjeka Ozne Zagrebačke oblasti za okrug Varaždin Upravnom odjelu Okružnog NOO Varaždin, 29. 3. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/27, Plan rada za preuzimanje grada Varaždina; Isto, Ozna Hrvatske, 30/27, Opunomoćništvo OZN-a II. zagrebačke oblasti za okrug Varaždin Ozni II. zagrebačke oblasti, 31. 3. 1945. Zadnja dva dokumenta čine cjelinu, iako je očito da su povezana naknadno, tj. da u vrijeme nastanka nisu dio istog dokumenta.

60 HDA, Ozna Hrvatske, 30/31, (bez naslova i datuma). Na koricama dokumenta piše «OS – 2/111, Popis osoba čiju imovinu treba konfiscirati». Pretpostavljam da je to arhivistička košuljica.

61 Brezović Prebeg, Teritorijalna obavještajna služba, str. 817.

Velike Britanije. Osim Magovca i Košutića internirali su i nešto manje poznate zastupnike HSS-a, poput Mije Ipše i Karla Mraka.⁶² U blizinu vlasti KPJ je pustio samo prokomunističke članove IO HSS-a, koji je okupio otpadnike HSS-a.⁶³ S mnogim utjecajnim haesesovcima, koji su bili pod kontrolom ustaškog režima obračun će tek uslijediti.

Ozna je ocjenjivala da se «Mačekova klika» želi nametnuti partizanima pomoću domobrana i pod blagoslovom Velike Britanije. Početkom 1945. godine je 2. odsjek Ozne za Hrvatsku naglašavao, da najveću pažnju treba posvetiti Intelligence Serviceu, jer se „pojavljuje kao organizator i rukovodioc svih udruženih neprijateljskih, petokolonaških i špijunskih snaga neprijateljski našem narodu i tekovinama njegove borbe.»⁶⁴ Prema analizi Ozne, IS je pretvarao mrežu nekadašnjih zajedničkih neprijatelja u svoju mrežu, a oslanjao se na građanski sloj stanovništva, napose na intelektualce, stručnjake i Židove.⁶⁵

Ozna za okrug Banovinu imala je saznanja da je skupina Židova radila za IS u glavnim institucijama partizanskog pokreta u Topuskom i Glini, u razdoblju dok su tamo bile smještene.⁶⁶ 2. odsjek Ozne za Hrvatsku je u prosincu 1944. naglašavao da se šefovi opunomoćeništva pored rukovođenja trebaju baviti i IS-om, a neka se zamjenici bave organizacijskim pitanjem.⁶⁷ Na početku 1945. smatrao je, da se «pred našim očima vrši prava invazija IS-a». Ocijenio je da «neprijatelj» želi Dalmaciju pretvoriti u odskočnu dasku za svoj razorni rad. Štoviše, smatralo se da je IS centar međunarodne reakcije u borbi protiv «mlade države», a da „mačekovski, četnički i ustaški elementi dolaze u obzir kao njihovi agenti, pored toga kler, intelektualci, razni anglofili i slični njima.»⁶⁸ Početkom veljače 1945. godine ponavlja se gornja ocjena.

«U našem budućem radu morat ćemo se uvijek rukovoditi jednom nedvojbena činjenicom, da će sva organizirana borba protiv naše mlade države biti rukovodjena posredno ili neposredno iz jednog centra međunarodne reakcije, preko I. S-a. Jasno je, da smo došli do one točke na liniji razvoja

62 HDA, Ozna Hrvatske, 30/46, Izvješće 2. odsjeka Ozne za Hrvatsku, 8. 11. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/11-4, Izvješće za rujnu i listopad 1944. (Izvješće Ozne) načelniku Ozne za Hrvatsku, 20. 11. 1944.

63 Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*; Radelić, *Božidar Magovac*.

64 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11/1-20, Dopis 2. odsjeka Odjela zaštite naroda za Hrvatsku Povjereništva za narodnu obranu NKOJ Ozni za Zagrebačku oblast, 3. 1. 1945.

65 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11-4, Izvješće za rujnu i listopad 1944. (Izvješće Ozne) načelniku Ozne za Hrvatsku, 20. 11. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/11/1-4, Izvješće 1. odsjeka Ozne Ozni za Hrvatsku, 1. 2. 1945.

66 HDA, Ozna Hrvatske, 30/49, Ozna za okrug Baniju Ozni za Hrvatsku, 6. 6. 1945.

67 HDA, Ozna Hrvatske, kutija 6, 30/11/1/20, Ozna II. za Hrvatsku Ozni za Gornju Hrvatsku, 13. 12. 1944.

68 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11-2, Dopis 2. odsjeka Ozne načelniku Ozne za Hrvatsku, 1. 1. 1945.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/40, Dopis Ozne za Pokuplje Povjerenstvu Ozne Žumberak, 9. 1. 1945.

gdje se dodiruju interesi ne samo raznih «socijalističkih», «demokratskih», «liberalnih», «seljačkih» i sličnih stranaka sa njihovim nekada na oko suprotnih programa, već se u današnjem političkom razvoju s njihovim interesima poklapaju i oni svih ostalih otvorenih fašističkih i nacističkih grupa.»⁶⁹

I u lipnju 1945. ponovo se naglašava da IS mora zauzeti prvo mjesto u protuobavještajnom radu Ozne. Zaključuje se da će odjel, koji će se baviti britanskom obavještajnom službom, a koja će se povezivati s bivšim pripadnicima činovničkog aparata, ostalom „gospočinjom“ i haesesovskim dužnosnicima, svakako biti „najvažnija referada“.⁷⁰

Uloga Ozne u preuzimanju vlasti

Ozna je trebala u ime nove vlasti preuzeti ulogu čuvara javnog reda i sigurnosti. Nakon što bi obavila «sva čišćenja», trebala je predati upravu u ruke NOO-a, koji su u dogovoru s Oznom stanovništvu izdavali legitimacije. Izričito se zabranjivalo svako doseljavanje u gradove, osim onim osobama, koje su bile zaposlene u njima. Činovnike ustaše i četnike moralo se odstraniti s posla. Osim toga, istaknuto je, «treba odmah u svakom okrugu osnovati logor za prisilni rad».⁷¹ Kod svakog NOO-a utemeljit će se logor za one, koji su pobjegli s «oslobođenog područja» ili «smo ih mi protjerali u uporišta». To se odnosilo i na osobe, za koje nema «materijala» za sudski postupak. Uhićenja su se morala provoditi noću i planski.⁷²

U Slavoniji su postojala tri tipa logora: zarobljenički pri svakoj komandi područja, kažnjenički i logori za internaciju. Kažnjeničke logore vodio je 3. odsjek Ozne, a logore za internaciju 2. odsjek Ozne.⁷³ Kasnije se spominju zbirni i zarobljenički logori. Zbirni logori organizirani su u pozadini armija, samostalnih korpusa i operativnih zona, a držala ih je vojska. Zapovjednik logora bio je iz sastava KNOJ-a, ali je u svakom zapovjedništvu logora morao biti pripadnik Ozne.⁷⁴

69 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11/1-4, Izvješće 1. odsjeka Ozne Ozni za Hrvatsku, 1. 2. 1945.

70 HDA, Ozna Hrvatske, 30/14, Opunomoćništvo 2. odsjeka Ozne za Zagrebačku oblast za okrug Zagreb, 1. 6. 1945.

71 HDA, Ozna Hrvatske, 30/5, Ozna II. Odsjek za Zagrebačku oblast, 9. 12. 1944.; Dukovski, Rat i mir istarski, str. 149.

72 HDA, Ozna Hrvatske, 30/5, Upute Ozne za zagrebačku oblast Opunomoćništvu Ozne za okrug, 22. 4. 1945.

73 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11/1-21, Dopis 3. odsjeka Ozne Ozni za Hrvatsku, 1. 2. 1945.

74 HDA, Ozna Hrvatske, 30/11-1-20, Ministarstvo narodne obrane DFJ, Generalštab JA, Organizacijsko odjeljenje, Naredba, 3. 5. 1945.

Jedinice KNOJ-a su pod vodstvom organa Ozne trebale zapečatiti sve javne i državne zgrade, a ujedno i radnje «narodnih neprijatelja», te sve novčane zavode, koje će Ozna predati lokalnim vlastima. Ozna će preuzeti i sve zgrade ustaških redarstava, te organizacije Ustaškog pokreta, tj. ustaške logore i tabore. Isto tako, trebalo je osigurati rad električne centrale, vodovoda i «neophodno potrebnih tvornica». Svaka će komanda mjesta izdati proglas o predaji oružja.⁷⁵

Ozna je kontrolirala i dopisivanje stanovništva. Kao neprijateljske pojave u ustanovama i poduzećima nabrajaju se saboterstvo, laktaštvo, protekcionizam, korupcija, krađa, nemar na poslu, slabi postupci sa strankama, nečuvanje uredskih i vojnih tajni, uništavanje i «nepravilno trošenje narodne imovine», te «javni i privatni život osoba u našim ustanovama (u koliko je štetan)». Oznini suradnici morali su izvješćivati o stanju i kapacitetu pojedinih gospodarskih poduzeća i o sposobnosti, odanosti i privatnom životu rukovodioca, te stavu radnika prema NOP-u.⁷⁶

Ozna se angažirala i protiv širenja «stavova» i glasina, bacanja letaka, kidanja javnih oglasa, organiziranog bojkota radio emisija, koje su se javno prenosile preko zvučnika, i bojkota izbora. Kontrola izbornih popisa otkrila je one koje nisu glasovali. Među mnogim problemima, koje su oznaši ubačeni u redove neprijateljskih skupina konstatirali, bili su i mržnja fratara i časnih sestara prema Srbima, nerad službenika NOO, skupljanje darova za ranjenike pod pritiskom, šverc, blage odluke sudova, neizmijenjeni nazivi ulica, loša raspodjela stambenog prostora, nedostatak autoriteta nastavnika u školama, loše ponašanje omladine, jer česte su bile tučnjave i psovanje u javnim prostorima.⁷⁷ I prigovore građana zbog cijena, promjene novca i nepravilnosti u radu državnih institucija Ozna je svrstavala u neprijateljski rad. S obzirom na to, kaže se u jednom izvješću, da «klerofašisti» žele uvjeriti narod, da nova vlast uništava crkvu, Ozna će ih prikazati kao švercere i izrabljivače naroda. Spomenut je svećenik, koji je na misi prikupio dosta novaca, uz zaključak, da on ne bi toliko zaradio, da su ga prije toga prikazali kao lopova.⁷⁸

Jedan od iskaza revolucionarnog djelovanja bila je povezanost Ozne sa sudovima. Sačuvane su upute 2. odsjeka Ozne za Zagrebačku oblast iz prosinca 1944. o povezivanju Ozne sa sudovima u pogledu, kako je rečeno, «davanja i usvajanja mišljenja Ozne». Uz službene zapisnike i obrazloženja, mišljenje Ozne o tome «kako da se kazni» optuženik trebalo je slati predsjedniku suda

75 HDA, Ozna Hrvatske, 30/5, Upute Ozne za zagrebačku oblast Opunomoćeništvu Ozne za okrug, 22. 4. 1945.

76 HDA, Ozna Hrvatske, 30/83, Upute 2. odsjeka Ozne za okrug Dubrovnik.

77 HDA, Ozna Hrvatske, 30/74/8, Izvješće Ozne za grad Split, 17. 4. 1945.

78 HDA, Ozna Hrvatske, 30/99, Upute Opunomoćstva Ozne za kotar Trogir Ozni za okrug Srednja Dalmacija, 30. 6. 1945.

na posebnom listu „bez naše glave i štambilja“ u kuverti. Dopise predsjedniku suda sa sugestijom Ozne, na koju kaznu treba osuditi optuženog, trebalo je «proučiti i spaliti». Naglašavalo se, da se sud mora obavijestiti o tome jesu li u istrazi primijenjene mjere mučenja, da bi se takve optuženike odvojilo od ostalih optuženika i spriječilo da se to dozna. Dakako, ni na takve dopise nisu se smjeli stavljati memorandumi ni pečati.⁷⁹

Zaključak

Ozna je u skladu s ratnom i revolucionarnom logikom djelovanja dala veliki doprinos u uništenju i potpunoj marginalizaciji komunističkih neprijatelja i potencijalnih suparnika. Izgrađivala je državu i sustav, koji su trebali biti negacija prethodnih država, tj. Kraljevine Jugoslavije i NDH, a za koje je bilo karakteristično, da se zabranjivalo ili marginaliziralo sve ono što je bilo protiv vlasti, dodatno pojačano u NDH progonima prema vjerskom, nacionalnom i rasnom kriteriju. Novi komunistički sustav, koji je svoje otvorene oblike postupno izgrađivao, napose prevladavanjem formalnih zapreka nominalnog višestranačja Demokratske Federativne Jugoslavije, bio je sustav u kojem se zabranjivalo i marginaliziralo sve što nije bilo u korist vlasti i u kojem je „narodno“ zapravo bilo pokriće za „komunističko“. To je imalo za posljedicu gotovo potpunu kontrolu stanovništva i to ne samo oporbenih snaga, nego i onih, koji su u pojedinim fazama razvoja mogli ometati taj razvoj ili otpasti od revolucionarnog pokreta. U tome je Ozna dala značajan doprinos kao, barem kratkoročno gledano, najučinkovitiji instrument jednostranačke diktature KPJ.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

AS — Arhiv Slovenije

RSNZ SRS, 1931.

HDA — Hrvatski državni arhiv

CK SKH — Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske

Javno Tužiteljstvo SRH

Ozna Hrvatske

⁷⁹ HDA, Ozna Hrvatske, 30/5, 2. odsjek Ozne za Zagrebačku oblast, 14. 12. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/5, 2. odsjek Ozne za Zagrebačku oblast, 15. 12. 1944.; Isto, Ozna Hrvatske, 30/47, Ozna za okrug Karlovac, Vojno-sudskom vijeću IV. korpusne oblasti JA, 18. 6. 1945.

Literatura

- Brezović Prebeg, N.. Teritorijalna obaveštajna služba i Odjeljenje zaštite naroda (OZN) Zagrebačke oblasti u NOR-u od jeseni 1943. do proljeća 1945. godine s osvrtom na grad Zagreb (fragment). U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*. Varaždin, Zagreb, 1976. str. 795-823.
- Cvetković, Srđan. Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji. *Historija 20. veka*, 2009., br. 2., str. 131-144.
- Dokumenti o varnostno – obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941-1945*. Ljubljana: Republiški sekretariat za notranje zadeve Slovenije 1976.
- Dornik Šubelj, Ljuba, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Dornik Šubelj, Ljuba. Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve Republike Slovenije v obdobju 1945 do 1963. *Arhivi*, XVI, 1993, br. 1.-2., str. 78–81.
- Dornik Šubelj, Ljuba. Navodila varnostnim organom. U: Šturm, Lovro, Dornik Šubelj, Ljuba, Čelik, Pavle. *Navodila za delo varnostnih organov v SR Sloveniji*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.-1945.)*. Pula, bez g. izd.
- Dilas, Milovan. *Druženje s Titom*, Beograd 1990.
- Geiger, Vladimir (ur.). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Slavonija, Srijem, Baranja*, knjiga 2, Slavonski Brod, 2006.
- Geiger, Vladimir, Rupić, Mate, Kevo, Mario, Kraljević, Egon, Despot, Zvonimir (ur.). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska*, knjiga 3. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.
- Herljević, Franjo. Nastanak i razvoj službe bezbednosti. *13. maj*, izvanredni broj, 1976., str. 33-40.
- Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964.
- Jonjić, Tomislav. U vrtlogu političkih promjena (Makarski samostan u doba NDH i socijalističke Jugoslavije), www.tomislavjonjic.iz.hr/makarski_sam.pdf, 30.
- Jurčević, Josip. *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005.
- Kisić Kolanović, Nada. *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1996.
- Kisić Kolanović, Nada. Pravno utemeljenje državno-centralističkog sistema u Hrvatskoj 1945-1948. *Časopis za suvremenu povijest*, 1992., br. 1., str. 49-99.

- Krajačić, Ivan. Sjećanje na Topusko. U: *Priručnik*, 1979., 3., str. 219-222.
- Livada, Danilo Dane. Razvoj i djelatnost obavještajne službe Druge operativne zone NOV i POH u periodu 1942-1944. U: Ljubo Boban et al. (ur.). *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*. Varaždin : Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik; Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976, str. 763-794.
- Marković, Dragan, Milovanović, Nikola, Rebić, Đuro. *Ratnici mira*, I-III, Beograd: Sloboda, 1979.
- Mrvič, Irena. Razvoj in delovanje arhiva za notranje zadeve Republike Slovenije. *Arhivi*, XVII, 1994, br. 1.-2., str. 1-5.
- Nikolić, Kosta, Dimitrijević, Bojan. Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'Narodnih neprijatelja' 1944. *Istorija 20. veka*, Beograd, 2010., br. 2., str. 9-28.
- Obradović Milan, O obavještajnoj službi i sistemu sigurnosti NOP-a na području severozapadne Hrvatske u NOR-u 1941-1945. U: Ljubo Boban et al. (ur.). *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*. Varaždin : Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik; Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976, str. 740-762.
- Organizacija obavještajne službe i službe bezbednosti u Narodnooslobodilačkom ratu od 1941 do 1942 godine : Materijal o obavještajnom i bezbednosnom radu u NOR-u I*, 57, Poverljivo, Mala stručna biblioteka, Školski centar bezbednosti DSNO, 1961.
- Pereković, Kaja, Pogled unatrag: Pismo Andriji Hebrangu. *Politički zatvorenik*, Zagreb, 2000., 102., str. 21.-23.
- Pučnik, Jože (ur.). *Iz arhivov slovenske politične policije*. Ljubljana: Veda, 1996.
- Radelić, Zdenko. *Božidar Magovac : S Radićem između Mačeka i Hebranga*. Zagreb 1999.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska seljačka stranka 1941. – 1950.*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.
- Radelić, Zdenko. *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.
- Radelić, Zdenko. Pripadnici Udbe u Hrvatskoj osuđeni zbog Informbiroa. *Časopis za suvremenu povijest*, 2010., br. 2., str. 367-412.
- Ranković, Aleksandar. *Izabrani govori i članci : 1941-1951*. Beograd: Kultura, 1951.
- Rupić, Mate (ur.). *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti, knjiga 1*. Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005.

Tito, Josip Broz. *Govori i članci*. Zagreb: Naprijed, 1959.

Vlaisavljević, Milan i Malović, Stjepan (ur.). *30 godina : Unutrašnji poslovi Zagreb*. Zagreb, 1957.

Vojnović, Branislava (ur.). *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952., Svezak 1, 1945-1948.*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005.

Vojnoobavještajna služba (Vojna tajna : interno), Beograd 1990.

Vukušić, Bože. *Tajni rat Udbe protiv hrvatskog iseljništva*. Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljništva, 2001.

Magdalena Najbar-Agičić

**PARTIJSKA
HISTORIOGRAFIJA
U HRVATSKOJ I
JUGOSLAVIJI 1945.-
1961. – POZICIJA I
INSTITUCIONALNA
ORGANIZACIJA**

Najnovija povijest predstavlja zasebnu cjelinu u odnosu na ostatak povijesne znanosti, ne samo u Hrvatskoj i Jugoslaviji nego i u komunističkim zemljama. To je iznimno važan, ali istovremeno izdvojen i na neki način marginalan dio historiografije. U ovom će se radu za nj koristiti termin *partijska historiografija*, inače već primjenjivan u istraživanjima srodne

problematiche u drugim zemljama.¹ Pojam *partijska historiografija* ima svoj uži i širi smisao. U užem se smislu pod njime podrazumijeva djelatnost partijskih tijela i institucija, koje su se bavile poviješću komunističke partije, a bile izravno povezane s partijom kao takvom (djelatnošću historijskih odjeljenja, komisija, arhiva i instituta). U širem smislu riječ je o cjelokupnoj historiografskoj i parahistoriografskoj aktivnosti na tom polju, u što valja ubrojiti i djelatnost različitih ustanova, organizacija i pojedinaca nad kojima je nadzor vršila, ili barem to pokušavala, komunistička partija preko svojih tijela.

Valja naglasiti da predmet partijske historiografije nije bila isključivo povijest komunističke partije, već i radnički pokret u najširem smislu te riječi, s obzirom na snažnu tendenciju aproprijacije tradicija i nasljeđa drugih i/ili ranijih pokreta. Također, u Jugoslaviji je predmet posebnog interesa partijske historiografije bilo i razdoblje Drugoga svjetskog rata, prema stajalištu da povijest KPJ „kao celina obuhvata i istoriju Narodnooslobodilačkog rata i Narodne revolucije u Jugoslaviji“.² Sličan, iako ne potpuno istovjetan odnos prema povijesti Drugoga svjetskog rata, imale su partijske historiografije u drugim komunističkim zemljama,³ pri čemu je uloga rata u funkciji utemeljujućeg mita bila u jugoslavenskom slučaju posebno izražena, te je donekle odgovarala ulozi Oktobarske revolucije u sovjetskom slučaju.⁴

U Sovjetskoj Rusiji, ubrzo nakon što su boljševici preuzeli vlast, osnovana je prvo Komisija za historiju oktobarske socijalističke revolucije i za historiju Komunističke partije, a nešto kasnije Institut Marxa, Engelsa i Lenjina.⁵ Godine 1938. pojavio se tekst čije je značenje za povijest Komunističke partije u SSSR-u teško precijeniti: *Historija SKP(b)*, poznata kao *Kratki kurs*. Za dugo je vrijeme taj tekst postao nezaobilazno štivo za proučavanje povijesti boljševičke partije u SSSR-u i izvan njegovih granica. U razdoblju od prvog objavljivanja do Staljinove smrti 1953. godine tiskan je 301 put u ukupnoj nakladi od 42 milijuna i 816 tisuća primjeraka na 67 jezika. I nakon Staljinove smrti ostao je prisutan u mnogim partijskim dokumentima, udžbenicima povijesti, pa i u temeljnim radovima znanstvenika. Tekst *Kratkog kursa* imao je položaj kanonskog dokumenta koji se ne smije ispravljati, što je rezultiralo time da su se partijski historičari bavili lokalnim ograncima Komunističke partije, da se ne bi upuštali u opće prosudbe. Budući da se u spomenutom djelu radilo ne samo o povijesti partije, nego i o

1 Sommer, *Tri faze stranickeho dějepisectvívi*, str. 271-286.

2 *Borba 1942-1943.*, str. 1.

3 Sommer, *Válka, odboj a hledání*, str. 111-124.

4 O Oktobarskoj revoluciji kao utemeljujućem mitu u SSSR-u vidi radove Nine Tumarkin, primjerice: Tumarkin, *Myth and Memory in Soviet Society*, str. 69-72.

5 Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*, str. 264.

društvenoj povijesti SSSR-a i Rusije u 19. i 20. stoljeću, te o suvremenoj povijesti Zapada i historiji međunarodnog radničkog pokreta, taj je dokument zauzeo privilegirani položaj, kao izvor povijesnih spoznaja, te imao golem utjecaj na razvoj povijesne znanosti općenito.⁶ Staljinovo autorstvo *Kratkog kursa* nije se skrivalo. U njegovoj *Kratkoj biografiji*, koja je tiskana i u Jugoslaviji na srpskom jeziku, jasno se kaže da je to knjiga „koju je napisao drug Staljin a odobrila komisija CK SKP(b)“.⁷

Posebne institucije vezane uz centralne komitete vladajućih komunističkih partija osnivane su – iz istih razloga i po sličnom modelu – i u drugim komunističkim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata.⁸ Dijeleći partijsku historiografiju u Čehoslovačkoj na tri faze, Vítězslav Sommer prvu od njih zove „propagandističkim razdobljem“, te ga smještava u razdoblje 1950.-1956. godine. To razdoblje obilježava izgradnja institucija partijske historiografije, čiji su rezultati tada bili uglavnom propagandni i politički radovi. Osim arhivističkog rada, Institut je izdavao propagandne brošure o povijesti KPČ iz pera istaknutih partijskih funkcionara i ostale dokumente, koji su se odnosili na historiju KPČ.⁹ Posebno značajna edicija bila su pisma Klementa Gottwalda.¹⁰

Drugu fazu razvoja partijske historiografije Sommer zove paradigmatiskim razdobljem. Prema njemu, do promjena dolazi polovicom 1950-ih, a ova faza traje cijelu drugu polovicu 1950-ih, dok početkom 1960-ih partijska historiografija bez izrazitog prijelomnog trenutka prelazi u sljedeću fazu. Osnovni utjecaj na formiranje te paradigme imale su teze sovjetske historiografije objavljivane u vezi s XX. kongresom KPSS, kritika prethodnog razdoblja i ponovni pogled na ulogu ličnosti u historiji. Kao ključni paradigmatiski tekst Sommer ističe priručnik historije KPČ *Dějiny Komunistické strany Československa (Historija Komunističke partije Čehoslovačke)*, izdan konačno 1961. godine.¹¹ Promjene koje su se počele zbivati početkom 1960-ih godina najprije su uočljive u pojedinim radovima, te u karakteru društvenog angažmana zaposlenih povjesničara. Znak promjena postala je kritika paradigme iz druge polovice 1950-ih. Prvi je stupanj bilo ograđivanje od rezultata prethodnog razdoblja, te kritika stručnosti prethodnih istraživača, kojima se predbacivala nekompetencija, zamjerao se utjecaj kulta ličnosti, koji je deformirao shvaćanje partijnosti i aktualnosti historiografije, te način analize i znanstvene diskusije. Druga kritika išla je na račun metodologije: napadana je izdavačka praksa, način izbora dokumenata i slično. To je bilo moguće

6 Maslov, *Kratkij kurs istorii VKP(b)*, str. 240, 259-261.

7 *Staljin. Kratka biografija*, str. 115.

8 Rutkowski, *Nauki historyczne*; Sommer, *Tři fáze stranického dějepisectví*.

9 Sommer, *Tři fáze stranického dějepisectví*, str. 274-275.

10 Veselij, *V institute istorii*, str.183-184.

11 Sommer, *Tři fáze stranického dějepisectví*, str. 277.

zahvaljujući slobodnijem pristupu arhivskoj građi. Zbog svega toga – iako uz važne ograde – Sommer razdoblje šezdesetih godina u *partijskoj historiografiji* naziva „kritičkim razdobljem“.¹²

Predstavnici institucija, koje su se bavile partijskom historiografijom unutar pojedinih nacionalnih komunističkih partija (također i iz zemalja koje nisu bile pod izravnom sovjetskom dominacijom, primjerice iz Italije i Francuske), sastajali su se na posebnim međunarodnim konferencijama. Kako je kritika revizionizma KPJ/SKJ poslije Rezolucije Informbiroa, bila jedan od važnih elemenata diskusija o povijesti međunarodnog radničkog pokreta, jugoslavenske su institucije zadužene za povijest partije pratile ta zbivanja. Sačuvan je jedan opsežan izvještaj o V. konferenciji održanoj u Bukureštu 1959. u kojem se ukratko prikazuju i ranije konferencije.¹³ Valja istaknuti da su ocjene iznesene u ovom izvještaju utemeljene, a njegov autor je uistinu dobro uočavao slabosti partijskih historiografija u zemljama Istočnog bloka. Ipak, velikim dijelom slabosti partijske historiografije u Jugoslaviji vrlo su slične onima u drugim zemljama pod vlašću komunističkih partija.

Kao i u drugim zemljama, u kojima su na vlasti bile komunističke stranke, u Jugoslaviji se razvio tip partijske historiografije, koji se bavio poviješću radničkog pokreta, Komunističke partije i Narodnooslobodilačke borbe. Posebnost jugoslavenske situacije bila je u tome, što su – prateći strukturu same vladajuće partije – sva tijela i institucije imale svoju republičku i saveznu razinu. Razvoj partijske historiografije u Jugoslaviji bio je osnovni element politike povijesti, koju je vodila KPJ/SKJ. Već 1946. godine britanski diplomati primjećuju u svojim izvještajima kako povijest u Jugoslaviji „počinje 1941. i bavi se jedino partizanskim pokretom.“¹⁴ Ta je pojava u narednim godinama bila sve jače izražena, a to je bilo samo djelomično uvjetovano potrebom odgovora na optužbe koje su stizale nakon sukoba Tito-Staljin iz zemalja Istočnog bloka. Najvećim je dijelom partijska historiografija bila odgovor na potrebe unutarnje propagande, ideologizacije i indoktrinacije društva, a trebala je pomoći u legitimiziranju vlasti KPJ u zemlji.

U svim partijskim historiografijama osnovni interpretativni pravci bili su unaprijed zadani od strane vrha komunističke partije, a djela partijskih vođa predstavljala su važne putokaze za partijske historičare. Jugoslavensku, pa i hrvatsku situaciju, obilježava ipak posebno velika uloga pisama/tekstova vođe Komunističke partije – Josipa Broza Tita – usporediva jedino s ulogom, kakvu je u sovjetskoj partijskoj historiografiji igrao *Kratki kurs historije SKP(b)*. Bila

12 Sommer, *Tri faze stranickeho dějepisectvívi*, str. 282-284.

13 HDA, Osobni fond Josipa Cazića, f-2.

14 Spehnjak, *Javnost i propaganda*, str. 203.

je to zasigurno posljedica dugotrajnosti njegove vladavine i snage kulta njegove ličnosti, no u određenom smislu to proizlazi također iz brojnosti, sveobuhvatnosti i preglednosti/pristupačnosti njegovih (para)historiografskih djela. U trenutku kada se partijska historiografija u Jugoslaviji tek rađala u svome institucionalnom obliku, historiografski opus Josipa Broza bio je već oblikovan i sveprisutan, te gotovo završen.

Tito je već na V. zemaljskoj konferenciji KPJ održao referat, koji se velikim dijelom odnosio na povijest Komunističke partije. U njemu se Tito osvrnuo na historiju partije od njezina IV. kongresa 1928. godine, dakle od vremena kada je i sâm počeo igrati značajniju ulogu; no referat nema memoarski karakter, već se u njemu nastoji iznijeti pregled povijesti partije.¹⁵ Tijekom rata Titovi su tekstovi, u kojima se doticao povijesti, te opisivao ono što je kasnije nazvano Narodno-oslobodilačkom borbom, redovito objavljivani u partizanskom tisku, prvenstvenu u *Biltenu Vrhovnog štaba i Borbi*, a onda su više puta prešampavani nakon rata, kao zasebne publikacije, u obliku brošura i zbirki tekstova.¹⁶ Neki su od tih tekstova iznošeni i kao referati u različitim prigodama. Primjerice, na II. zasjedanju AVNOJ-a Josip Broz održao je referat „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi s međunarodnim događajima“.¹⁷ Na tu temu se Tito vraća napokon u svom krunskom tekstu o historiji partije, radničkog pokreta i NOB-a, koji je iznio kao politički referat na V. kongresu KPJ u srpnju 1948. godine.¹⁸ Određeni doprinos historiji partije dali su i drugi pripadnici partijskog vrha, primjerice Edvard Kardelj, Moša Pijade, Milovan Đilas, Vladimir Bakarić i drugi, ili vojnog vrha (Arsa Jovanović, Ivan Gošnjak), no njihovi tekstovi imaju karakter nadopuna glavne pripovijesti, narativa čiji je autor sâm Josip Broz Tito.¹⁹ Na popularnost i životnost tog narativa vjerojatno je utjecala činjenica da je on odgovarao ne samo Josipu Brozu i stvaranju kulta njegove ličnosti, već i širim partijskim elitama, čijem je etabliranju na položajima koje su zauzimali nakon rata doprinosio i čijoj je afirmaciji služio. Za autore, koji su pisali povijest radničkog pokreta, Komunističke partije i NOB-a, u razdoblju na koje se odnosi ovaj tekst, Titovi su tekstovi bili osnovna literatura.²⁰ Pozicija kakvu su tekstovi Josipa Broza imali u jugoslavenskoj historiografiji lako je uočljiva na stranicama

15 Prema: Tito, *Izbor iz djela*, str.10-48.

16 Primjerice u zbirci: Od partizanskih odreda do armije, Propagandno odjeljenje II armije, 1945. Tu su se Titovi tekstovi vezani uz NOB našli zajedno s tekstovima Arse Jovanovića, Fiodora Mahina i Ivana Gošnjaka. Također: Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*; isti, *Deset godina Narodne revolucije*; isti, *Govori i članci*; isti, *Vojna djela*.

17 Izdano primjerice u: *Odluke II. zasjedanja Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije i III. zasjedanja Zemaljskog Antifašističkog vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske*.

18 Politički izvještaj CK KPJ, u: *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije*, str. 39.

19 Primjerice: Jovanović, *Pregled Narodnooslobodilačke borbe*; Popović, *Za pravilnu ocenu oslobodilačkog rata*.

20 Primjerice: Čubelić, Milostić, *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe*.

publikacije o prvih deset godina jugoslavenske historiografije objavljenoj na stranim jezicima (engleski i francuski) za Međunarodni kongres povjesničara održan 1955. godine u Rimu. Oni se tamo navode kao temeljna historiografska djela za razvoj radničkog pokreta, a prvenstveno za historiju Drugoga svjetskog rata.²¹

Za ljude, koji su se u 1950-tima bavili partijskom historiografijom, Titovi su radovi predstavljali okvir izvan kojega se nije smjelo izlaziti. Mogli su ga nadopunjavati lokalnim pripovijestima, nalaziti argumente i primjere za Titove interpretacije i tvrdnje, eventualno donekle korigirati navedene brojke, ali samo onda kada to nije narušavalo priču. S obzirom na to da je veliki problem predstavljao nedostatak izvora, posebno za raniju historiju Komunističke partije, pripovijest, čiji je autor Josip Broz, pokazala se iznimno životnom. Iskorak iz interpretativnog okvira predstavljao je izazov, ne samo u razdoblju o kojem je riječ u ovome tekstu, a donosio je i realnu opasnost, iako nije bio posve nemoguć, na što ukazuje nešto kasniji primjer Ljube Bobana i njegovih istraživanja sporazuma Cvetković-Maček.

U Jugoslaviji je u prvim godinama nakon završetka rata za rad na historiji Komunističke partije i NOB-a bio zadužen Agitprop (Odjel za agitaciju i propagandu CK KP), koji se u okviru svojih aktivnosti bavio i nadzorom publikacija, posebno onih korištenih u školstvu,²² ali i organizacijom proslava,²³ postavljanjem spomen obilježja,²⁴ te drugim srodnim pitanjima, primjerice prijenosom posmrtnih ostataka narodnih heroja i junaka radničkog pokreta.²⁵ Inicijativa za osnivanje posebnog tijela unutar Centralnog komiteta zaduženog za historiju partije javila se na V. kongresu KPJ.²⁶ U listopadu 1948. osnovano je Istorijsko odeljenje pri CK KPJ sa zadatkom da „prikuplja, sređuje, čuva, objavljuje, i organizuje obradu materijala (dokumenti, štampa, knjige itd.) potrebnog za izučavanje istorije KPJ“;²⁷ a nakon odjeljenja na saveznoj razini diljem Jugoslavije u razdoblju od 1948. do 1952. godine osnivana su historijska odjeljenja u pojedinim

21 Tadić, *Dix années d'historiographie yougoslave*.

22 HDA, CK SKH, Serija: Agitprop, kut. 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Odgojna uloga prosvjetnih radnika po zadacima školstva i u radu s omladinom (bez datuma).

23 HDA, CK SKH, Serija: Agitprop, kut. 9, Podaci o radu na području kulture 1945. – 1954. (I. dio), Kulturno-masovni rad 1945./1953: Razna obilježavanja 1945. – 1951, Proslave državnih praznika.

24 HDA, CK SKH, Serija: Agitprop, kut. 10, Podaci o radu na području kulture 1945. – 1954. (I. dio), Kulturno-masovni rad 1945./1953. (II. dio), Podizanja spomen-ploča i spomenici 1945./1949.

25 HDA, CK SKH, Serija: Agitprop, kut. 10, Podaci o radu na području kulture 1945. – 1954. (I. dio), Kulturno-masovni rad 1945./1953. (II. dio), Prijenos posmrtnih ostataka Đure Đakovića, 1949.

26 Rezolucija V kongresa KPJ o osnovnim narednim zadacima organizacija KPJ, u: *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije*, str. 744.

27 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Pripremni materijal za savjetovanje rukovodilaca ustanova koje se bave izučavanjem našeg radničkog pokreta i SKJ održanog 20. i 21. XI. 1959. pri CK SKJ.

republikama „kao stručnopolitički organi KPJ, sa zadatkom do prikupе, srede, čuvaju i obrade svu dostupnu građu“ i da „vode računa o njegovanju tradicija revolucionarne borbe“.²⁸ Dopisom od 8. siječnja 1949., koji potpisuje Moša Pijade, savezno Istorijsko odeljenje informiralo je o tome republičke centralne komitete KP, te ih pozvalo da u cilju ostvarenja odluka V. kongresa na svome terenu osnuju historijska odjeljenja „sa istim zadacima“ i „na sličan način“. U prilogu je dostavljen i plan organizacije Istorijskog odeljenja CK KPJ kao model za republičke ustanove. Historijska odjeljenja pri CK KP u republikama trebala su odmah preuzeti svu arhivsku građu centralnih komiteta (zaključno s 1948. godinom) osim pojedinih operativnih dokumenata „koji su neophodni za rad drugih odeljenja CK“, a predviđalo se da bi se u svim republikama trebale osnovati redakcije „slične redakciji *Istorijskog arhiva KPJ*“.²⁹

Nakon prvog razdoblja posvećenog prvenstveno prikupljanju građe, počelo se postupno razmatrati potrebu preustroja historijskih odjeljenja. Već se 1954. godine spominje mogućnost njihovog pretvaranja u institute.³⁰ Samojoj odluci prethodio je sastanak historijskih odjeljenja Saveza komunista u Beogradu.³¹ Ipak je prevagnulo mišljenje da stvaranje instituta nije potrebno, pa je Organizacijski sekretarijat CK KPJ donio odluku o preimenovanju historijskih odjeljenja u historijske arhive centralnih komiteta. Kao i prilikom osnivanja historijskih odjeljenja, tako je i u slučaju promjene naziva odluka donesena na saveznoj razini, te priopćena republičkim tijelima preko Istorijskog arhiva CK SKJ, zajedno s odlukom o daljnjem usklađivanju rada pojedinih republičkih tijela: „jedinstvenom radu na rekonstrukciji delatnosti KPJ, jedinstvenom sistemu sređivanja, jedinstvenom registru i sl.“³²

Značajna promjena u organizaciji i radu Historijskog arhiva CK SKH dogodila se 1956. godine, kada je Izvršni komitet CK SKH počeo s većim zanimanjem pratiti stanje i rad u njemu. U veljači te godine formirana je u Centralnom komitetu SKH Komisija za historiju SKJ sa zadatkom „da pokreće, pomaže i usmjerava čitav rad na historiji radničkog pokreta i NOB-e i da organizira sistematsko sakupljanje izvorne memoarske i dokumentarne građe, kao osnovnog priloga za izučavanje historije NOB-e, od kojega zavisi današnja a još više buduća naučna

28 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Dopis Istorijskog odeljenja CK KPJ u vezi odluke V. Kongresa KPJ o osnivanju Istorijskog odeljenja, 8.1.1949.

29 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Dopis Istorijskog odeljenja CK KPJ u vezi odluke V. Kongresa KPJ o osnivanju Istorijskog odeljenja, 8.1.1949.

30 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Skraćeni zapisnik sa sastanka istorijskih odeljenja SK koji je održan 1. marta 1954 god. (1.3.1954).

31 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Skraćeni zapisnik sa sastanka istorijskih odeljenja SK koji je održan 1. marta 1954 god. (1.3.1954).

32 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Odluka o preimenovanju Historijskog odjeljenja u Historijski arhiv, 2.7.1954.

obrađa historije Narodne revolucije³³. Od trenutka formiranja Komisije za historiju, rad na povijesti partije doživio je značajne promjene u pogledu bolje organizacije i intenzifikacije rada, kao i jasnije određenih ciljeva, pri čemu se kao glavni cilj isticalo pisanje službene historije SKJ.³⁴

Rad Komisije za historiju SKJ stalno se ispreplitao s radom Historijskog arhiva, pri čemu je Komisija bila zapravo tijelo Centralnog komiteta zaduženo za praćenje problematike rada na historiji partije, dok je Historijski arhiv ustanova, koja ima svoje prostorije i zaposlenike. Komisija za historiju do kraja 1950-ih nije imala stalnih zaposlenika niti prostorija, u njezin su sastav ulazili istaknuti partijci, koji su uz to obavljali i cijeli niz drugih dužnosti, a sastanci Komisije održavali su se najčešće u prostorijama Arhiva. Tada Komisija za historiju dobiva i vlastite prostorije, odnosno sobu na trećem katu zgrade CK u Dežmanovom prilazu.³⁵ Karakteristično je da se, slično kao i u drugim slučajevima, za Komisiju za historiju SKJ pri CK SKH u svakodnevnom životu, ali i u arhivskoj građi same komisije, koriste različiti nazivi, primjerice: Historijska komisija, Komisija za Historijski arhiv, Komisija za obradu historije SKJ i slično.³⁶

Od 1957. godine za Komisiju za historiju redovno su pripremani opširni izvještaji o radu na povijesti radničkog pokreta, SKJ i NOB-a,³⁷ u kojima je predstavljen historijat institucija, koje se time bave. Upravo je taj kratki pregled povijesti institucija partijske historiografije činio značajni dio dokumenta i bez promjena, ili uz minimalne promjene, prepisivao se iz godine u godinu. Izvještaji su uglavnom bili pozitivno intonirani, nabrajala su se postignuća, a kritičke su opaske bile rijetke. Iz samih izvještaja, problemi vezani uz istraživanje partijske historije, mogu se tek naslućivati. Ipak, iz zapisnika sa sastanaka, na kojima se o njima diskutiralo, jasno je da je stvarnost bila mnogo složenija od uspjeha partijske historiografije poredanih u izvještajima. Spomenuti izvještaji ipak jasno pokazuju što je obuhvaćala partijska historiografija, odnosno širinu područja, za koja su se tijela Saveza komunista zadužena za historiju smatrala nadležnima (primjerice: komisije koje su djelovale pri masovnim organizacijama, u sindikatima, SUBNOR-u i AFŽ-u, Historijski institut JAZU, Pravni i Filozofski fakultet u Zagrebu i Povijesno društvo Hrvatske, sama Komisija za historiju na

33 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Informacija o radu na historiji radničkog pokreta KPJ i NOB, decembar 1957.

34 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Zapisnik sastanka Komisije za istoriju KPJ, 13.4.1957; Stenografski zapisnik sa sastanka Komisije za historiju SKJ (SKH), 30.12.1957.

35 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Zapisnik sa sastanka Komisije za historiju SKH-e održanog 8. XI. 1960. i Komisija za historiju, popis članova 1960.

36 Vidi primjerice: HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Zadaci i pregled stanja Arhiva, 25.2.1956; Serija Komisija za historiju, kutija 1, Stenografski zapisnik sa sastanka održanog u Historijskom arhivu CK SKH, 21.12.1965.

37 Prvi takav izvještaj: HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Informacija o radu na historiji radničkog pokreta KPJ i NOB, decembar 1957.

republičkoj razini i komisije, koje su djelovale uz kotarske komitete SK, te Arhiv za historiju radničkog pokreta, preko kojeg je Komisija izravno djelovala i na Muzej Narodne revolucije).³⁸

Paralelno s formiranjem Komisije za historiju u Zagrebu, dolazi do intenzifikacije rada na partijskoj povijesti i na saveznoj razini, pri čemu je naglasak na usklađivanju rada i razmjeni publikacija. Potkraj 1956. ponovno je postalo aktualno pitanje preustroja Historijskog arhiva, posebno s obzirom na njegov planirani prijelaz pod nadležnost republičkog Savjeta za kulturu i prosvjetu, što je označavalo prijelaz s partijskog na državno financiranje. Tom prigodom dolazi i do ponovne promjene imena, pa Historijski arhiv CK postaje Arhiv za historiju radničkog pokreta u Hrvatskoj.³⁹ Pod tim je nazivom funkcionirao do 1961. godine, kada je ušao u sastav tada osnovanog Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.⁴⁰ Jedan od većih problema, s kojima se susretala partijska historiografija, bio je nedostatak stručnih kadrova. Od samog je početka svoga postojanja Historijsko odjeljenje tražilo preko Kadrovske komisije CK ljude, koji bi bili pogodni za rad u njemu,⁴¹ pri čemu se tražilo ne samo ljude s odgovarajućom stručnom spremom, već i one u koje bi se partija mogla pouzdati, dakle komuniste, a takvih je stalno nedostajalo.⁴²

Kao što je već spomenuto, osim preko Arhiva za historiju radničkog pokreta, rad na povijesti radničkog pokreta i Komunističke partije, te NOB-a vodio se i preko kotarskih komisija za historiju. Do kraja 1959. godine posebne komisije za historiju SKJ već su postojale u svim kotarevima. Prema službenom izvještaju, riješena su i njihova „kadrovska, tehnička i financijska pitanja kao preduvjet za efikasan rad“, pri čemu su neke od komisija financirane iz proračuna kotarskih komiteta SK, dok su druge financirane preko Saveza boraca, SSRN-a ili općinskih narodnih odbora.⁴³

Budući da je težište rada historijskih odjeljenja i u ostalim dijelovima Jugoslavije bilo na sakupljanju arhivskih materijala, ona su s vremenom preimenovana

38 Drugi izvještaji: HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Kratak pregled o radu Komisije za historiju SKJ pri CK SKH i problemima historijskog partijskog arhiva i muzeja narodne revolucije, prosinac 1959, Kratak pregled djelatnosti Komisije za historiju SKJ pri CK SKH i neki problemi rada na historiji radničkog pokreta i SKJ, rujan 1960.

39 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Stenografski zapisnik sa sastanka održanog u Historijskom arhivu CK SKH, 21.12.1956.

40 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 2, Informacija o osnivanju Instituta za historiju radničkog pokreta, 1961.

41 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Plan rada za 1949. g, str. 2.

42 HDA, CK KPH, Serija: Historijsko odjeljenje, kutija 1, Sastanak Historijskog arhiva CK SKH, 15.2.1956; Zadaci i pregled stanja arhiva, 25.2.1956.

43 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Kratak pregled o radu Komisije za historiju SKJ pri CK SKH i problemima historijskog partijskog arhiva i muzeja narodne revolucije, prosinac 1959. Posebne komisije formirane su i na nižim razinama, uz općine: HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Popis članova komisija za historiju po Kotarskim komitetima, 1960.

u historijske arhive, a u sljedećim su godinama bila podložna daljnjim transformacijama. Iz historijskih arhiva i „na temelju njihova rada“ formirani su republički instituti i institutska odjeljenja, zavodi i arhivi za historiju radničkog pokreta.⁴⁴ No, taj je proces tekao na različite načine u pojedinim republikama.⁴⁵ Krajem 1950-ih bila je prisutna tendencija ujednačavanja situacije u republikama. Nastojala se uspostaviti bolja suradnja na razini cijele Jugoslavije, ali u tom je trenutku na saveznoj razini još uvijek djelovao Istorijski arhiv CK SKJ.⁴⁶

Zaključak o reorganizaciji Arhiva za historiju radničkog pokreta u Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, donesen je na sastanku Komisije za historiju SKJ pri CK SKH 6. svibnja 1961. godine. Zaključeno je da bi osnivači trebali biti CK SKH i Glavni odbor SSRNH, „koji bi tada imali rukovodilačku ulogu i stalan uvid u poslovanje Instituta, čuvanje i obradu građe iz historije SKJ i radničkog pokreta“, te kako Institut treba biti „naučna ustanova“.⁴⁷ Odluku o tome donijelo je Izvršno vijeće CK SKH 30. svibnja iste godine. Dotadašnji Arhiv HRP ušao je u sastav Instituta.⁴⁸

Razdoblje razvoja partijske historiografije do početka 1960-ih, tj. do prelaska na njezinu „kritičku“ fazu možemo svakako podijeliti na raniju propagandističku fazu i paradigmatičku fazu, u kojoj se na institucionalnoj razini težilo stvaranju službene, paradigmatičke verzije historije partije, a za početak te faze možemo prihvatiti 1956. godinu, tj. trenutak osnivanja Komisije za historiju, što je – kao što smo vidjeli – donijelo značajne promjene u načinu rada partijske historiografije. Periodizacija, koju je ponudio češki povjesničar Sommer, pokazuje se tako vrlo primjenjivom i za partijsku historiografiju u Jugoslaviji, odnosno u Hrvatskoj. Za rekonstrukciju razvoja partijske historiografije u cijelom socijalističkom razdoblju potrebna su svakako dodatna istraživanja kasnijih faza njezina razvoja.

44 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Pripremni materijal za savjetovanje rukovodilaca ustanova koje se bave izučavanjem našeg radničkog pokreta i SKJ održanog 20. i 21. XI. 1959. pri CK SKJ.

45 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 1, Pripremni materijal za savjetovanje rukovodilaca ustanova koje se bave izučavanjem našeg radničkog pokreta i SKJ održanog 20. i 21. XI. 1959.

46 Poseban je slučaj predstavljala situacija u Sloveniji, gdje je najranije došlo do formiranja posebnog instituta. O tome: Gabrič, Med idejami proučevanja novejše zgodovine in zgodovine delavskog gibanja.

47 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 2, Osnivanje IHRPH-a 1961, Zapisnik sa sastanka Komisije za historiju SKJ pri CK SKH održanog dana 6. V. 1961.

48 HDA, CK KPH, Serija: Komisija za historiju, kutija 2, Osnivanje IHRPH-a 1961, Informacija o osnivanju Instituta za historiju radničkog pokreta, 1961.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

HDA — Hrvatski državni arhiv

HDA 1013, Osobni fond Josipa Cazija.

HDA 1220, CK SKH, Serija: Agitprop.

HDA, Fond CK KPH 1220, Serija: Historijsko odjeljenje.

HDA, Fond CK KPH 1220, Serija: Komisija za historiju.

Literatura

Borba 1942-1943. Beograd: Istorisko odeljenje Centralnog komiteta KPJ, 1949.

Čubelić, Tomo, Milovan Milostić. *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1952.

Đurović, Smiljana. *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*, Beograd: Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, 1977.

Gabrič, Aleš. Med idejami proučevanja novejše zgodovine in zgodovine delavskog gibanja. U: *Zgodovinoписje v zrcalu zgodovine. 50 let Inštituta za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 17-48.

Jovanović, Arso. *Pregled Narodnooslobodilačke borbe*. Beograd: Narodni univerzitet, 1946.

Maslov, N. N.. *Kratkij kurs istorii VKP(b) – enciklopedija i ideologija stalinizma i poststalinizma 1938-1988 gg.*. U: Afanas'ev, J. N., Logunov, A. P. (ur.). *Sovetskaja istoriografija*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj humanitarnyj universitet, 1996.

Od partizanskih odreda do armije. Propagandno odjeljenje II armije, 1945.

Odluke II. zasjedanja Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije i III. zasjedanja Zemaljskog Antifašističkog vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske. Izdao: Prop-Odjel Oblasnog NOO Dalmacije 1944.

Popović, Koča, *Za pravilnu ocenu oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije*. Zagreb: Naprijed, 1949.

Rutkowski, Tadeusz Paweł, *Nauki historyczne w Polsce 1944-1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo UW, 2007.

Sommer, Vítězslav. *Válka, odboj a hledání historické identity československého komunismu*, [u:] *Válečný prožitek české společnosti v konfrontaci s nacistickou okupací (1939–1945). Sborník příspěvků ze symposia k 70. výročí vypuknutí druhé světové války*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2010, str. 111-124.

Sommer, Vítězslav, Tři fáze stranického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech. U: Jiroušek, Bohumil et al. *Proměny diskursu české marxistické historiografie. Kapitoly z historiografie 20. století*. České Budějovice 2008, str. 271-286.

Spehňjak, Katarina. *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952..* Zagreb: Dom i svijet, 2002.

Staljin, J. V.. *Kratka biografija* (sastavili: G. F. Aleksandrov, M. R. Galaktionov, V. S. Kruškov, M. B. Mitin, V. D. Močalov, P. N. Pospelov). Beograd: Kultura 1947.

Tadić, Jorjo (ur.). *Dix années d'historiographie yougoslave 1945-1955*, Beograd: Comite National Yougoslave des Sciences Historiques, 1955.

Tito, Josip Broz. *Borba za oslobođenje Jugoslavije. Članci i govori iz narodnoslobodilačke borbe 1941-1944*. Beograd: IZ Jugoslavije, 1945.

Tito, Josip Broz. *Borba za oslobođenje Jugoslavije. Članci i govori iz narodnoslobodilačke borbe 1941-1945*. Zagreb: Kultura, 1945 i Beograd: Kultura, 1947.

Tito, Josip Broz. Deset godina Narodne revolucije. *Komunist*, V, 1951, br. 4-5, str. 183-84.

Tito, Josip Broz. *Govori i članci*. Zagreb: Naprijed, 1959.

Tito, Josip Broz. *Izbor iz djela, knjiga 1: Referati sa kongresa KPJ (SKJ)*, [zajednički izdavački poduhvat:] Svjetlost-Sarajevo, Državna založba Slovenije-Ljubljana, Mladost-Zagreb, Prosveta-Beograd, Pobjeda-Titograd, Matica srpska-Novi sad, Mislja-Skoplje, Sarajevo 1979.

Tito, Josip Broz. *Vojna djela* (radove odabrali Dušan Bilandžić, Petar Brajović i dr.). Beograd: Vojno delo, 1961.

Tumarkin, Nina. Myth and Memory in Soviet Society. *Culture and Society*, vol. 24, No. 6., str. 69-72.

V. kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21.-28. jula 1948. *Stenografske bilješke*, Beograd: Kultura, 1949.

Veselij, Indžih (Jindřich Veselý). V institute istorii Kommunističeskoj partii Čehoslovakii. *Voprosy istorii*, 1953, br. 12, str. (183-184).

Aleksandar Jakir

NEMOGUĆA MISIJA I POČETAK KRAJA?

**Gospodarske reforme u SFR
Jugoslaviji tijekom 1960-ih
godina¹**

Početak 1960-ih godina savezni državni aparat je još uvijek imao dominantnu ulogu u upravljanju privredom dok su, s druge strane, postojali razni dokumenti, kao što su Zaključci VI. kongresa, dokumenti Kongresa radničkih savjeta, Program SKJ i dr. kojima se jamčilo tzv. radničko samoupravljanje². Rasprave o eventualnim promjenama u privrednom

-
- 1 Za širi kontekst usp. Jakir, *The Economic Trigger*, str. 134-155. U svojim sjećanjima, objavljenim krajem 2003. g. (Hadžišehović, *A Muslim Woman*, str. 215), autorica izražava mišljenje da se u Beogradu, u kojemu je u to vrijeme živjela, smatralo da je s uvođenjem ekonomskih reformi i sa poskupljenjima definitivno završilo "poslijeratno razdoblje" i spominje rašireni "osjećaj nelagode i nesigurnosti".
 - 2 Radničko (socijalističko) samoupravljanje za vrijeme SFRJ definirano je kao "sustav društvenih odnosa, koji se osniva na društvenom vlasništvu sredstava za proizvodnju i pravu udruženih radnih ljudi u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama da što neposrednije upravljaju svojom djelatnošću i plodovima svoga rada, da samostalno reguliraju i usklađuju svoje

sustavu bile su na početku ograničene na raspodjelu dohotka između poduzeća i države. Općenito, o problemima “privrednog razvoja u socijalizmu”³ s kojima je bila suočena socijalistička ekonomija od početka 60-ih godina, a koja je do tada od kraja četrdesetih godina bilježila impozantne stope rasta, po prvi put se u prosincu 1962. godine javno progovorilo na savjetovanju jugoslavenskih ekonomista u Beogradu. Među stručnjacima i političarima (uglavnom među kadrovima iz Slovenije i Hrvatske) raslo je uvjerenje da su smanjivanje uloge države u ekonomiji tzv. *deetatizacija* i *decentralizacija* jedini izlaz iz stanja u kojemu se našla ekonomija SFRJ, a koje je ocijenjeno nepovoljnim.⁴ Većina hrvatskih ekonomskih stručnjaka kritizirala je etatiističko-centralistički sustav i zalagala se za veću samostalnost poduzeća.⁵ Današnje povijesne sinteze, privrednu reformu, kojom se nastojala povećati tržišna orijentacija poduzeća i koja je imala služiti boljem uključivanju u međunarodni gospodarski sustav, smatraju bitnim čimbenikom u ondašnjoj fazi liberalizacije komunističkog režima. Cilj reforme bio je “tržišni socijalizam”. Riječima Ive Goldsteina: “Uvodio se kapitalistički način poslovanja, ali bez privatnog vlasništva”.⁶

Proučavajući diskusije koje su se onda vodili oko reforme, i danas bismo se mogli složiti s opaskom jednog od sudionika gore spomenutog skupa ekonomista u tadašnjem glavnom gradu SFRJ od prije više od četiri desetljeća, da su politička ekonomija i kriza socijalističkog samoupravnog sistema federativne Jugoslavije nedovoljno istraženi⁷, s tim da se pitanje eventualne povezanosti između nemogućnosti savladavanja ekonomske krize unutar socijalističkog sustava i kasnijeg raspada jugoslavenske federacije čini posebno zanimljivim.⁸ U ovom radu se stoga želimo baviti nekim specifičnostima i obilježjima bivšeg jugoslavenskog gospodarskog sustava i pokušati rekonstruirati tijek diskusija, koje su se vodile unutar komunističkog vrha, a što je naposljetku dovelo do odluke da se nakon VIII. Kongresa SKJ (1964.) krene u gospodarske i društvene reforme.⁹ Nadalje želimo ispitati što su bile dugoročne posljedice tih reformi, koje

međusobne odnose, da neposredno kontroliraju i usmjeravaju rad organizacija i ustanova, koje obavljaju društvene funkcije i poslove i da neposredno ili preko predstavnika sudjeluju u vršenju vlasti, utvrđivanju pravaca društvenog razvitka i odlučivanju o drugim društvenim poslovima, radi zadovoljavanja zajedničkih potreba i interesa“. Usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 593-594.

3 Stojanović, *Stopa rasta socijalističke privrede*, str. 47-80.

4 Pleština, *Regional Development*, str. 57-84.

5 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 413.

6 Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, str. 498: Isti, *Hrvatska povijest*, str. 322-337.

7 Jedan od najboljih radova na tu temu zasigurno je Woodward, *Socialist Unemployment*.

8 Bookman, *Economic Aspects*, str. 117-138; Haynes, *The Nightmare of the Market*, str. 1-19; Weißenbacher, *Jugoslawien*; Pascheit, *Zu ökonomischen Ursachen*.

9 Povijesna znanost se do sada uglavnom malo osvrtna na povijest ekonomike i ekonomske misli, usp. Hodgson, *How Economics Forgot History* i Cullenberg, Amariglio, Ruccio (ur.), *Postmodernism*,

su utrle put ekonomskoj, a onda i političkoj decentralizaciji na prostoru bivše Jugoslavije.¹⁰ U Zapisniku "sa sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije" od 26. veljače 1965. godine nalazimo rečenicu: "U vezi sa nacionalnim pitanjem drugovi iz Armije često pitaju 'zašto se tako mnogo govori o republikama', jer to ne mogu dovoljno da shvate."¹¹ Proučavanjem gospodarskih reformi sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća nalazimo mogući odgovor na postavljeno pitanje.

Naime, reforma nije ostala „samo u zamislama“¹². Naprotiv, realizirana je i imala je učinka, mada svakako ne kako je bila zamišljena, jer stoji tvrdnja da je povećanje proizvodnje i potrošnje u postojećim političkim odnosima bilo teško postići. Činjenica je da rasprave oko reformi sve do kraja SFRJ više nisu silazile s dnevnog reda. Kao što je poznato, Jugoslavija se tijekom šezdesetih godina suočavala s ozbiljnim političkim problemima, od pada Aleksandra Rankovića 1966. godine¹³ (ministar unutrašnjih poslova od 1945. i organizacijski sekretar SKJ od 1957., koji je upravljao obavještajnim službama, i kojeg se od 1963. kad je stupio na novostvoreno mjesto potpredsjednika, smatralo Titovim nasljednikom), preko studentskih protesta u Beogradu i na Kosovu 1968., pa do "Hrvatskog proljeća".¹⁴ Među razloge za nastanak političke krize zasigurno ulazi pitanje funkcioniranja odnosno ne-funkcioniranja samoupravnog ekonomskog modela.¹⁵

Točno je konstatirano da je temelj i, takoreći, jedno od glavnih obećanja socijalizma bila jednakost, i da se to posebno odnosilo na ekonomsku jednakost, a što su komunisti smatrali jedinom istinskom, tj. socijalističkom demokracijom.¹⁶ Prema tome, ne iznenađuje da je suočavanje sa sve glasnijim zahtjevima za čistim računima, što se u ono doba poglavito u Hrvatskoj ističe, tj. „zadržavanje zarađenog novca, posebice deviza“¹⁷, izazvalo žestoke rasprave i unutar

Economics and Knowledge.

10 Malo je, nažalost, novijih radova koji se bave strukturama u socijalističkim društvima, a pogotovo samoupravljanjem u SFRJ i političkom ekonomijom tog sustava na empirijskoj osnovi, a koji istražuju usku povezanost socijalističkog tipa gospodarstva sa mehanizmima političkog odlučivanja i upravljanja svojstvenih komunističkoj vladavini. Važnu studiju, koja se bavi "etatističkim" socijalizmom istočnoevropskog tipa, objavio je mađarski sociolog Kornai, *Das sozialistische System*; O SFRJ je svojevrmeno pisao Horvat, *The Political Economy of Socialism i isti, The Yugoslav Economic System.*

11 AJ, fond CK SKJ III/109, Sednica IK 26. 02. 1965.

12 Usp. Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 483.

13 Petranović, Zečević (ur.), *Jugoslavija 1918-1988*, str. 1110-1116.

14 Usp. Zubak, *The Croatian Spring*, str. 191-225.

15 Usp. Perišin, Vojnić, *Neki problemi*; Hanžeković, *Privredni sistem Jugoslavije*; Čobeljić, *Privreda Jugoslavije*; Vlaskalić, Zeković, *Ekonomika Jugoslavije*; Lang, *Privredni sistem SFRJ*. Za ekonomiju SRH vidi: Štahan, *Osobna potrošnja*; isti, *Osnove dugoročne politike.*

16 Jović, *Jugoslavija*. Ovdje citiram iz njegovog teksta *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije*, str. 95-97.

17 Pavličević, *Povijest Hrvatske*, str. 483.

komunističkog vodstva, mada se nastojalo da što manje tih žučnih diskusija i kontroverznih stavova, onih koji su se sukobljavali na sjednicama, što su se vodile iza zatvorenih vrata, dospije u javnost.

Zapisnici sjednica Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije omogućuju dobar uvid u tijek diskusija unutar jugoslavenskog vodstva.¹⁸ Međutim, svakako treba imati na umu da je sadržaj mnogih dokumenata, kao što su to s pravom istaknuli Dušan Bilandžić i Zdenko Radelić, „ideologiziran, dvosmislen, proturječan i nejasan, te ga je teško dešifrirati“.¹⁹ No, zapisnici i druga arhivska građa upućuju na zaključak da je opravdano pretpostavljati, već za period početka šezdesetih godina, rastuće tenzije i frakcijske borbe unutar SKJ, a što mnogi današnji povjesničari dovode u vezu s neriješenim nacionalnim pitanjem i zaoštavanjem međunacionalnih odnosa unutar jugoslavenske federacije.²⁰

Što su, dakle, bile i u čemu se sastojala bit gospodarskih reformi? Nakon IV. Plenuma CK SKJ (1. srpnja 1966.) definitivno su stvoreni uvjeti za ostvarivanje reforme, koja više nije imala samo tehnički karakter (kako unaprijediti sistem privređivanja), nego i društveni, jer je vodila mijenjanju socio-ekonomskih odnosa i uvela elemente „liberalne“ tržišne ekonomije u jugoslavenski socijalizam.²¹ Kao sudionik u tadašnjim zbivanjima i kao povjesničar Dušan Bilandžić, krajem šezdesetih, zapisuje da su reforme značile pobjedu snaga, koje su se zalagale za „slobodnije društveno-ekonomske odnose“²² te sredinom osamdesetih zaključuje da je kritika državnog centralizma naposljetku dovela do „novih međunacionalnih odnosa“, a što je na kraju rezultiralo reformom reformi i „federalizacijom federacije“.²³ Gospodarske mjere donesene sredinom 1965. godine tumači kao početak „najradikalnije reforme privrednog sustava od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine“.²⁴

Usprkos činjenici da je Jugoslavija šezdesetih godina bila „ekonomski najuspješnija“²⁵, statistički podatci nedvosmisleno pokazuju da je kriza, koja je prethodila reformama bila zahvatila mnoge segmente gospodarstva.²⁶ Nedefi-

18 AJ, Fond 507, III/106 - CK SKJ te fond SIV-a.

19 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 12. Dušan Bilandžić je lijepo i sažeto to formulirao ovako citirajući glavnog ideologa samoupravljanja: „Radi se, naime, o tome da akteri političkih borbi jedno misle, drugo govore, a treće čine. (...) Tako je npr. E. Kardelj 12. studenog 1965., govoreći na tajnoj sjednici državno-partijskog vrha, apelirao da se „otvore karte“ jer se tako govori da će se budući povjesničari pitati „jesmo li bili normalni ljudi“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povjest*, str. 13.

20 Zacharias, *Decentralization tendencies*, str. 137.

21 Spehnjak, *Brionski plenum*, str. 463-489.

22 Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam*, str. 105.

23 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. IV-XII.

24 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 478.

25 Jović, *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije*, str. 95.

26 Statistički indikatori u: *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije*.

nirani odnosi između tzv. društvenog sektora, koji je privređivao po načelima samoupravljanja i državnog intervencionizma zaoštravali su simptome krize jugoslavenske ekonomije, koja je svojom produktivnošću zaostajala za razvijenim kapitalističkim privredama. Početkom šezdesetih godina to se među ostalim očitovalo u sve jačoj inflaciji. Hibridni karakter samoupravnog socijalizma, koji je u sebi sadržavao elemente tržišne isto kao i planske privrede, otežavao je iznalaženje konzistentnih rješenja i primjenjivanje dosljednih mjera ekonomske politike u rješavanju krize. Jugoslavenski model gospodarstva u blokovski podijeljenom svijetu, u kojemu su se ekonomski sustavi jasno dijelili na kapitalističke i real-socijalističke, mnogim je stranim promatračima i teoretičarima, kao mješavina dvaju modela, bio jako zanimljiv. O njegovim specifičnostima, kao što su bili društvena svojina i radničko samoupravljanje tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, ispisane su cijele biblioteke.²⁷ Naposljetku su unutarnje proturječnosti i problemi funkcioniranja samoupravnog modela privrede kao i nekonkurentnost velikih dijelova jugoslavenske ekonomije, na svjetskom tržištu izazvali recesiju, koja je 1961./62. g. zahvatila jugoslavensku privredu.²⁸

Ekonomska struka i politički vrh Slovenije i Hrvatske su na recesiju reagirali zahtjevima za većom liberalizacijom i zastupali oprečna stajališta u pogledu mjera ekonomske politike, za razliku od centralističke struje, koja se okupljala oko SK Srbije. Pitanje kako reagirati stajalo je pred jugoslavenskim komunistima, koji su se ponosili time da su nakon sukoba sa Staljinom izborili vlastiti put u socijalizam.

Nakon što se sustav tzv. radničkog samoupravljanja pokazao uspješnim u prvoj fazi poratne izgradnje i mobilizirao stvaralačke energije potrebne za industrijalizaciju zemlje, kriza je postajala sve očitija početkom šezdesetih. Uvođenje usklađenog deviznog tečaja i otvaranje privrede prema svjetskoj ekonomiji bili su prvi koraci na putu prema reformi, čiji je krajnji cilj bila deetatizacija akumulacije i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije neposredno raspolažu radne organizacije tzv. udruženi rad, čime bi se, u ondašnjoj terminologiji, stvorili uvjeti za povlačenje države sa područja fiskalnog prikupljanja sredstava akumulacije i odlučujućeg nositelja procesa i politike proširene reprodukcije.

Kao prva socijalistička zemlja, Jugoslavija je već pedesetih godina dozvoljavala osnivanje *mješovitih poduzeća* (joint ventures) između vlastitih i poduzeća iz kapitalističkih zemalja.²⁹ Uloga banaka kod kreditiranja privrednih subjekata od uvođenja samoupravljanja bila je neusporedivo jača nego u svim ostalim

27 Usp. bibliografiju u članku Jakir, Worker's Self-Management, str. 137-155.

28 Dragosavac, Gorupić, Lang, Vojnić et al, *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*; Vojnić, *Problemi i dileme razvoja*.

29 Simić, Civil War in , str. 79; Pintado, *Structural Problems*.

socijalističkim ekonomijama, a prvi koraci prema reformama išli su u tom smjeru da se pozicija banaka u privredi još ojača i da se pokušava smanjiti utjecaj sindikata na formiranje plaća u poduzećima. No, takve mjere produbljivale su proturječnosti jugoslavenskog društvenog uređenja. Naime, monopol moći u rukama SKJ teško se mogao uskladiti sa doslovno shvaćenim pluralizmom samoupravnih interesa i načelima samoupravljanja, koje su bile zajamčene ustavom. Na ekonomskom planu je kontradikcija između elemenata dirigističkog upravljanja privredom i tržišne ekonomije bila očita. Visoke stope rasta tijekom prvih petnaest poratnih godina bile su posljedica forsirane industrijalizacije i izrazito niskog početnog nivoa proizvodnje u pretežito agrarnoj zemlji, pa i znatne zapadne financijske pomoći, koja je stizala nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom. U razdoblju između 1950. i 1953. godine Jugoslaviji je isplaćeno 553,9 milijuna dolara međunarodne financijske pomoći, od toga 267 milijuna dolara u vidu kredita.³⁰

Godine 1961. savezna je skupština donijela zakonske prijedloge o promjenama u privrednom sustavu. Osnovu novih društvenih odnosa trebao je činiti Zakon o dohotku, a reforma je predstavljala do tada najdublju promjenu u društveno–gospodarskim odnosima u Jugoslaviji. Kao ciljevi reforme navodili su se deatizacija, akumulacija i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije neposredno raspoložu radne organizacije, tzv. udruženi rad³¹. Njome se trebalo riješiti ključno pitanje raspodjele društvenih proizvoda između gospodarskih subjekata i države; proširiti inicijativu radnih kolektiva da bi se postiglo samoupravljanje; likvidirati tradicionalna poduzeća, a djelovanjem načela dohotka formirati samoupravnu radnu zajednicu, koja će zadovoljiti interese svih članova kolektiva. Međutim, mnogi istraživači došli su do zaključka da je sustav samoupravljanja bio samo fasada iza koje su u praksi i dalje sve bitne odluke donosili SK i njegove osnovne partijske organizacije, pa je samoupravljanje neposrednih proizvođača zapravo bilo više simbolično.

Čini se da su decentralizaciju od početka najjače zagovarali kadrovi iz Hrvatske i Slovenije, vidjevši u tome ostvarenje stvarnog federalizma i samostalnijeg odlučivanja republika. Najveća promjena sustava raspodjele dohotka između

30 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 197.

31 Organizacija udruženog rada bio je opći naziv za sve oblike udruživanja rada „slobodnih i ravnopravnih radnika, koji rade sredstvima u društvenom vlasništvu. Temeljni su oblici udruživanja radnika: osnovna organizacija udruženog rada (OOUR), radna zajednica, radna organizacija, složena organizacija udruženog rada. Izraz organizacija udruženog rada upućuje i na bitnu karakteristiku samoupravnog društva, da je za cjelokupni društveni sustav i za formiranje i djelatnost njegovih organizacija primaran i odlučujući trenutak udruživanja rada radnika, koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju. Bitno je svojstvo OUR- a da raspoložu sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu. Iz toga proizlaze sve njezine ekonomske, društvene i pravne odluke. U njoj su udruženi radnici slobodni i ravnopravni članovi. Rade u vlastitom, zajedničkom i društvenom interesu. Pripadaju im rezultati njihova rada. Usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 386.

poduzeća i države 1961. godine odnosila se na raspodjelu čistog prihoda, gdje su radnički kolektivi dobili potpunu autonomiju. Ova je promjena usmjerila proces osamostaljenja privrednih organizacija, i to u dva pravca: Država je napustila pravo određivanja kvantitativnih odnosa pri raspodjeli čistog prihoda privrednih organizacija, i tzv. radničke zajednice poduzeća dobile su pravo da samostalno odlučuju o regulaciji unutrašnjih odnosa, o kriterijima za raspodjelu čistog prihoda i sl.

Valja naglasiti da je privredna reforma 1961. godine obilježena i masovnim političkim akcijama, a time i pojačanom mobilizacijom i politizacijom. Stvoreno je uvjerenje da će novi privredni sustav „nagraditi“ radničke zajednice, koje budu dobro poslovale, dok će, s druge strane, ona poduzeća koje budu zaostajale u proizvodnji, „propadati“.³² U isto je vrijeme zabilježen i rastući otpor prema daljnjim promjenama u tzv. društveno-gospodarskim odnosima. Otpor je bio najjači u gospodarski slabije razvijenim društvenim sredinama, ali i u vodstvu poduzeća zbog straha od slabljenja njihove moći. Zapravo je došlo do stvaranja dvaju neformalnih frontova, od kojih je jedan bio za liberalizaciju tržišta i širenje samoupravnih prava radničkih kolektiva, a drugi se tome protivio. Rasprave o privrednim reformama 1961. godine izazvale su nesporazume i razilaženja u CK SKJ, Saveznome izvršnom vijeću i drugim središnjim organima federacije. Diskusije, koje su se unutar Izvršnog komiteta CK SKJ vodile oko mjera ekonomske politike između predstavnika republika, odraz su sve veće važnosti pojedinih republika u sustavu odlučivanja³³, a koji su doprinosile „fragmentaciji“ jugoslavenskog društva (ako ćemo polaziti od toga da je u sociološkom smislu riječi takvo društvo na području države postojalo).³⁴ U svakom slučaju, uočljivo je da je decentralizacija na gospodarskom planu nastupila prije političke decentralizacije.³⁵ Iz diskusija, koje su se vodile u partijskim i državnim savezima tijekom, jasno proizlazi da važnije ekonomske odluke partijski vrh nije mogao jednostavno nametati, nego su bile predmet rasprava u najvišim političkim forumima.³⁶

Za vrijeme postojanja SFRJ, radničko se samoupravljanje svakako nastojalo prikazati kao veliki uspjeh, a prema tome stanoviti oprez u korištenju ondašnjih zvaničnih brojki i podataka zasigurno neće biti na odmet. Međutim, nesporno

32 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 250.

33 Bičanić, *Fractured Economy*, str. 133-139.

34 Kokanović, *The Cost of Nationalism*, str. 141-157.

35 Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 71; Hamilton, *Yugoslavia*, str. 239; Bičanić, *Ekonomska politika*.

36 Weißenbacher, *Jugoslawien*, str. 103, koji također naglašava da se nakon reforme o „političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima“ sve više raspravljalo vodeći računa o gospodarskim i nacionalnim interesima pojedinih naroda, pa je nacionalna pripadnost republičkih funkcionara igrala sve veću ulogu.

je da je samoupravljanje od svog samog uvođenja postiglo znatno bolje rezultate od ekonomija *socijalističkog lagersa*³⁷. Realni nacionalni dohodak između 1953. i 1964. godine povećan je za impresivnih 188% (9,2% godišnje), s tim da je u periodu privrednog poleta nakon 1957. godišnji rast dohotka iznosio čak preko 10%. Rast industrijske proizvodnje u periodu od 1957.-1964. iznosio je godišnje za današnje uvjete nevjerojatnih 12,7%³⁸, između 1953. i 1960. industrijska proizvodnja rasla je čak za 13,83 % godišnje.³⁹ Po tempu rasta industrijske proizvodnje Jugoslavija se u ono doba time svrstala među zemlje sa najbržom stopom industrijalizacije (jedino Japan je u ono vrijeme bilježio veću stopu rasta). U očima vladajućih komunista i inozemnih pristalica jugoslavenskog modela ti uspjesi su potvrđivali potencijal samoupravljanja kao „*trećeg puta*“ između kapitalizma i socijalizma.⁴⁰ Mnogi statistički pokazatelji zorno ilustriraju da je odstupanje od planske privrede tijekom pedesetih godina doista značilo ubrzani rast ekonomije i svojevrsno gospodarsko čudo, a što je za najšire slojeve društva značilo osjetno poboljšanje životnog standarda.⁴¹ Međutim, privredni razvoj do reforme bio je uglavnom ekstenzivan i pokretan državno administrativnim instrumentima na nivou federacije.

Politika liberalizacija cijena, s kojom se započelo još 1953. godine, te davanje mogućnosti poduzećima da raspolažu sa 3 do 17% svoje akumulacije (ovisno o granama proizvodnje), i općenito odustajanje od planske privrede po sovjetskom modelu nastavljena je, znači, 1961. godine odlukom koja je radnim organizacijama tj. radničkim savjetima u njima davala ovlasti da odlučuju o visini dohoda u svojim poduzećima. Tako su ubrzo počeli rasti osobni dohoci, a što je dovodilo do naglog pražnjenja „akumulacijskih fondova“ u poduzećima. Dok se rast produktivnosti početkom šezdesetih kretao između tri i četiri posto, osobni dohoci su se povećavali čak za 23 posto. Disproporcije, koje su se javljale među različitim privrednim granama, i sve veća stopa inflacije bile su očekivana posljedica. Ekonomistima nije predstavljalo iznenađenje što je stopa rasta između 1960. i 1961. godine naglo pala za više od 10 posto, od 15,5% na 4,1%, a nakon toga su se rasplamsale diskusije o nužnim reformama.⁴²

Dok je jedna strana smatrala da etatički privredni sistem, u kojemu bi i dalje *sredstvima za proizvodnju* upravljala država kao „neposredni organizator

37 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 196 govori o "gospodarskom čudu". Vasić, *Commodity Exports*, str. 55, navodi podatak da se izvoz u razdoblju između 1953.-65. čak učeterostručio.

38 Usp. Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, str. 6. Iste godine Marko Veselica, Šime Đodan i Vlado Trbović (*Društveno-ekonomski odnosi*) navode podatak da je dostignut nivo privrednog razvitka Jugoslavije koji se procjenjuje na oko 600 dolara po glavi stanovnika.

39 Calic, *Geschichte Jugoslawiens*, str. 197.

40 Vanek, *Marktwirtschaft und Arbeiterselbstverwaltung*, str. 5; isti, *The Economics of Workers' Management*; Lydall, *Yugoslav Socialism*.

41 Usp. Grličkov (ur.), *Privreda*, koji daje iscrpan prikaz mnogih statističkih pokazatelja.

42 Usp. Plaggenborg, *Die Entstehung*, str. 407; Shoup, *Titoism*, str. 47-72.

privrede, da centralizuje i preraspodeljuje sredstva“, dovodi do „stvaranja nove birokratske vlasti nad proizvođačima“⁴³, a što, kako je smatrano, nije u skladu sa samoupravljanjem, druga je struja unutar SK i dalje zagovarala „regulisanje procesa reprodukcije“, u kojem bi se najveći dio akumulacije prikupljao porezima i bio na raspolaganju državi, koja bi ostala „odlučujući nosilac procesa reprodukcije“. Jesu li upravo te rasprave, unutar vodstva Saveza komunista, početkom šezdesetih označavale „početak kraja“ SFRJ?⁴⁴

Od presudnog značenja, čini se, bilo je da su nakon prvotne faze centralističkog administrativnog socijalizma u četrdesetima partijske strukture na nivou pojedinih republika faktički ovladale i kontrolirale privredne subjekte na svom teritoriju. Od kraja šezdesetih godina primarnu lojalnost kadrovi u vladama i poduzećima imaju prema svojim republičkim organizacijama, što je, da se poslužim riječima Zdenka Radelića, bio *put iz jednopartijske u osmopartijsku državu*, u kojoj je nacionalna državnost jačala i podrivala dotadašnji monolit centralne vlasti.⁴⁵ Sukobi interesa između tzv. razvijenih i nerazvijenih republika bili su neizbježni⁴⁶, a što se nikako nije moglo prikriti ni pozivanjem na tzv. tekovine narodno-oslobodilačke borbe, niti parolom o sve čvršćem bratstvu i jedinstvu, pa ni bezbroj puta ponavljanim propagandnim obećanjima da će u svijetloj budućnosti besklasno društvo svi narodi i narodnosti SFRJ živjeti u istom blagostanju. Rasprava o daljnjem putu jugoslavenske federacije bila je početkom šezdesetih godina otvorena, mada je Partija, naravno, propisivala da taj put, kamo god on vodio, nije smio ugroziti njezinu *vodeću ulogu* u društvu tj. vlast SKJ.

Ovdje nas zanimaju ključni procesi toga doba, koji su tijekom šezdesetih godina doveli do toga da je vlast *de facto* prešla na najviša tijela republičkog SK, a što bi se moglo, općenito govoreći, tumačiti tako da su republike postale novi centri moći unutar Federacije, koje su se prema logici tih promjena onda posve razumljivo zalagale za svoje vlastite interese.⁴⁷

Polazeći od toga da je SK reagirao na pokazatelje krize i pokušavao sačuvati stabilno funkcioniranje sustava, i da mu svakako nikakvo svjesno ukidanje ni ugrožavanje vlastitog partijskog, vojnog, policijskog, gospodarskog i pro-midžbenog monopola nije padalo napamet, postavlja se pitanje: jesu li vodeći komunisti bili svjesni dugoročnih posljedica reformi koje su inicirali? Prema logici osvajanja i očuvanja vlasti kojom su se vodili komunisti, nije bilo za očekivati da će Komunistička partija pokrenuti reformske procese, koji će

43 Šefer, *Ekonomski razvoj*, str. 9.

44 Usp. Zečević (ur.), *Početak kraja SFRJ*. Za razdoblje “administrativnog socijalizma” usp. Zečević, Lekić (ur.), *Izvori za istoriju*.

45 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 367.

46 Hočevar, *Slovenia's Role*.

47 Usp. Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 29-39.

rezultirati u nestajanju središnjeg centra moći. U kojoj mjeri su doista na tu odluku utjecala ideologijska uvjerenja teoretičara samoupravnog socijalizma koji su tražili drukčiji socijalizam od onog sovjetskog i koji su, pozivajući se na teorije mladog Karla Marxa, propovijedali decentralizaciju kao prvi korak k *odumiranju države*?⁴⁸

Činjenica je da se u diskusijama u najvišim partijskim forumima, koje su prethodile prvoj tzv. „minireformi” 1961. pored izvještaja SIV-a opširno citiraju marksistički teoretičari i ideologijska uvjerenja, a kao glavni problem se spominje moguće skretanje sa pravog puta ka socijalizmu. Vodeći ljudi SK tražili su načina kako bi „spasili” akumulaciju i viškove rada od toga da se ne bi pretočila u veće osobne dohotke radnika, koji su je, eto, skloni „pojesti”, umjesto da akumulaciju ulažu u daljnju izgradnju socijalizma. No, na kraju prevladava stajalište da se država mora što više povući iz privrede, koju u što većoj mjeri valja prepustiti samoupravljačima. Što je to trebalo značiti u praksi?

Na dramatičnoj proširenoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ od 14.-16. ožujka 1962. Tito je „već tada predvidio i mogućnost raspada države” i dvaput zaprijetio time da će se povući sa svih svojih funkcija.⁴⁹ U ovom kontekstu ćemo se zadržati samo na raspravi o gorućim problemima u privredi. Doneseni zaključci o „mjerama za stabiliziranje privrede” mogu se iščitati kao kompromis između predstavnika dviju struja ili blokova: unitarističko-centralističkog i (kon)federalističkog bloka. Stav, koji je iznio Jovan Veselinov, sekretar CK SK Srbije, ukazuje na razmjere neslaganja kad naglašava da se prisutni najviši predstavnici Partije iz cijele Jugoslavije ne slažu „o svim bitnim pitanjima (...) mi se ne slažemo oko društvenog plana (...) s politikom investicija (...) nemamo jedinstven stav u pitanju privrednog sistema (...) u pitanju razvijenih i nerazvijenih područja (...) u pitanjima politike u poljoprivredi (...) itd. Ne slažemo se o svim osnovnim pitanjima (...)”⁵⁰

I poznato pismo vodstva SK upućeno svim članovima SK, u kojemu je bilo riječi o raznim „nepravilnostima”, i da se mora stati na kraj pojavama lokalizma, partikularizma i egoizma, kao i tome da se isključivo gledaju interesi vlastite republike, ukazuje na sve otvorenije rasprave unutar samog Saveza komunista. Dok je jedna strana isticala da je socijalizam kao takav u opasnosti i upozoravala na anarhiju koja prijeti, druga je ponavljala svoje stavove o samoupravnom socijalizmu, koji ne bi smjelo gušiti, već ga osloboditi svih ostavština administrativnog i etatičkog modela upravljanja privredom.

48 Usp. Imširović, *Od staljinizma do samoupravnog socijalizma* te diskusiju koncepta kardeljevske Jugoslavije kod Dejana Jovića u navedenom djelu, gdje autor iznosi tezu da je Edvard Kardelj, kojemu se kasnije pridružio i Tito, naumio neke od marksističkih teza doista i sprovesti u djelo, pa su, prema Jovićevo mišljenju, odlučili “državu socijalizirati, podruštvočiti”, a konačno je ugasiti i zamijeniti je “asocijacijom slobodnih proizvođača” i zapravo tako pretočiti u stvarnost tezu o odumiranju države..

49 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 416.

50 AJ CK SKJ, III/88, citirano i u Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 418.

Nakon što su se, već krajem ožujka 1962., republički forumi kritički očitovali na ostvarene rezultate, Titov poznati oštri nastup u Splitu 6. svibnja 1962., ponovno protiv partikularizma, nacionalizma i republičkih ekonomskih lokalizama, nije ostavljao nikakve dvojbe, u kojoj mjeri je situaciju smatrao ozbiljnom.⁵¹

Dvadeset trećeg srpnja 1962. godine održana je IV. sjednica CK SKJ, na kojoj su svi društveni činitelji obvezani na daljnje razvijanje društvenog samoupravljanja. Završna riječ na toj sjednici pripala je Josipu Brozu Titu, koji je istaknuo da kod radnika postoji svijest za zajednicu kao cjelinu i da se ne smije sumnjati u ustav radničkog samoupravljanja.⁵² Najznačajniji dokument tog razdoblja jest Ustav SFRJ, objavljen 7. travnja 1963. godine, koji je propisivao da građani „neposredno i putem organa društvenog samoupravljanja” ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice, koja je „slobodna zajednica proizvođača”.⁵³ Određeno je da federacija raspolaže jednom trećinom akumulacije, privredne organizacije približno drugom, a trećom komune i republike zajedno.⁵⁴ Ostala ekonomska regulativa (proširena reprodukcija, bankarski i devizni sustav, krediti, sustav planiranja) trebala je ostati u rukama države. U tisku je Ustav prozvan „*poveljom samoupravljanja*”⁵⁵, a Edvard Kardelj, kao glavni autor, isticao je *izjednačavanje radničke klase s državom* kao glavni cilj. Dok se službeno raspravljalo o tome, kako omogućiti da što veći broj radnika sudjeluje pri donošenju najvažnijih društvenih odluka, u praksi se primjećivalo sve veće osamostaljivanje određenog broja visokih državnih i partijskih funkcionara, što je rezultiralo njihovim preuzimanjem monopola pri upravljanju važnim aspektima društvenog života.⁵⁶

Iz zaključaka V. kongresa Saveza sindikata Jugoslavije u travnju 1964. proizašao je zahtjev za prevladavanjem etatističkih odnosa i proglašavanje neposrednih proizvođača i njihovih samoupravnih organa nositeljima proširene reprodukcije. Kongres se zalagao za uspostavu slobodnijih tržišnih odnosa, veću samostalnost radnih organizacija, tj. za deetatizaciju odnosa u svim aspektima društvenog života. Savezna je skupština 20. svibnja 1964. godine izdala dokument pod nazivom *Rezolucija o osnovnim smjernicama za dalji razvoj privrednog sistema*, u kojem su izraženi isti stavovi koji su izneseni na V. kongresu SSJ. U prosincu 1964., na VIII. kongresu SKJ, odlučeno je potom o daljnjem razvitku samoupravljanja na način da se prenesu sredstva za proširenu reprodukciju i prava s državnih i političkih organa na radne kolektive, a Kongres je također zagovarao promjene u pravcu stvaranja slobodnijeg tržišta.

51 Tito, Govor u Splitu, 6. maja 1962. Ovdje prema Nikolić (ur.), J. B. Tito, str. 112-124.

52 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 254.

53 Matković, *Povijest Jugoslavije*, str. 338.

54 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 297.

55 Matković, *Povijest Jugoslavije*.

56 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 298.

Dakle, tijekom 1963. i 1964. godine sve je više prevladavalo uvjerenje da se postojeći privredni sustav mora mijenjati, što se odnosilo i na sustav i politiku cijena. Naime, ekonomske kategorije kao cijena koštanja, cijena proizvodnje⁵⁷, prodajna cijena i visina akumulacije smatrani su odlučujućim faktorima materijalnoga i društvenog položaja pojedinaca, radnih zajednica, pa i pojedinih naroda. Do 1965. godine (do privredne reforme) država je određivala cijene gotovo svim vrstama proizvoda. Cijene sirovina bile su mnogo niže od cijena robe za široku potrošnju, a sve to da bi se osigurala sirovine za prerađivačke kapacitete. Što su prerađivački kapaciteti više rasli, to je više zaostajala sirovinaska osnova industrije, a što je povećavalo disproporciju između proizvodnje sirovina i prerađivačke industrije. U svrhu rješavanja ove situacije, smatrano je da se treba uključiti u svjetsku privredu, budući da se u okvirima nacionalne privrede nije mogla ostvariti 'normalna' struktura cijena, ponude i potražnje. Sukladno tomu, tijekom 1964. na području raspodjele dohotka između privrednih organizacija i društva odnosno države uvedene su sljedeće promjene: ukinut je doprinos na izvanredni prihod poduzeća (tzv. porez na visoku produktivnost); ukinuti su doprinosi društvenim investicijskim fondovima kao izraz koncepcije o prenošenju akumulacije s države na privredne organizacije i ukinut je doprinos iz dohotka osnovnim granama privrede (1965. i u cjelokupnoj privredi).⁵⁸

Gospodarska reforma službeno je proglašena u srpnju 1965., mada su promjene započele već tijekom 1964. godine. Na samome početku reforma se sukobila s pitanjem nerentabilnih poduzeća (tzv. „političke tvornice“) i s teškoćama u izvozu. Neke od mjera poduzetih u početnoj fazi uključivale su devalvaciju dinara, smanjenje carinske zaštite, poskupljenje uvoza i poticanje izvoza, smanjenje kredita u svrhu suzbijanja inflacije, restrikciju investicijske potrošnje, smanjenje poreznih i nekih drugih obveza privrede, uz preporuku da osobni dohoci ne rastu iznad produktivnosti. Međutim, zadržan je stari sustav proširene reprodukcije, devizni režim i režim vanjske trgovine.

Značajno za daljnji razvoj doima se činjenica da je određeno da je uloga reguliranja privrednog života zemlje, kao i određivanja cijena, ubuduće imala pripasti tržištu, a ne državi. Ukinuti su državni investicijski fondovi, a kapital je prenesen na banke i poduzeća, te je uveden konvertibilni dinar. Ostvarena je stabilizacija cijena i životnih troškova, ali na temelju uvođenja restriktivnih mjera i posebno stagnacijom privrede. Naime, privreda je nakon reforme morala prekinuti s visokom stopom rasta, jer je bila izložena naglom prekidu inflacije. Industrijska je proizvodnja naglo stagnerala, dok su brodogradnja, kemijska industrija, industrija nafte, papira i elektroenergije ostvarile visoki porast. Pritom

57 Cijena koštanja plus prosječni profit, usp. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, str. 55-56.

58 Bilandžić, *Historija SFRJ*, str. 310.

je važno napomenuti da je poljoprivreda bilježila veću stagnaciju od industrije. Dakle, reformom se uveo, kao što je rečeno, „kapitalistički način poslovanja“, ali bez uvođenja privatnog vlasništva. Dotad je privreda bila podržavana regresima, dotacijama i zaštitnim carinama, dok je nakon reforme upućena na usvajanje zakonitosti tržišne ekonomije.

Važno je istaknuti da je smanjenje investicija i inflacije te porast dohotka zaposlenih doveo do pada zaposlenosti, o čemu svjedoče sljedeći statistički podaci: godine 1967. zabilježeno je 1% manje zaposlenih nego 1964., a 1968. je broj osoba koje traže zaposlenje veći za 47% nego 1964. godine (s tim da posao sve više traže obrazovaniji).⁵⁹ Privredna stagnacija, teškoće pri zapošljavanju i relativno niski dohoci uzrokovali su odlazak radnika u inozemstvo, tako da je već polovicom 1968. godine u zapadnoj Europi boravilo oko 400 000 radnika iz Jugoslavije. Prema pokazateljima koje navodi statistički godišnjak, 1974. godine 10% radno sposobnog stanovništva nalazilo se na „privremenom radu“ u inozemstvu, a 1976. čak 14,5%! Očigledno je da je nastao veliki jaz između ciljeva i težnji postavljenih reformom i onoga što je njome ostvareno. Zbog toga njome nisu bili zadovoljni ni njezini najodlučniji zagovornici, pa će nezadovoljstvo rezultatima privredne reforme 1965. godine potpomoći nadolazeću političku krizu.

Od proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SKJ u ožujku 1962. godine, kad je Tito otvoreno izjavio da se boji za opstanak jugoslavenske zajednice, mogu se pratiti pojačani dezintegracijski procesi i osamostaljivanje republičkih partijskih vodstava. Iz rasprava po republičkim centralnim komitetima može se iščitati otvorena konfrontacija slovenskog i federalnog partijskog rukovodstva, o čemu je početkom travnja iste godine opetovano morao raspravljati Izvršni komitet. Odluka tog foruma da pošalje tajno pismo partijskim organizacijama⁶⁰, očito, više nije mogla zaustaviti pokrenute društvene procese, a također već spomenuti Titov govor na Splitskoj rivi 6. svibnja 1962. može se također protumačiti kao pokušaj da se sve jasnije vidljivi dezintegracijski procesi zaustave u situaciji kad su se sve teže nalazili kompromisi između zahtjeva republika i saveznog centra.

Iz zapisnika rasprava koji su se vodili unutar Izvršnog komiteta, vidljivo je razilaženje i nesuglasje oko toga što to „ekonomska logika“ doista nalaže, a koju je, na primjer, Sergej Krajger zagovarao.⁶¹ Njegovo zalaganje „da bi trebalo republičke kongrese odlučno usmeriti u pravcu sređivanja privrede“, te „da se tereti ove reforme ne smeju prevaliti na standard“ i da „treba izvršiti novu preraspodelu

59 Isto, 318.

60 AJ, fond 507 - CK SKJ, III/8, Zapisnik sednice Izvršnog komiteta CK SKJ od 3. aprila 1962., Zečević, *Početak kraja SFRJ*, str. 275-277.

61 AJ, CK SKJ III/108

nacionalnog dohotka u kome bi lična primanja imala veće učešće⁶² izazivalo je oprečne reakcije, a sve vidljivije su do izražaja dolazili i politički problemi. Titov apel „da neki naši drugovi zaboravljaju jugoslovensku ekonomsku celinu, suviše ih vuku lokalni interesi”, te njegova konstatacija „Naša zemlja ima dobre stručnjake, ali su oni apsolutno nesposobni da sagledaju ekonomsku celinu i tu ih ne smemo slušati” nije imala velikog učinka, već se u raspravi i dalje jasno vidjelo da su otpori reformi bili veliki.⁶³

Međutim, sažetak Titove diskusije u zapisniku ukazuje na to, zašto i zbog čega su zagovornici reforme odnijeli prevagu: „Drug Tito objašnjava da nije mislio da bi trebalo obustaviti investicije u modernizaciju i u sirovinke objekte već druge koje nemaju opravdanje. Naročito je protiv onih objekata čija izgradnja dugo traje. Treba se, pre svega, *orientisati na modernizaciju onoga što imamo*” (podvukao A. J.).⁶⁴

Tijekom iste sjednice nekoliko je članova Izvršnog komiteta ukazalo „na ozbiljnost pitanja deviznih rezervi postavljajući pitanje kakve su perspektive oko novih zajmova”, a „drug Koliševski” upozoravao je na to „da se već o pripremama za deviznu reformu široko diskutuje u zemlji, pa i u inostranstvu i da to više nije nikakva tajna. O tome čak piše i BBC”, pa sa gorčinom zaključuje: „Ne poštuju se ni sada naše mere ni odluke”, te zahtjeva „kada se sve pripreme obave treba pozvati celokupan politički i privredni aktiv i govoriti o ozbiljnosti ovih mera i mobilisati ga na sprovođenju utvrđene politike”.⁶⁵

Zapisnik ne ostavlja mjesto sumnji koliki su tada, sredinom šezdesetih godina, već bili ekonomski problemi i da se provođenje reforme s pravom moglo smatrati gorućim pitanjem: „Drug Gligorov je na kraju dao informaciju o tome sa kakvim deviznim rezervama se raspolaže. Sadašnja naša rezerva u konvertibilnim devizama iznosi 60 miliona, a za uspješno provođenje reforme bilo bi potrebno 400 miliona. Po našim pravima za ove svrhe mogli bismo dobiti od MMF-a novih 70 miliona i nešto kratkoročnih kredita, čime bismo obezbedili oko 200 miliona. Sve ostalo trebalo bi obezbediti kroz povećani izvoz. Osvrćući se na diskusiju druga Vlahovića rekao je da, po njegovom mišljenju, deflacija ne bi bila rešenje ovog problema (...) zaledimo neke oblike unutrašnje potrošnje, a da povećanu proizvodnju i realizujemo kroz izvoz. To traži i smanjenje zaposlenja. Kao kruna ovih mera i njen krajnji akt treba da bude i prelazak na čvrsti dinar i promena novca.”⁶⁶

Pored ekonomskih teškoća, na istoj sjednici početkom 1965. godine Tito svoje drugove podsjeća „na razne negativne pojave u omladini”, i zapisnik

62 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

63 Usp. Diskusiju Mike Špiljaka prema Zapisnik sa sednice IK CK SKJ od 26. 02. 1965, III/109.

64 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

65 Isto.

66 Isto.

konstatira da je „drug Tito” pozvao pojedine drugove „da odgovornije i mirnije diskutuju” i bilježi njegove riječi: „Sada smo došli u situaciji da raspustimo organizaciju Saveza komunista na Ljubljanskom universitetu gde ima oko 1800 članova, a stanje je kod tih komunista takvo da nemamo na koga da se oslonimo.” Na istoj sjednici Mika Špiljak govorio je o nužnoj „unutrašnjoj demokratizaciji SKJ”⁶⁷, a na sjednici Izvršnog komiteta početkom svibnja naizgled je postignut konsenzus da se svaki centralizam mora smatrati kao paravan unitarizma kojemu se odlučno valja suprotstaviti.⁶⁸ Međutim, bilo je i dalje onih koji su se protivili gospodarskim reformama i svemu što su one implicirale. Tako su u „strogo poverljivom” Zapisniku ostale zabilježene i riječi Svetozara Vukmanovića-Tempa u raspravi oko „spoljnotrgovinskog režima”, koje se mogu shvatiti i kao njegovo mišljenje o gospodarskoj reformi kao takvoj: „To je najgluplje rešenje koje smo mogli izmisliti. Tu se sada razvija teritorijalni autarkizam, to djeluje protiv integracionih procesa! Znači, nedovoljno izdiskutujemo izvesnu stvar, pa onda zauzimamo stavove”.⁶⁹

Zaključci sjednice, međutim, ukazuju na to da je oko osnovnih ciljeva reforme postignuto suglasje u najvišem partijskom forumu. Riječima Miloša Minića to su bili „modernizacija privrede i jačanje integracionih procesa, porast produktivnosti rada, stvaranje uslova za rešavanje otvorenih strukturnih problema. (...) stvaranje uslova za povećanje izvoza i proširenje celokupne razmene sa inostranstvom, i trajno uključivanje privrede Jugoslavije u međunarodnu robnu razmjenu prema njenoj snazi i prema perspektivama njenog razvoja. (...) stvaranje uslova za doslednije sprovođenje načela raspodele prema radu, za slobodnije delovanje ekonomskih zakonitosti, za dalji razvitak sistema društvenog samoupravljanja i u tom sklopu celokupnog političkog sistema na osnovama novog Ustava”.⁷⁰

Josip Broz Tito pokušao je sažeti raspravu riječima da je „osnova ovog poduhvata da se olakša opšta privreda Jugoslavije, da bude kompleksnija, jugoslovenska” dok je Jakov Blažević isticao „ako ova reforma ne uspe onda ćemo veće štete doživjeti nego 1961. godine jer je privreda razvijenija i uklopljenija u svetsku privredu”, a Petar Stambolić upozoravao da je „prisutan u svim našim pitanjima problem položaja među republikama, razvijenih i nerazvijenih regiona”.⁷¹

Ukratko, odnos prema tržištu i nacionalnom pitanju bila su dva glavna žarišta sukoba unutar Saveza komunista, što se jasno vidi u raspravama, koje su

67 AJ, CK SKJ III/108, 1. Sednica IK 28. 01. 1965.

68 AJ, Fond 507 i III/106 CK SKJ 11/1 4. 12. 1964. Zapisnik sa sjednice IK CK SKJ kao i III/110 od 05. 05. 65.

69 AJ, CK SKJ III/111 od 21. 05. 1965.

70 Isto.

71 Isto.

se vodile oko gospodarskih reformi. Već krajem 50-ih godina postalo je jasno da „centralističku federaciju” nisu prihvaćale ni Slovenija ni Hrvatska ni Makedonija. Sukob do kojeg je došlo već je početkom 1960-ih paralizirao funkcioniranje saveznih centara vlasti, a u procesu realizacije gospodarske reforme zaoštravali su se sukobi između proreformskih i antireformskih snaga.⁷² Mršavi rezultati reforme bit će jedan od uzroka i povoda političke krize koja je nastajala u tijeku reforme⁷³, a pitanje „*Ko koga eksploatiše*“ unutar jugoslavenske federacije više nije silazilo s dnevnog reda.⁷⁴

Izvori i literatura

Arhivski izvori

AJ — Arhiv Jugoslavije
fond CK SKJ
fond SIV

Literatura

Bićanić, Rudolf. *Ekonomska politika FNRJ*. Zagreb, 1962.

Bićanić, Ivo. *Fractured Economy*. U: Rusinow, Dennis (ed.). *Yugoslavia: A Fractured Federalism*. Washington, 1988, str. 120-141.

Bilandžić, Dušan. *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*. Zagreb, 1969.

Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb, 1985.

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povjest*. Zagreb 1999., 13.

Bookman, Milica Z. *Economic Aspects of Yugoslavia's Desintegration*. U: Raju G., Thomas C. (ur.). *Yugoslavia Unreveled*. Lanham, Maryland, 2003., str. 117-138.

Calic, Marie –Janine. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München, 2010.

Cullenberg, Stephen, Amariglio Jack Ruccio David F. (ur.). *Postmodernism, Economics and Knowledge*. London, 2001.

72 Bilandžić, *Moderna povijest*, str. 482.

73 Primorac, Babić, *Systemic Changes*, str. 195-213; Pavlović, Stojanović, *Ekonomska preispitivanja*; Lang, Pjanić, *Problemi ekonomskih funkcija*; Rakoc, Privredni sistem; Mihailović, *Regionalna stvarnost*; Miličević, *Ekonomski položaj*; Turčić, *Regionalni i granski aspekti*.

74 Madžar, *Ko koga eksploatiše*, str. 171-200.

- Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije*. Beograd, 1974.
- Dragičević, Adolf. *Leksikon političke ekonomije*. Zagreb, 1983., str. 593-594.
- Dragosavac, Dušan, Gorupić, Drago, Lang, Rikard, Vojnić, Dragomir. *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*. Zagreb, 1969.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008.* Zagreb, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb, 2003.
- Grlićkov, Aleksandar (ur.). *Privreda Jugoslavije 1947.-1977* Beograd, 1978.
- Hadžišehović, Munevera. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. College Station, 2003.
- Hamilton, Ian. *Yugoslavia, Patterns of Economic Activity*. New York, 1968.
- Hanžeković, Marijan. *Privredni sistem Jugoslavije*, Zagreb, 1968.
- Haynes, Mike. *The Nightmare of the Market*. U: Lindsey German (ur.). *The Balkans: Nationalism and Imperialism*. London, Chicago, Sydney, 1999., str. 1-19.
- Hočevar, Toussaint. *Slovenia's Role in Yugoslav Economy*. Columbus, Ohio 1964.
- Hodgson, Geoffrey M. *How Economics Forgot History. The problem of historical specificity in social science*. London , 2001.
- Horvat, Branko. *The Political Economy of Socialism*. New York, 1981.
- Horvat, Branko. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb, 1983.
- Horvat, Branko. *The Yugoslav Economic System*. New York, 1976.
- Imširović, Jelka. *Od staljinizma do samoupravnog socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V-XI kongresa*. Beograd, 1991.
- Jakir, Aleksandar. *The Economic Trigger. The status of „Nationality“ in a „Self-managed economy“ during the 1960s and 1970s in socialist Yugoslavia*. U: Calic, Marie-Janine, Neutatz, Dietmar, Obertreis, Julia (ur.). *The Crisis of Socialist Modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970*. Freiburg, 2011., str. 134-155.
- Jakir, Aleksandar. *Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited*. *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, 33, 2005, str. 137-155.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija. Zemlja koja je odumrla*. Zagreb, 2003.
- Jović, Dejan. *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije. Kritička analiza postojećih interpretacija*. *Reč*, 62/8, jun 2001., str. 91-157.
- Kokanović, Marina. *The Cost of Nationalism, Croatian Labor, 1990-1999*. U: Crowley, Stephen, Ost, David (ur.). *Workers After Workers' States. Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*. Boulder, 2001, str. 141-157.
- Kornai, János. *Das sozialistische System. Die politische Ökonomie des Kommunismus*. Baden-Baden, 1995.

- Lang, Rikard, Pjanić, Zoran. *Problemi ekonomskih funkcija Federacije vezanih za djelovanje jedinstvenog tržišta*. Zagreb, 1971.
- Lang, Rikard et al. *Privredni sistem SFRJ*. Zagreb, 1970.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism. Theory and Practic*. Oxford, 1984.
- Madžar, Ljubomir. Ko koga eksploatiše. U: Popov, Nebojša (ur.). *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd, 1996., str. 171-200.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije (1918. – 1991.) – Hrvatski pogled*. Zagreb, 1998.
- Mihailović, Kosta. *Regionalna stvarnost Jugoslavije*. Beograd, 1990.
- Miličević, Dragica. *Ekonomski položaj regiona Jugoslavije*. Beograd, 1972.
- Nikolić, Miloš (ur.), J. B. Tito, *Jugoslavenska revolucija i socijalizam*. Zagreb, 1982.
- Pascheit, Orlando. *Zu ökonomischen Ursachen des Zerfalls des Vielvölkerstaats Jugoslawien*. Hamburg, 1994.
- Pavlović, Dragiša, Stojanović, Ivan. *Ekonomska preispitivanja*. Beograd, 1984.
- Pavličević, Dragutin. *Povijest Hrvatske*. Zagreb, 2002.
- Perišin, Ivo, Vojnić, Dragomir. *Neki problemi daljnjeg razvoja privrednog sistema Jugoslavije*. Zagreb, 1970.
- Petranović, Branko, Zečević, Miodrag (ur.). *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd, 1988.
- Pintado, Xavier. *Structural Problems and Current Developments in the Yugoslav Economy*. Genf, 1987.
- Plaggenborg, Stefan. Die Entstehung des Nationalismus im kommunistischen Jugoslawien, *Südost-Forschungen*, 56, 1997, str. 399-442.
- Pleština, Dijana. *Regional Development in Communist Yugoslavia. Success, Failure, and Consequences*. Boulder, 1992
- Primorac, Emil, Babić, Mate. Systemic Changes and Unemployment Growth in Yugoslavia, 1965-1984. *Slavic Review*, 2, 1989, str. 195-213.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb 2006.
- Rakoc, Vojislav. Privredni sistem i federativno uredjenje zemlje. U: Jurin, Smiljan (ur.). *Privredni sistem SFRJ*. Beograd, 1977.
- Ramet, Sabrina. *Nationalism and Federalismn in Yugoslavia, 1962-1990*. Indiana University Press, 1992.
- Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950-1970. Statistički podaci*. Beograd, 1971.

Shoup, Paul. Titoism and the National Question in Yugoslavia. A Reassessment. U: Heuvel, Martin van den, Siccama, Jan G. (ur.). *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam, Atlanta, 1992., str. 47-72.

Simić, Predrag. Civil War in Yugoslavia – the roots of disintegration. U: Heuvel, Martin van den, Siccama, Jan G. (ur.). *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam, Atlanta, 1992., str. 73-100.

Spehnbjak, Katarina. „Brionski plenum“ – odjeci IV. Sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti. *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 1999, str. 463-489.

Stojanović, Radmila. Stopa rasta socijalističke privrede. U: *Savremeni problemi privrednog razvoja u socijalizmu*. Zbornik radova. Beograd, 1960, str. 47-80.

Šefer, Berislav. *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd, 1969.

Štahan, Josip. *Osobna potrošnja i privredni razvoj SR Hrvatske u razdoblju 1957.-1966*. Zagreb, 1970.

Štahan, Josip. *Osnove dugoročne politike životnog standarda*. Zagreb, 1970.

Turčić, Ivan. *Regionalni i granski aspekti efikasnosti uložениh sredstava jugoslavenske industrije 1964. i 1967. godine*. Zagreb, 1970.

Vanek, Jan. *The Economics of Workers' Management, A Yugoslav Case Study*. London, 1972

Vanek, Jan. *Marktwirtschaft und Arbeiterselbstverwaltung*. Campus Verlag, 1975.

Vasić, Vukašin. Commodity Exports. *Yugoslav Survey*, 26, 1985, br. 1, str. 55-79.

Veselica, Marko, Đodan, Šime, Trbović Vlado. *Društveno-ekonomski odnosi i položaj obrazovanja u uvjetima razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji*. Beograd, 1969.

Vlaskalić, Milena, Zeković, Velimir. *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd, 1976.

Vojnić, Dragomir. *Problemi i dileme razvoja jugoslavenskog tržišno-planskog sistema*. Zagreb, 1970.

Weißbacher, Rudy. *Jugoslawien. Politische Ökonomie einer Desintegration*. Wien, 2005.

Woodward, Susan. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945-1990*. Princeton, 1995.

Zacharias, Michal Jerzy. Decentralization tendencies in the political system of Yugoslavia in the 1960s. *Acta Poloniae Historica*, 84, 2001, str. 137-166.

Zečević, Miodrag (ur.). *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*. Beograd. 1998.

Zečević, Miodrag, Lekić, Bogdan (ur.). *Izvori za istoriju Jugoslavije. Privredna politika Vlade FNRJ. Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944-1953*. 4 toma. Beograd, 1995.

Zubak, Marko. The Croatian Spring, Interpreting the Communist Heritage in Post-Communist Croatia. U: *East Central Europe*, 32, 2005, str. 191-225.

Igor Duda

NEMA GORIVA:

INA, nestašice i mjere štednje u Hrvatskoj 1979.–1984.

Na svjetski Dan štednje, 31. listopada 1981., u Zagrebu je u organizaciji INA-e i Privredne banke Zagreb, te pod pokroviteljstvom tjednika *Vikend* održan svojevrsni „antireli“ čiji pobjednik nije bio najbrži vozač, već onaj koji je potrošio najmanje goriva. Četrdeset i pet sudionika trebalo je za 50 minuta prijeći 46 kilometara od zagrebačke gradske vijećnice do Tuheljskih Toplica te za 75 minuta put prema natrag duljine 55 kilometara. Najuspješniji vozač bio je Ivan Matković, član Automoto društva *Zanatlija* iz Zagreba: „Vozio sam ‚jugo 45‘ i potrošio 4,67 litara goriva. Ponašao sam se najekonomičnije što sam mogao – čak gaseci motor na semaforima i nizbrdicama. Ubrzavao sam postepeno, pritom se ravnajući ‚na uho‘. Najveća brzina bila je 90 kilometara, zbog specijalne ‚dizne‘ na karburatoru.“¹ Nije samo Dan štednje bio povod organiziranju niza ovakvih manifestacija, objavljivanju mnoštva savjeta o smanjenju potrošnje goriva pri vožnji i snimanja poučnih filmova. Cijene goriva su rastle, rafinerije za preradu nisu dobivale dovoljne količine sirove nafte, a benzinske crpke nisu mogle zadovoljiti potražnju potrošača.

1 Vožnja uz smanjen utrošak goriva, *INA*, 7.11.1981.

Prazni spremnici goriva samo su dio nestašica, koje su obilježile jugoslavensko tržište početkom 1980-ih godina. Na policama prodavaonica nije bilo dovoljno kave, ulja, šećera, mliječnih proizvoda i južnog voća, pojedinih električnih uređaja i strojeva.² Jugoslavija više nije imala dovoljno deviza za uvoz niza proizvoda i sirovina, kao ni za otplaćivanje inozemnih kredita, koji su tijekom sedamdesetih ubrzavali investicije i razvoj, ali su 1981. doveli do ukupno 20,8 milijardi dolara vanjskoga duga.³ Povrh toga, na svjetskoj je razini druga naftna kriza 1979.–1980. dovela do porasta cijene nafte i povećanja kamata na bankarskom tržištu, koje su ubrzo dosegnule vrijednosti trostruko veće u odnosu na godine prije krize.⁴ Jugoslavija je i dalje bila ovisna o zaduživanju, stare je kredite trebalo vraćati, a novi su bili skupi. Predsjedništvo SFRJ i Predsjedništvo CK SKJ već su krajem 1979. došli do nimalo ugodnog zaključka: „Ekonomska situacija je ove godine bremenita opasnostima daljeg pogoršanja.“⁵ No, „kriza“ se nije otvoreno spominjala sve do 1982. kada je u političkom diskursu napuštena ublažena formulacija o „složenoj situaciji“.⁶ Situacija je svakako bila sasvim nova jer Josip Broz Tito više nije bio živ, a politika je pokušavala naći put izlaska iz krize i bilo je jasno da se pritom muči. Poslije druge polovice sedamdesetih kada je potrošnja nerealno rasla, a realna vrijednost prosječne plaće bila najviša u razdoblju socijalizma, životni standard do polovice je osamdesetih pao za trećinu. Devalvacija i inflacija svima su postali dobro razumljivi pojmovi. Sedamdesetih je inflacija iznosila oko 20 posto godišnje, no 1980. cijene su porasle za tridesetak posto, cijene iz 1982. udvostručene su već 1984., ponovno već 1985. nakon čega je uslijedila hiperinflacija kasnih osamdesetih.⁷ Između 1970. i 1979. tečaj je s 12,50 dosegao 19,16 dinara za dolar.⁸ Ubrzo poslije Titove smrti došlo je do dugo odgađane devalvacije te je polovicom 1980. za jedan dolar trebalo dati 29,30 dinara. Već 1983. tečaj je bio 125,67 dinara, a do 1987. oko deset puta viši ili 1.244,35 dinara. Inflacija i devalvacija događale su se istodobno s djelatnošću savezne komisije koja je 1981.–1983. tražeci izlaz iz krize pripremala Dugoročni program ekonomske stabilizacije.⁹ Rad na programu započeo je za mandata Veselina Đuranovića iz Crne Gore kojega je na dužnosti predsjednika Saveznog izvršnog vijeća (SIV) 1982. naslijedila Milka Planinc iz Hrvatske koja se suočila

2 Bizjak, Što sve obuhvaća, str. 80–87; Milekić, Kako stanovništvo doživljava probleme opskrbe, str. 11–23.

3 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 493; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, str. 114, 117.

4 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 492–493; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, str. 123.

5 Zaključci Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije o ostvarivanju ekonomske i socijalne politike. *Informativni pregled 1*, 1980, str. 42.

6 Županov, *Marginalije*, str. 6; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, str. 22.

7 Družić, *Hrvatski gospodarski razvoj*, str. 104–106, 722; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, str. 58–63.

8 Sirotković, *Ekonomski razvoj Jugoslavije*, str. 272; Korošić, *Jugoslavenska kriza*, str. 55.

9 Goldstein, *Hrvatska 1918–2008*, str. 597; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 494.

s provođenjem niza gospodarskih mjera te odradila četverogodišnji mandat opterećen krizom i suočavanjem s nestašicama.

Naftni derivati, posebno benzinsko gorivo, svakako su bili među proizvodima čija je nestašica 1979.–1984. bila najviše zapažena.¹⁰ O problemima s uvozom, proizvodnjom i opskrbom tržišta, ponašanju potrošača, administrativnom ograničavanju potrošnje i mjerama štednje svjedoče službeni zakonodavni izvori, ispitivanja tržišta i statistički podaci te godišnja informativna revija *INA* i tjedni *Vjesnik Industrije nafte*, dva izdanja najvećeg hrvatskog i jugoslavenskog proizvođača i prodavača naftnih derivata.

Opskrbljenost tržišta

Na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete INA – Industrija nafte Zagreb, bila je najveća složena organizacija udruženoga rada (SOUR) u Hrvatskoj, a po ukupnom prihodu najuspješnija u Jugoslaviji.¹¹ Podmirivala je više od polovice (1980. 54 posto od 15,4 tone) ukupnih potreba jugoslavenskog tržišta za naftom te proizvodila tri četvrtine nafte iz domaćih nalazišta.¹² Oko 34 tisuće zaposlenih radilo je u petnaestak radnih organizacija, koje su činile SOUR, među kojima su bile i one posebno važne za proizvodnju i prodaju goriva: INA-Rafinerija nafte Rijeka, Sisak i Zagreb te INA-Trgovina. Potonja je 1980. imala 29 posto udjela na jugoslavenskom tržištu i bila prva među organizacijama takve vrste u Jugoslaviji.¹³ Izravno ili u suradnji s partnerima raspolagala je s trećinom jugoslavenskih kapaciteta ili sa 757 prodajnih mjesta, među kojima i s 598 vlastitih benzinskih stanica: 354 u Hrvatskoj, 178 u Srbiji, 63 u Bosni i Hercegovini te tri u Sloveniji.¹⁴ INA se hvalila novouređenim crpkama poput onih na prilazima Zagrebu koje su bile „male robne kuće“ s više od tisuću artikala iz „dopunskog asortimana“: „Moći će se kupiti sve za sport i rekreaciju – od skija, sanjki, lopti do majica i tenisica ‚adidas‘. Uz prikolice za automobile naći će se i čamci Tvornice RIS.“¹⁵ Radno vrijeme crpki, koje je bilo znatno dulje od onoga u običnim prodavaonicama, otvaralo je „neslućene mogućnosti za dobro poslovanje“, a INA-ini marketinški stručnjaci dijelili su suvremena tržišna uvjerenja: „U borbi za kupca potrebno je koristiti se svim raspoloživim sredstvima.“¹⁶ Tu se može ubrojiti i akcija naziva „Birajmo najuzorniju benzinsku stanicu“, koju su organizirali INA-Trgovina,

10 Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 269-277.

11 Što je INA, *RINA*, 1979.

12 INA na tržištu, *RINA*, 1981.; Bilanca financijskog poslovanja INE 1985. godine, *RINA*, 1985.

13 INA-Trgovina, Zagreb, *RINA*, 1981.

14 Isto.

15 Benzinske stanice – male robne kuće, *INA*, 7.7.1984.

16 Isto.

Automoto savez Hrvatske (AMSH) i Drugi program Radio Zagreba, a u kojoj je 1984. pobjedu odnijela pulska benzinska stanica Veruda.¹⁷ Posebno se pazilo da dobro uređene i opskrbljene budu crpke na turističkim područjima jadranskoga priobalja i uz glavne prometnice prema unutrašnjosti pa su se o ponudi i radnicima u anketama pohvalno izražavali i strani turisti što je pojačavalo INA-ino uvjerenje „da su i benzinske stanice jedna od snažnih okosnica daljeg razvoja našeg turizma“.¹⁸ Manje je bilo važno što je strance čudilo da ne moraju sami puniti spremnik i da se crpka zatvara kada stigne cisterna.

Međutim, INA-in sjaj na samom kraju sedamdesetih i početkom osamdesetih nije bilo jednostavno održavati. Kada vijest za novinsku naslovnicu postaje sam dolazak tankera sa sirovom naftom u rafineriju u Urinju na Krku, jasno je da s uvozom, preradom i opskrbom nije sve u najboljem redu.¹⁹ Izrazite poteškoće u redovitoj opskrbi tržišta naftnim derivatima započele su u studenom i prosincu 1978. godine.²⁰ Nevolje je izazvao manjak 300.000 tona derivata, što nije bilo mnogo u usporedbi s ostvarenom godišnjom potrošnjom od 14,1 milijun tona, „ali je i to bilo dovoljno da unese nemir i izazove poremećaj u redovnoj opskrbi“.²¹ U godinama koje su uslijedile problemi su ostajali jednaki, rješenja kratkotrajna, a neizvjesnost je postala opća karakteristika svih izvješća: „I ovaj put, naravno, ponovljena je stara priča o tome kako opskrba tržišta derivatima i u ovom mjesecu zbog neosiguranog uvoza obiluje više nepoznanicama nego sigurnim pretpostavkama.“²² Zbog nedostatka deviza neprestano je kasnio uvoz nafte s konvertibilnoga tržišta pa su postojane i sigurne bile samo tvrdnje: „nafta iz uvoza ne stiže kontinuirano i pravovremeno“ ili „tekućih goriva će ubuduće biti onoliko, koliko bude deviza“.²³ Bez njih nafta je stizala samo s klirinškoga tržišta, primjerice iz Sovjetskoga Saveza.²⁴ Devize su se sporo nalazile, najčešće putem kratkoročnih kredita za koje je Narodna banka Jugoslavije sve teže izdavala jamstva. Kako INA nije mogla sama osigurati devize, u pomoć su trebale priskočiti republike i pokrajine te sukladno svojim potrebama uplaćivati devize na poseban račun kod Narodne banke Jugoslavije.²⁵ Međutim, federalne

17 Veruda najbolja, *INA*, 15.9.1984.; Veruda – uzor svima, *INA*, 21.10.1984.

18 Pohvale Ininoj robi i prodavačima, *INA*, 11.8.1979.; Stranci zadovoljniji od domaćih kupaca, *INA*, 23.8.1980.

19 Dva tankera sa 160 tisuća tona nafte, *INA*, 27.2.1982.; Nakon 39 dana – nafta (opet) u Rijeci, *INA*, 13.11.1982.

20 Mjere za bolju opskrbu tržišta, *INA*, 6.1.1979.; Izuzetni naponi, *INA*, 6.1.1979.

21 Narušena dinamika u opskrbi naftom, *INA*, 13.1.1979.

22 Sve teže u opskrbi, *INA*, 11.2.1984.

23 Dosad najveći pad u prometu benzina, *INA*, 14.5.1983.; Sve teži uvjeti opskrbe, *INA*, 10.1.1981.; Koliko deviza – toliko goriva, *INA*, 1.8.1981.; Mjere za bolju opskrbu tržišta, *INA*, 6.1.1979.; Stanje na tržištu sve teže, *INA*, 15.3.1980.

24 Na tržištu – svih derivata manje, *INA*, 5.11.1983.

25 Nedostatak deviza koči uvoz nafte, *INA*, 21.2.1981.; Devize za uvoz nafte, *INA*, 10.10.1981.

jedinice najčešće nisu pokazivale odgovornost u izvršavanju te zakonske obveze pa je od siječnja do kolovoza 1982. na saveznoj razini prikupljeno tek nešto više od polovice sredstava: Hrvatska je uplatila tek 47,5 % planiranog iznosa, Srbija 49,6 %, Makedonija 51,3, Bosna i Hercegovina 54,9, Kosovo samo 15,4, Vojvodina nedovoljnih 19,1, a Slovenija čak 50 % više od planiranoga.²⁶

Ne samo da nije bilo deviza, već su u okolnostima dinarske nelikvidnosti hrvatskih poslovnih banaka nedostajala i dinarska sredstva kojima bi se otkupili američki dolari.²⁷ Iz naftne su industrije pojašnjavali da u takvim okolnostima ne mogu preuzimati odgovornost za redovitu opskrbu tržišta.²⁸ Kako bi što bolje koordinirala opskrbu, INA je u ljeto 1980. osnovala stožere, koji su posebno skrbrili o turističkim i poljoprivrednim područjima, glavnim prometnicama i industriji.²⁹ Na sjednici središnjega stožera u ranu jesen 1982. nije se nazirao izlaz iz krize: „Ono na što se iz INE već dugo upozoravalo, ali je malo tko to doista ozbiljno shvaćao, sada se, eto, ostvaruje. Iscrpljene su praktički sve mogućnosti da INA u sadašnjim uvjetima poslovanja dalje osigurava koliko-toliko redovitu opskrbljenost tržišta naftnim derivatima.“³⁰ U odnosu na vrijeme prije krize uvoz je bio prepolovljen.³¹ Po prvi puta, od osnutka početkom pedesetih, INA-Naftaplin je 1982.–1984. bilježio pad u proizvodnji nafte.³² Ovisno o razdoblju, u godinama krize prodaja goriva bila je manja od petnaestak do tridesetak posto.³³ Kada je derivata i bilo, moglo se dogoditi da cisterne nisu u voznom stanju zbog nestašice automobilskih guma i rezervnih dijelova.³⁴

U nedostatku sirove nafte rafinerije su zaustavljale svoja postrojenja, a zbog čestog kaskanja cijena derivata za promjenama na svjetskom tržištu, gomilale su gubitke u poslovanju.³⁵ Upravo su gubici bili razlog neslaganju naftne industrije s njenim udjelom u konačnoj maloprodajnoj cijeni, koja je u sebi sadržavala rafinerijsku cijenu i druga davanja poput poreza na promet i naknade za ceste.³⁶ U studenom 1978. cijena 98-oktanskog benzina super porasla je sa 7,30 na 9,15 dinara i tada još ostala niža od 10,29 dinara koliko je litra prosječno stajala u

26 U listopadu (dosad) najveće teškoće, *INA*, 2.10.1982.

27 Dokle će federacija utvrđivati cijene, *INA*, 27.2.1982.; U travnju bez uvozne nafte, *INA*, 9.4.1983.; Na tržištu – svih derivata manje, *INA*, 5.11.1983.

28 Uvoz nafte prepolovljen, *INA*, 5.2.1983.

29 (Zasad) bez većih teškoća, *INA*, 19.7.1980.

30 U listopadu (dosad) najveće teškoće, *INA*, 2.10.1982.

31 Je li kriza prebrođena?, *INA*, 24.10.1981.

32 Belošić, *INA Naftaplin 1952.–2002*, str. 99–100.

33 Restrikcija teče – promet opada, *INA*, 9.6.1979.; Neizvjesnost cijena i opskrbljenosti tržišta, *INA*, 29.12.1979. i 5.1.1980.

34 Dovoljno benzina, *INA*, 17.12.1983.; Benzin, *INA*, 28.7.1984.

35 Čitavo tržište bit će jednako opskrbljivano, *INA*, 8.12.1979.; Očekuje se brza odluka, *INA*, 27.1.1979.; Nove cijene naftnih derivata, *INA*, 16.2.1980.

36 Povećane cijene naftnim derivatima, *INA*, 24.1.1981.

zapadnoj Europi.³⁷ Do veljače 1980. porasla je na 16,50 a do srpnja na 21,00 dinar.³⁸ „Maloprodajna cijena vrtoglavo [se] penje do granice platežnih mogućnosti naših građana“, komentirali su INA-ini novinari sljedeće godine kada se cijena dvaput mijenjala: u siječnju je porasla na 26,00 dinara, i pored cijene u Belgiji bila najviša u Europi, a u listopadu na 28,50 dinara, što je bilo više od prosječnih zapadnoeuropskih 27,69 dinara.³⁹ U veljači 1982. cijena je isprva lagano poskočila na 30,50 dinara, potom do prosinca napravila veliki skok na 40,00 dinara, no ipak ostala za 3,12 dinara niža od one u zapadnoj Europi.⁴⁰ Poskupljenje najavljeno sredinom srpnja 1982. dovelo je do prometnoga kolapsa, jer je navala potrošača na crpke krenula devet sati prije promjene cijene.⁴¹ Poklopilo se to s gustim prometom tijekom vikenda, ljetnom gužvom i smjenom turista, administriranjem turističkih bonova, inventurom, pomanjkanjem benzina na glavnim prometnicama i njihovom malom propusnom moći. Sve zajedno dovelo je do „prometnog infarkta“ u kojem su do izražaja došle „nesumnjive subjektivne slabosti“.⁴² Sljedeće je godine benzin u svibnju stajao 52,00 dinara pa se s prosječnom plaćom moglo kupiti oko 330 litara što je bilo točno dvostruko manje u odnosu na omjer cijene i plaće iz 1973. kada je benzin stajao 3,10 dinara.⁴³ Benzin je, dakle, tijekom deset godina u usporedbi s plaćom postao dvostruko skuplja roba, a trend se nastavio. Sljedeća istaknuta cijena na crpkama bila je 68,00 dinara pa 71,00 dinar, a potom od lipnja 1984. 85,50 dinara.⁴⁴ Dana 1. studenog 1984. cijena se zaokružila na točno 100,00 dinara pa je prosjek plaća za cijelu godinu, koji je svakako niži od plaća u studenom, pokrivaio samo 247 litara benzina.⁴⁵

Mjere štednje

Još sredinom sedamdesetih, između dviju svjetskih naftnih kriza, domaći je tisak čitateljstvo upućivao na štednju goriva, što zbog stanja na svjetskom tržištu, što zbog automobila koji su i inače trošili previše. Razočaranim vlasnicima rastrošnih vozila i ostalim vozačima korisni su mogli biti brojni savjeti o smanjenju potrošnje temeljeni na drugačijem stilu vožnje i stvaranju novih

37 Očekuje se brza odluka, *INA*, 27.1.1979.

38 Nove cijene naftnih derivata, *INA*, 16.2.1980.; Povećanje cijene naftnih derivata, *INA*, 12.7.1980.

39 Povećane cijene naftnim derivatima, *INA*, 24.1.1981. (cit.); Rafinerije i nove cijene, *INA*, 31.10.1981.

40 Dokle će federacija utvrđivati cijene, *INA*, 27.2.1982.; Veliki pad cijena, *INA*, 25.12.1982. i 1.1.1983.

41 Dovoljno goriva na glavnim prometnicama, *INA*, 24.7.1982.

42 Opskrba gorivom neće biti uzrok „prometnog infarkta“, *INA*, 31.7.1982.

43 Možemo li ukinuti bonove, *INA*, 14.5.1983.

44 Nove cijene naftnih derivata, *INA*, 17.9.1980.; Automatizam uklanja nove gubitke, *INA*, 9.6.1984.

45 Skuplji derivati, *INA*, 3.11.1984.

navika. Količina savjeta povećala se početkom osamdesetih, kada su svoju primjenu pronalazili u natjecanjima štedljivih vozača. Krajem prosinca 1983. održana je već šesta vožnja u sklopu akcije „Štedi benzin, ne vozi brzo!“. Vozači su postigli da za stotinu kilometara na ruti od Zagreba do Ivanić-Grada i natrag njihovi automobili potroše 3,52–5,00 litara, a najštedljivijima pripale su nagrade: za prvo mjesto štedna knjižica s 10.000 dinara, ili oko polovice prosječne plaće, drugoplasiranome upola manje, te za treće mjesto 2.500 dinara. U klasi do 1.300 ccm najbolji je bio Siniša Hrbić čiji je Fiat 127 potrošio 3,99 litara: „Svi smo dokazali da, osim sigurnosti, smirenom vožnjom i pažljivom pripremom vozila možemo znatno smanjiti potrošnju goriva. A zahvati na vozilu uistinu su jednostavni: podešavanje rasplinjača, paljenje, kontrola svjećica i električne instalacije, provjera ulja u motoru i mjenjaču i izbor užih pneumatika radi manjeg trenja.“⁴⁶ Korisno je bilo i odabrati automobil, koji će malo trošiti bez dodatnih vozačevih napora, no niti time nisu bile iscrpljene sve mogućnosti za smanjenje potrošnje. Vozače se već u proljeće 1979. pokušavalo uvjeriti da je najskuplja vožnja upravo ona za jednu osobu: „Dokazano je već bezbroj puta da najveći broj potrošača ne želi smanjiti vlastitu potrošnju ,samo‘ zato što je u pitanju društveni interes. Radi se tu svakako o mentalitetu naših ljudi koji npr. radije idu pojedinačno na posao, nego da se voze sredstvima gradskog prijevoza. Ili, barem da se tri-četiri vozača dogovore i zajedno odlaze na posao jednim kolima.“⁴⁷ Više od tri godine kasnije u automobilu je i dalje najčešće bio samo vozač: „Sasvim je sigurno da ćemo i ovu lošu naviku morati mijenjati i automobilom se služiti mnogo racionalnije, a bilo bi korisno ponašati se tako i u vrijeme kada benzina bude dovoljno.“⁴⁸

Navike se teško mijenjaju pa se u okolnostima nestašice goriva urođena neracionalnost potrošača sudarila s mjerama, za koje je izravno bila odgovorna država. Zbog stanja na međunarodnom tržištu i slabljenja dinara SIV je bio prisiljen povećavati cijene, a potrošnju je administrativno ograničio uvođenjem sustava vožnje par-nepar i bonova. Krajem ožujka 1979. Skupština Općeg udruženja organizacija naftne privrede Jugoslavije upozorila je da će tržište biti „kronično izloženo nestašici“, te predložila dva rješenja: povećanje uvoza sirove nafte ili „da se uvedu neke društvene mjere koje bi imale zadatak smanjenje potrošnje naftnih derivata“.⁴⁹ Niti mjesec dana kasnije Skupština SFRJ donijela je Zakon o ograničenju upotrebe i kretanja osobnih i drugih motornih vozila, koji je na snagu stupio 3. svibnja 1979., istodobno sa SIV-ovom Uredbom o ograničenju

46 Štedi benzin, ne vozi brzo!, INA, 24. i 31.12.1983.

47 Ograničenje potrošnje, INA, 7.4.1979.

48 Neracionalno, INA, 30.10.1982.

49 Premalo nafte – prijeti nestašica derivata, INA, 31.3.1979.

brzine kretanja i upotrebe osobnih automobila i motocikala.⁵⁰ Savezna je vlada brzinu na autocestama ograničila na 120, na ostalim cestama na 80 kilometara na sat, te automobilima s parnim registarskim brojem zabranila vožnju utorkom, te prve subote i nedjelje u mjesecu, a onima s neparnim brojem četvrtkom, te treće subote i nedjelje u mjesecu. Za prekršitelje je zakon predviđao kaznu od 500 dinara, što je bila trinaestina prosječne plaće. Dodatnim je uredbama uređeno prometovanje drugih vrsta vozila te iznimke za pojedine kategorije vozila i vozača.

Iako su kritičari iznosili dvojbe oko učinkovitosti mjera štednje, oko Nove godine 1980. iz uprave INA-e tvrdili su kako je stanje u opskrbi „zadovoljavajuće“ te da su restriktivnim mjerama „postignute značajne uštede u potrošnji motornog benzina“.⁵¹ Pri uštedama je uvelike pomagalo povećanje cijene goriva pa je Veljko Šćepović, poslovođa jedne od INA-inih benzinskih stanica u Zagrebu, početkom 1981. zaključio: „Uvođenjem vožnje ‚par-nepar‘ i poskupljenjem benzina (posebno ovo posljednje od 22. siječnja), ukupna prodaja benzinskih goriva manja je za više od 20 posto.“⁵² U Zagrebu su u prvom tromjesečju 1981. doista bilježili pad prodaje goriva za 24 posto u usporedbi s istim razdobljem 1979., no uz komentar – „cijene su očito najefikasniji regulator u potrošnji“.⁵³

Kako cijena ne bi postala odlučujući čimbenik, trebalo je pronaći bolju mjeru administrativnog ograničavanja smanjenja potrošnje. Iako spominjani već ranije, bonovi su zaživjeli u raznovrsnim nestašicama opterećenoj jeseni 1982. kada je SIV ukinuo sustav par-nepar i svojom uredbom uveo nove mjere.⁵⁴ Počevši od 20. listopada 1982. vozač osobnog automobila smio je mjesečno potrošiti najviše četrdeset litara goriva po vozilu. Gorivo se plaćalo bonovima u vrijednosti od pet, deset, dvadeset i pedeset litara, a za njihovo izdavanje bio je nadležan Savezni sekretarijat za tržište i opće privredne poslove. Za prodaju bonova mjerodavna su bila tijela općinske uprave.⁵⁵ Dan prije stupanja uredbe na snagu sve su INA-ine benzinske stanice dobile detaljne upute o prodaji goriva za bonove: „Kupac je uz gorivo dužan platiti i 0,40 dinara za svaki ‚bon - pravo‘ bez obzira na njegovu vrijednost. Prodavači ne smiju vraćati, mijenjati ni usitnjavati ove bonove pa je potrebno paziti pri izdavanju bonova na količinu. Prema uputi u tekućem mjesecu vrijede bonovi za sljedeći mjesec, a i oni neiskorišteni u prethodnim mjesecima.“⁵⁶ U početku su benzinski bonovi bili smeđi, a dizelski sivomaslinasti, no od listo-

50 Zakon o ograničenju upotrebe i kretanja osobnih i drugih motornih vozila, *SL*, 18/79; Uredba o ograničenju brzine kretanja i upotrebe osobnih automobila i motocikala, *SL*, 18/79.

51 Neizvjesnost cijena i opskrbljenosti tržišta, *INA*, 29.12. 1979. i 5.1.1980.

52 Niske temperature i visoke cijene smanjuju prodaju benzina, *INA*, 31.1.1981.

53 Cijene obaraju potrošnju derivata, *INA*, 4.4.1981.

54 Uredba o ograničenju prometa motornog benzina i dizelskog goriva, *SL*, 62/82.

55 Uredba o ograničenju prometa motornog benzina i dizelskog goriva, *Narodne novine*, 55/82.

56 Upute za rad s bonovima za benzin, *INA*, 23.10.1982.

pada 1983. boje su se razlikovale prema vrijednosti bona.⁵⁷ Potrošači su ovim sustavom bili zadovoljniji nego li vožnjom par-nepar, iako su u Hrvatskoj bili nešto manje tolerantni od jugoslavenskoga prosjeka. Naime, 17 posto hrvatskih i 14 posto jugoslavenskih potrošača s mjerama ograničenja nije se uopće slagalo, a predviđenih 40 litara krajem 1982. nije zadovoljavalo mjesečne potrebe 49 posto jugoslavenskih i 61 posto hrvatskih vozača.⁵⁸ Ograničenje su teže prihvaćale skupine s boljim prihodima, mlađe stanovništvo i stalno zaposleni.

Osim bonova za jugoslavenske potrošače, postojali su i posebni turistički bonovi, koji su se 1983., u skladu s dogovorom AMSH i Turističkog saveza Hrvatske, prodavali na 41 benzinskoj crpki na glavnim prometnim pravcima, u mjenjačnicama, bankama, turističkim agencijama i automoto društvima.⁵⁹ Pri kupnji bonova za devize u jugoslavenskim predstavništvima u inozemstvu ili na graničnim prijelazima ostvarivao se popust od 10 posto.⁶⁰ Ni u kojem slučaju za strance nije vrijedila „organizirana štednja pomoću bonova“ i za njih nije bilo količinskog ograničenja, a njihove devize bile su Jugoslaviji tada izuzetno potrebne, pa je i prodaja goriva stranim turistima shvaćena kao vrsta izvoza.⁶¹ Prodaja za turističke bonove bila je složenija od običnoga plaćanja. Ljeti 1983. strani bi turist na nekoj od prometnijih benzinskih postaja, primjerice, poželio natočiti benzina za 1.500 dinara i to platiti novčanicom od 50 njemačkih maraka. Prodavač je taj iznos preračunao u oko 1.700 dinara, odnosno u tri bona po 500 dinara, što je bila i jedina vrijednost u kojoj su tiskani.⁶² Na bonove bi unio datum i lupio žig, popunio pripadajući obrazac, 200 dinara vratio u domaćoj ili stranoj valuti, a pri točenju pazio da to bude točno 28,6 litara benzina super koliko su pokrili prodani bonovi. Procjenjivalo se da prodavač tako na jednoga stranca potroši oko pet minuta, možda i više jer nisu sva prodajna mjesta bila opremljena kalkulatorom, što je samo pojačavalo ljetne gužve i kolone pred benzinskim stanicama.

Nagađanja kako bi se upravo radi poticaja turizmu u Hrvatskoj ograničenja mogla ukinuti ranije no u drugim jugoslavenskim republikama nisu se ostvarila, prije svega zbog zajedničke jugoslavenske energetske bilance. Prema uredbi SIV-a mjere štednje za cijelu su federaciju prestale vrijediti 1. siječnja 1985. godine.⁶³

57 Uredba o ograničenju prometa motornog benzina i dizelskog goriva, *SL*, 51/83, 50/84.

58 Milekić, Bonovi, str. 88-98.

59 Turistički bonovi i na Ininim benzinskim stanicama, *INA*, 14.5.1983.; Ljeto s bonovima, *INA*, 9.7.1983.

60 Ljeto s bonovima, *INA*, 9.7.1983.

61 Možemo li ukinuti bonove, *INA*, 14.5.1983.

62 Ljeto s bonovima, *INA*, 9.7.1983.

63 Uredba o prestanku važenja Uredbe o ograničenju prometa motornog benzina i dizelskog goriva, *SL*, 68/84.

(Ne)pristajanje na nestašicu

Nemotorizirano društvo nestašica goriva ne bi posebno pogodila, no Hrvatska je tijekom šezdesetih i sedamdesetih prošla kroz razdoblje brze motorizacije.⁶⁴ Neposredno prije krize, 1978. i 1979. godišnje je broj registriranih automobila rastao za više od 58 tisuća i približavao se broju od 0,6 milijuna. Međutim, iako je na početku nestašica rastao, godine 1983. ukupni je broj vozila po prvi puta bio manji i time potvrdio razmjere pada životnoga standarda, koji su bili znatno širi od posljedica ograničavanja opskrbe gorivom. Krizu su osjećali svi građani i ona nikako nije bila ograničena samo na 39 posto motoriziranih kućanstava.⁶⁵ Svakodnevne su se navike mijenjale, rjeđe se automobilom odlazilo na posao, odmor i izlete, na kolnicima je bilo manje vozila, a pojačale su se gužve u javnom prijevozu.

Međutim, nisu svi pristajali na čekanje u redu na benzinskoj stanici, pa niti na odricanje od automobila. Suočeni s krizom i neizvjesnošću nalazili su načina kako od nedovoljno učinkovite države dobiti ono što im je bilo potrebno. Za provođenja sustava par-nepar mnogo toga što je trebalo obaviti automobilom, moglo se učiniti u danima kada je vožnja bila dopuštena, pa su mjere štednje gubile smisao. Povrh toga financijski sposobni potrošači kupili bi drugi automobil – barem rabljenoga fiću – pa su se voziti mogli uvijek, jer su povelili računa o tome da na jednom vozilu registracija završava parnim, a na drugom neparnim brojem. Niti sustav bonova nije bio imun na slabosti i zloupotrebe. Kućanstva s dva automobila ponovno su bila povlaštena, jer se za njih posve legalno moglo kupiti osamdeset litara benzina. Neiskorištene bonove vozači su prodavali i kupovali na crnom tržištu po višoj cijeni, a ne treba zanemariti niti mogućnost dogovora sa stranim turistima. Povrh toga, postojale su sumnje da dio goriva nestaje u krugovima daleko od običnih potrošača te da je više otisnutih bonova no dostupnoga benzina.

Službeno se krajem ljeta 1983. procjenjivalo da bi bez ograničenja nametnutoga bonovima gorivom bilo pokriveno tek 57 % potreba tržišta za rujan, dok je s bonovima taj postotak rastao na 77 %.⁶⁶ U prvom je polugodištu iste godine INA prodala čak 21 % motornih benzina manje no godinu ranije kada bonovi nisu bili u upotrebi.⁶⁷ Restriktivna vladina mjera pokazivala se učinkovitom, no svoj je udio u štednji i dalje imala cijena benzina koja je nezaustavljivo rasla: „Upravo su zbog toga mnogima i benzinski bonovi postali – suvišni!”⁶⁸ Mnogi bonove

64 *Statistički godišnjak Republike Hrvatske 1991*, str. 74; Duda, *Pronađeno blagostanje*, str. 231–234.

65 Prihodi, rashodi i osobna potrošnja domaćinstava u 1983., *Dokumentacija*, 605, 1985.

66 Potrebe dvostruko veće od mogućnosti, *INA*, 3.9.1983.

67 Bonovi i dalje smanjuju potrošnju benzina, *INA*, 16.7.1983.

68 U očekivanju potrošača, *INA*, 4.2.1984.

nisu ni podizali. Dok je potrošnja padala, cijene su uporno rasle, a gospodarstvo se izvuklo iz najteže krize. Od Nove godine 1985. benzin se iznova kupovao za novac i u samo novcem ograničenim količinama. Potrošači su prevladali godine nestašica i zbrajali posljedice njihova utjecaja na povjerenje u državu i na životni standard, koji je nedavnih kasnih sedamdesetih tako čvrsto rastao. No, natpis „nema goriva“ više nije bio dio nužne opreme benzinskih stanica.

Izvori i literatura

Izvori

INA – Vjesnik Industrije nafte INA, 1979.–1984.

Informativni pregled CK SKH, 1980

Narodne novine, 1979.–1984.

Prihodi, rashodi i osobna potrošnja domaćinstava u 1983. Dokumentacija, 605, 1985.

RINA – INA, godišnja revija, 1979.–1985.

SL – Službeni list SFRJ, 1979.–1984.

Statistički godišnjak Republike Hrvatske. Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1991.

Literatura

Belošić, Željko (ur.). *INA Naftaplin 1952.–2002*. Zagreb: INA-Industrija nafte, 2002.

Bizjak, Zdenko. Što sve obuhvaća i dokle dopire nestašica. *Tržišne informacije*, 4, 1982, str. 80–87.

Družić, Ivo (ur.). *Hrvatski gospodarski razvoj*. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Politička kultura, 2003.

Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: EPH i Novi Liber, 2008.

Korošić, Marijan. *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed i Ekonomski institut, 1989.

Milekić, Vesna. Bonovi za benzin i kako s njima živimo. *Tržišne informacije*, 4, 1982, str. 88–98.

Milekić, Vesna. Kako stanovništvo doživljava probleme opskrbe. *Tržišne informacije*, 2, 1983, str. 11–23.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest, 2006.

Sirotković, Jakov. *Ekonomski razvoj Jugoslavije. Od prosperiteta do krize*. Zagreb: Narodne novine, 1990.

Županov, Josip. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus, 1983.

3. DEMOKRACIJA IN MANJŠINE

Ivo Goldstein

ODMAK OD NAČELA LIBERALNE DEMOKRACIJE U HRVATSKOM DRUŠTVU 1990-IH GODINA

Politički sustav koji je stvaran u Hrvatskoj 1990-ih godina patio je od ozbiljnih otklona od liberalnodemokratskih načela. Možda bi mu najbolje odgovarao epitet „autoritarnog režima”, jer se pod tim pojmom podrazumijeva režim, koji ne samo da onemogućava razvitak i konsolidaciju demokratskih odnosa, nego i bitno narušava ionako krhka pravila demokratske igre (analitičari nude i druge termine – „semidemokratski režim”,

„fragilna demokracija”).¹ Drugi su politolozi (poput J. Rupnika), pak, ustvrdili kako je u Hrvatskoj riječ o „odgođenoj modernizaciji” ili o „tranziciji koja je iskliznula (iz tračnica i sl.)”. Takvu „tranziciju koja je iskliznula” određuje stvaranje nacionalne države kao apsolutnog prioriteta, po svaku cijenu, a nauštrb demokratskih promjena. Hrvatska je, prema Rupnikovoj klasifikaciji, izdvojena iz „nove srednje Europe” (koju čine Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Slovenija i baltičke zemlje) te stavljena u skupinu „balkanskih zemalja” (sličnim karakteristikama Rupnik opisuje i događanja u zemljama bivšeg SSSR-a) koje su karakteristične i po „teškom nasljeđu komunizma” i „privrednoj zaostalosti”.² Ove dvije posljednje značajke nisu baš karakteristične za Hrvatsku, ali je ona, zbog nepostojanja dubinskih demokratskih promjena tijekom devedesetih, prema sudu velike većine istraživača, klasificirana u „balkanske zemlje”. Nema sumnje da je rat usporio proces demokratizacije u Hrvatskoj, da su devedesete obilježene „etničkom polarizacijom, ratom, propadanjem društva, teškim poremećajima u gospodarstvu i represivnom režimskom politikom”.³

Franjo Tuđman je na specifičan način sublimirao i hrvatsku varijantu modernističke antiliberalne ideologije – iako se često u liberalnodemokratskoj javnosti u Hrvatskoj tvrdilo kako Tuđmanova ideologija pripada 19. stoljeću, Ivo Banac je s pravom tvrdio kako „to nije točno”, već da je „tuđmanizam sinteza našeg 20. stoljeća”. Tuđmanov je „režim ujedinio sve sastavnice hrvatskog protoliberalizma... on je protoliberalni modernizam u svom bitku”.⁴ Dok je načelno inzistirao na brzom priključenju Hrvatske Europi, odnosno euroatlantskim integracijama, tvrdeći kako je „Hrvatska oduvijek bila Europa”, pa nema, eto, ništa logičnije nego da se „dijete vrati materi”, dotle je u mnogim javnim istupima isticao kako se Hrvatska u 20. stoljeću, pa i u suvremenosti, zapravo nalazila i postala samostalna u „općim okolnostima koje nam nisu bile sklone”. Kada se u ožujku 1999. načulo da se spremaju haške optužnice protiv hrvatskih generala, u govoru u Ratnoj školi, koji je neplanirano otišao u javnost, Franjo Tuđman je preformulirao ono što se uglavnom smatralo samorazumljivom nacionalnom strategijom: priključenje Europskoj Uniji i NATO-u. Jest, tome težimo, rekao je, „no ne po svaku cijenu”. Uključivanje u takve integracije ne treba isticati kao prvi i jedini cilj, jer je naš cilj, prije svega, stvaranje takvih oružanih snaga koje su u interesu Hrvatske, zaključio je predsjednik.

Franjo Tuđman nije shvaćao kako Europa nije nikakva statična kategorija – nacionalne i državne mitologeme koje je Tuđman promovirao, pa dijelom i stvarao,

1 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 17; Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 139; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 39.

2 Leinert Novosel, Politika Sabora prema „ženskom pitanju”, str. 199; Rupnik, The Post Communist Divide, str. 57-58. Rupnik koristi termin „derailed transition”.

3 Ramet, Građanske vrijednosti, str. 12; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 35.

4 Banac, Zašto liberalna Hrvatska kasni, str. LXV.

liberalnodemokratska Europa je već davno apsolvirala.⁵ Predsjednik Tuđman je tražio za Hrvatsku mjesto u Europi uopće ne shvaćajući kakve to vrijednosti Europa promovira i njeguje potkraj 20. stoljeća. Kada su njegovi mitologemi došli u sraz s Europom, on se s njom sukobio. Iz toga je sukoba izviraio i svojevrsni Tuđmanov antieuropeizam. Takva antieuropska uvjerenja svakako su proizlazila iz shvaćanja historičara Tuđmana (što je elaborirano i u njegovim knjigama) o odgovornosti Francuske i Velike Britanije za stanje u međuratnoj Jugoslaviji te o naravi okupacijskih režima što su ih tijekom Drugoga svjetskog rata izrodile nacifašističke vlasti Njemačke i Italije na hrvatskom prostoru.

Hrvatska je, uz Sloveniju, u vrijeme proglašenja neovisnosti bila najbolje pripremljena postkomunistička zemlja za ekonomsku i društvenu tranziciju. Sve zemlje Srednje i Istočne Europe imale su mnogo problema pri prolasku kroz pojedine faze postkomunističke tranzicije, većina njih i mnogo više od Hrvatske, ali je u njima postojao vrh vlasti koji je te reforme poticao (u Češkoj predsjednik Vaclav Havel, naprimjer). U Hrvatskoj je tijekom devedesetih upravo državni vrh bio kočničar nekih ključnih društvenih reformi. Ključni protagonisti hrvatskog političkog života nisu imali jasnu viziju o tome kako obaviti tranzicijski proces, odnosno kako reformirati institucije. Neke od njih su reformirali sukladno svojim arbitrarnim prosudbama, druge su uglavnom očuvale kontinuitet sa starim sustavom i samo se donekle prilagodile novim ideološko-političkim obrascima, dočim su u ustrojavanju trećih jednostavno „kopirani” obrasci zapadnih zemalja.⁶ Dogodilo se, slijedom mnogih vanjskih i unutarnjopolitičkih okolnosti, da se vjerovalo kako će rješavanje državotvornih pitanja uspješno riješiti tranzicijske probleme, umjesto da se shvati kako je rješavanje državotvornih pitanja tek nužan preduvjet za odvijanje tranzicijskih procesa. Osim toga, karakter hrvatskoga državotvornog pokreta predvođenog HDZ-om bio je takav da se demokratska tranzicija zapravo zanemarivala, te se bavilo isključivo državotvornim pitanjima. Autoritarne tendencije u režimu, kao i rat u prvoj polovici devedesetih, doveli su do toga da je tranzicija tijekom devedesetih bila umnogome zaustavljena.⁷

Franjo Tuđman je svjesno zagovarao model stvaranja sloja dvjesto bogatih obitelji, drugim riječima, poticao je razvoj jedne od varijanti južnoameričkog socijalnog modela. Često je govorio o „stališima”, što su 1998. njegovi adlatusi digli na razinu svojevrsne ideološko-političke projekcije kako bi buduće hrvatsko društvo trebalo izgledati (govorilo se o „stališu umirovljenika”, „stališu radnika”, itd.). Posve je bilo zanemareno da je taj model frapantno sličan razvojnim koncepcijama u fašističkoj Italiji (korporativističkoj socijalnoj teoriji), a posve odudara od liberalnodemokratskih koncepcija.

5 Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, str. 191.

6 Deželan – Lajh, *Inclusiveness of Suffrage*, str. 157-188.

7 Pauković, *New Ideologies and Transition Opening*, str. 189, 212.

Tako je, slijedom mnogih okolnosti, oko 2000. stanje za Hrvatsku postalo bitno drugačije: umjesto da, uz Sloveniju, bude predvodnik u procesu tranzicije, Hrvatska je u raznim aspektima zaostala za mnogim postkomunističkim zemljama koje su desetak i više godina ranije bile po mnogo čemu iza nje.

Početkom 2000. godine, kada je na vlast došla koalicija predvođena SDP-om, Hrvatska je u ritmu približavanja euroatlantskim integracijama u nekim aspektima bila čak i iza Albanije i Makedonije, zemalja koje su stoljećima na svaki način nerazvijenije i zaostaliye od Hrvatske. Bugarska i Rumunjska, zemlje koje su također stoljećima po svemu zaostajale za Hrvatskom, postale su 2004. članice NATO-a, a 2007. i članice EU, čime su Hrvatsku ostavile daleko iza sebe. Sve to pokazuje da je Hrvatska čak i 2012. godine zaostatak iz devedesetih nadoknadila samo djelomično.

Nema nikakve dvojbe da su stvaranje države i potom nametnuti rat od 1991. do 1995. godine potisnuli tranzicijske procese u pozadinu državnih napora i javnih interesa, te ih učinili drugorazrednima. Rat nije samo po važnosti i interesu nadvisio tranzicijske procese, nego ih je umnogome učinio „neprozirnima”⁸ Postavlja se i pitanje – koliko je uopće moguće istovremeno ratovati i razvijati liberalno-demokratsko društvo. Odgovori na to pitanje mogu biti različiti za razdoblje do 1995. godine, ali su predsjednik Tuđman i HDZ bili na vlasti još četiri pune godine (do kraja 1999.), kada nije bilo rata, a pomaci u razvoju liberalne demokracije bili su u tom razdoblju vrlo skromni i često rezultat unutarnjeg ili vanjskopolitičkog pritiska. Štoviše, upravo je u tom razdoblju došlo do nekoliko najtežih udara na razvoj demokracije (opstrukcija izbora u Zagrebu, gušenje medijskih sloboda, pljačka imovine, pritisci na neovisno sudstvo, ubijanja i pljačke na teritorijima koji su do 1995. bili okupirani). Ivica Đikić, Davor Krile i Boris Pavelić, dobri poznavaoči ondašnjih prilika, u knjizi *Gotovina – stvarnost i mit*, tvrde kako je 1995. „počinjala posljednja, najopasnija i najuvredljivija faza tuđmanizma. U pet godina, koliko je trajala, zemlju je dovela do ruba vojnoga udara, pa i do samog ruba sposobnosti da sačuva perspektivu parlamentarne europske demokracije” (autori misle na pokušaj državnog udara ujesen 2000. godine – op. I. G.).

Vladajuća stranka u Hrvatskoj tijekom devedesetih – HDZ, bila je stranka desne orijentacije, koja je u svim službenim aktima prihvaćala liberalnodemokratska pravila političke utakmice. U Ustavu Republike Hrvatske bili su utvrđeni temeljni principi parlamentarne demokracije, proklamirana su bila sva ljudska i građanska prava te načela slobodnoga tržišta, ali je pitanje koliko su bili poštivani u praksi.

Ustavnim tekstom i njegovim zakonskim razradama predsjednik države zadobio je velike ovlasti. Čak i na teoretskom planu neke su njegove ovlasti bile definirane suprotno običajima u uređenim demokracijama. Stoga se u javnosti

8 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22.

devedesetih govorilo o „polupredsjedničkom” sustavu, iako se zapravo radilo o svojevrsnom „superpredsjedničkom” sustavu. Predsjednik Tuđman je koristio svoje goleme ustavne ovlasti, ali i mnogo više od toga. Praktički je u mnogim situacijama imao neograničenu vlast, posve nepriličnu liberalnodemokratskom političkom konceptu.

Potrebna ravnoteža među temeljnim političkim institucijama bila je narušena. Primjerice, Ustav nije utvrdio niti je implicirao pravo Sabora da predsjedničke akte podvrgne reviziji niti da odbaci predsjednički veto. Nadalje, predsjednik Tuđman je ostao predsjednik HDZ-a, usuprot tradicijama u velikoj većini liberalnodemokratskih društava koje predsjedniku države izričito zabranjuju članstvo u nekoj od političkih stranaka (takvoj je situaciji prilagođavan i tekst Ustava 1990: člankom 96. određeno je da predsjednik ne smije obavljati nikakvu drugu javnu ili profesionalnu dužnost, „osim stranačke”). Postojale su i razne službe koje nitko, osim samog predsjednika Tuđmana, nije kontrolirao; primjerice, Ured za nacionalnu sigurnost (UNS, identičnost akronima te službe i Ustaške nadzorne službe iz razdoblja NDH nije mogla biti ni slučajna ni nenamjerna) je osnovan u ožujku 1993., a u zakonski je okvir stavljen tek donošenjem odgovarajućeg zakona u svibnju 1995. godine. Osim toga, pri Uredu predsjednika stvoren je broj, politički utjecajan i u svome djelovanju za javnost netransparentan aparat savjetnika, koji su bili odgovorni isključivo predsjedniku osobno. Kao i u slučaju samog predsjednika Tuđmana, tako su se i funkcije nekih njegovih savjetnika (prvenstveno potkraj devedesetih Ivića Pašalića) ispreplitala sa stranačkim funkcijama unutar HDZ-a. Šef obavještajne zajednice bio je Tuđmanov sin Miroslav, što je kao praksa posve neprimjereno demokratskim društvima. Na taj su način i neki savjetnici akumulirali moć, koja, za razliku od položaja saborskih ili Vladinih dužnosnika, nije podlijegala nikakvoj institucionalnoj kontroli.⁹

Vlada Republike Hrvatske bila je marginalizirana – postala je svojevrsni egzekutivni „servis” predsjednika države. Na Vladi su se samo razrađivale i provodile strateške odluke koje su donosili predsjednik i neka neformalna tijela ili usporedne organizacije. Među njima se ističu posebna predsjednikova savjetnička tijela, poput Vijeća obrane i nacionalne sigurnosti, te Vijeća za strateške odluke koja su *de facto* vladala zemljom. Vijeće obrane i nacionalne sigurnosti po potrebi se sastajalo „u užem sastavu” i „u širem sastavu”, iako to ni Ustavu ni u zakonima nigdje nije bilo regulirano. U njegovu su sastavu bile osobe predsjednikova povjerenja, isključivo članovi HDZ-a.

Konačno, predsjednik Tuđman je i direktno kršio Ustav. Očit primjer takva ponašanja jest mijenjanje teksta prisega prilikom preuzimanja drugoga mandata

⁹ Zakošek, Politički sustav Hrvatske, str. 113.

1997. godine. Na riječi predsjednika Vrhovnog suda, koje je trebao ponavljati, Tuđman je samoinicijativno dodao i sebe imenovao „hrvatskim državnim poglavarom” te izgovorio „tako mi Bog pomogao” (očito po uzoru na zakletvu predsjednika SAD-a). Tadašnji je establišment, da bi umanjio očiglednu štetu, pokrenuo proceduru donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o izboru predsjednika Republike Hrvatske, kojim su onda te riječi ubačene u tekst zakletve.¹⁰

Logično je da je u takvom režimu politički pluralizam ograničenih dosegâ. Nema nikakve dvojbe da se ni jedni izbori nakon 1990. godine ne mogu smatrati poštenim, jer je opozicija na više načina bila krajnje neravnopravno tretirana.¹¹ I strani promatrači i domaći opozicionari tvrdili su kako su izbori bili legalni i legitimni, ali ne i poštene. Poslije su, nakon nekoliko godina, u javnost izlazile informacije o lažiranju rezultata na pojedinim izbornim mjestima ili čak u čitavim izbornim jedinicama. Vidjelo se da su neke osobe prijavljivane u Hrvatskoj samo da bi stekle glasačko pravo – primjerice, na jednoj adresi u Novom Zagrebu tobože je boravilo preko dvije tisuće osoba. I javnost je bila svjesna nepravilnosti. U anketi prije izbora 1995. godine, na pitanje „hoće li izbori biti poštene” samo je 14,5% ispitanika odgovorilo sa „da”, s „uglavnom da” je odgovorilo njih 37,6%, a s „ne” njih 16,2%. Najzanimljivije je da čak 31,7% ispitanika „nije znalo” hoće li izbori biti poštene.¹²

Ni potkraj vladavine predsjednik Tuđman nije odustajao od već ustanovljenih, nedemokratskih obrazaca ponašanja; na njegovu osobnu inicijativu, u proljeće 1999. godine, u vrijeme kada je već bio teško bolestan, stvoreno je Predsjedničko vijeće i cijeli sustav odbora toga tijela za pojedina područja državne politike kao neka vrsta „preventivne protuvlade” potencijalnoj vladi parlamentarne većine.¹³ Čak su donesene i odluke da se „svim sredstvima” pokuša utjecati na rezultate izbora, odnosno da se spriječi pobjeda opozicije. No, kako se u sljedećim mjesecima zdravstveno stanje predsjednika Tuđmana ubrzano pogoršavalo, pokazalo se da to nije moguće realizirati.

HDZ kao autoritarni pokret

Tijekom devedesetih, Sabor je sve više poprimao obilježja „monarhističkog parlamenta” u kojemu većina, HDZ, bespogovorno provodi predsjednikove odluke. Slično Vladi, koja je bila egzekutivni servis, Sabor je bio svojevrsni

10 www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_izboru_predsjednika.asp; Vjesnik, 6. VIII. 1997.

11 Primorac, *Pravorijek*, str. 116-119; *Feral Tribune*, 5. IV. 1999.

12 Čular-Blanuša, *Prilozi*, str. 294.

13 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 22.

legislativni „servis” predsjednika države. Tako se moglo dogoditi da je predsjednik Tuđman otkupio čitavu vilu u Nazorovoj ulici u Zagrebu (u kojoj je do 1990. godine posjedovao stanarsko pravo nad samo jednim od stanova) samo dan prije negoli je Sabor donio zakon o denacionalizaciji kojom je takva praksa bila onemogućena.

Sudbina državnih službenika, pa čak i premijera, često je ovisila o osobnoj odanosti predsjedniku. Stoga je logično da je najuspješniji hrvatski premijer devedesetih godina Nikica Valentić (premijer od travnja 1993. do studenoga 1995. godine) koji se u odnosu na predsjednika Tuđmana uspio izboriti za najviše ovlasti, u svibnju 1995. godine izjavio da ostaje na mjestu premijera samo zato što je to obećao predsjedniku i zato što je to predsjednik od njega tražio.

HDZ je pobijedio na izborima 1990. godine kao svehrvatska stranka koja želi njegovati neke postulate tradicionalističkih društava, stvoriti samostalnu državu i sl., ali se nikada nije transformirao u političku stranku koja bi transparentno zastupala interese određene društvene grupe. Dijelom se to nije dogodilo zbog toga što je predsjednik Tuđman želio ostvariti što širu izbornu podršku, dijelom i stoga što i nije imao neku jasnu viziju kako bi ta država trebala izgledati, osim jasnog poriva za autoritarnom vladavinom.

Pokazalo se da HDZ u devedesetima nije imao razrađenu programsku strategiju razvoja zemlje, niti u gospodarskom smislu, niti u smislu jačanja demokracije. Smišljen je slogan „zna se” koji je sugerirao kako se zna da je HDZ „prava” stranka, odnosno ona koja se bori za interese Hrvata i Hrvatske mnogo bolje negoli druge. Bio je to jednostavan i jasan slogan, koji je vjerojatno značajno pomogao HDZ-u da dobije izbore. Međutim, iz povijesne distance očigledno je da je slogan „prikrivao činjenicu da se zapravo ništa ne zna, tj. da nije razvidna veza između interesa većine birača i politike stranke”.¹⁴ Predsjednik Tuđman tvrdio je da je HDZ „najširi svehrvatski pokret koji je ujedinio sve državotvorne hrvatske tradicije od starčevićanstva, preko radićevštine do hrvatske ljevice”. Opozicijski političari su tijekom devedesetih tvrdili da je HDZ tek „pokret”, te bi bilo dobro da se transformira u „stranku”. Istraživači su HDZ naknadno definirali „više kao (etno)nacionalni pokret nego kao običnu političku stranku”, odnosno kao „organizacijski oblik mnogo šireg pokreta okupljenog oko pitanja hrvatske nacije i državnosti”.¹⁵

Osmišljavajući i pišući program HDZ-a, Franjo Tuđman nije se oslanjao na suvremene ideologije ili političke pravce (konzervativizam, demokršćanstvo i sl.), već mu je hrvatska povijest poslužila za „promišljanja” te je iz nje izvlačio pouke za buduće djelovanje. U Tuđmanovoj interpretaciji hrvatske povijesti

14 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22.

15 Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 126; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 40.

dominantna je značajka razjedinjenost i sukobljavanje različitih društvenih snaga u Hrvatskoj, što je, prema njegovu mišljenju, bio jedan od dva glavna razloga zbog kojih Hrvati 900 godina nisu imali samostalnu i suverenu državu. Drugi je razlog „geopolitički položaj Hrvatske, odnosno međunarodne silnice koje su takvo ujedinjavanje sprečavale”, kako je to formulirao u govoru pred vrhom HDZ-a u siječnju 1994. godine.¹⁶

Te je elemente u konkretnim okolnostima varirao i prilagođavao svojim interesima, pa je u citiranom govoru, analizirajući „međunarodne okolnosti”, uočio „dvije vladajuće idejne potke svega zbivanja – jednu liberalno-građansku (...) drugu katoličko-univerzalističku...” Bilo je to u vrijeme hrvatsko-bošnjačkog rata, u trenucima kada se hrvatski državni vrh našao pod snažnim međunarodnim pritiskom da se dogovori s bosansko-hercegovačkim rukovodstvom, a istovremeno je vrh Katoličke crkve u Hrvatskoj jasno tražio da se poštuje cjelovitost BiH.

HDZ se predstavljao kao hrvatska stranka „vrednija od drugih”, odnosno kao „jedina prava” hrvatska stranka. Takvim se izjavama i na taj način vlast legitimirala „pomoću mentaliteta”, dakle, kao ona koja predstavlja „prave” Hrvate ili koja predstavlja samo Hrvate (a ne sve hrvatske građane, kako bi nalagala liberalnodemokratska tradicija). Stranka se stoga vrlo često poistovjećivala s državom (naprimjer, stranački su se sastanci bez ikakve naknade održavali u državnim prostorijama).¹⁷ Slijedom takve logike stvarala se atmosfera da je svatko izvan HDZ-a potencijalni ili stvarni „izdajica” i „tuđinski sluga”.

Prezentacija HDZ-a kao svehrvatskog pokreta, a koji to zapravo i nije bio (jer nikada nije dobio natpolovičnu potporu biračkog tijela), urodio je „nizom negativnih posljedica za hrvatsku tranziciju”, uočili su zapadni analitičari.¹⁸

Budući da je, između ostalog, temeljem zakonskih rješenja predsjednik Republike potvrđivao župane i gradonačelnike, kontrola nad svim poslovima kako na državnoj, tako i na regionalnoj i lokalnoj razini bila je zajamčena. Kako se približavao kraj devedesetih, u javnosti je sve očiglednija postajala nakaradnost takve prakse – primjerice, kada je na lokalnim izborima u Zagrebu potkraj 1995. godine većinu dobila opozicija predvođena HSLS-om (33 od ukupno 50 mandata), Gradska skupština je za gradonačelnika i župana izabrala Gorana Granića (1950.), ali ga je predsjednik Tuđman odbio potvrditi. Predsjednik je odbio i nove prijedloge Skupštine – Jozu Radoša (1956.), Ivu Škrabala (1934.), potom i Dražena Budišu. Naposljetku je imenovao svoga kandidata, ali je njemu Skupština izglasala nepovjerenje. Iako su predsjednikovi postupci imali formalno, zakonsko pokriće, oni su bili u suprotnosti s verificiranim izbornim rezultatima.

16 Govor predsjednika Tuđmana, *Glasnik HDZ-a*, 28. 1. 1994.

17 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 17.

18 Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine*, str. 41.

Upravo nepotvrđivanje rezultata zagrebačkih lokalnih izbora najbolji je dokaz autoritarnosti sustava tijekom devedesetih, „najskaandalozniji” ili „najdramatičniji primjer kršenja demokratskih prava građana” odnosno „najsnažnija autoritarna regresija u povijesti postkomunističke Hrvatske”.¹⁹ Nešto kasnije, u veljači 1996. godine, Franjo Tuđman je komentirao zagrebačke izbore i pokazao koliko drži do demokratskih načela: „Što znači da oporba u Zagrebu ima 60% glasova?... Da li je to praščad ili guščad? Da li su to kokoši ili guske? Da li je to stoka krupnog ili sitnog zuba? Svaki razborit seljak i čovjek znat će da nasuprot takvom jatu jedan, a pogotovo jedan par rasnih konja ili rasnih krava, više vrijedi negoli čitavo takvo jato.” Sintagma o opozicijskim strankama kao o „stoci sitnog zuba”, što bi valjda, trebalo dočaravati njihovu snagu, često se koristila u sljedećim godinama kao slikovit dokaz nedemokratičnosti predsjednika Tuđmana. U proglašenju prije predsjedničkih izbora 1997. istakao je kako „hrvatski narod pamti križne putove svoje povijesti i zbog toga više neće dopustiti da o njegovoj sudbini odlučuju strane sile ili domaći smušenjaci i bezglavnici”. „Smušenjaci i bezglavnici” su, čini se, bili njegovi protukandidati Zdravko Tomac i Vlado Gotovac.

Pored toga, izborni su se sustavi od izbora do izbora radikalno mijenjali, uglavnom prema obrascu na temelju kojega je HDZ smatrao da će osvojiti najviše zastupničkih mjesta. Nakon izbora po većinskom modelu 1990. godine (doduše, bila je to odluka SKH-a, ne HDZ-a!), dvije godine kasnije uveden je kombinirani – većinsko-razmjerni model, a na izborima 2000. godine razmjerni model. Nije bilo nijedne nove demokracije u Srednjoj i Istočnoj Europi u kojoj su, tijekom devedesetih, bile tako česte i korjenite promjene izbornih sustava.²⁰

U tom, svojevrsnom „izbornom inženjeringu”, mijenjala su se i područja izbornih jedinica, već kako se stranci na vlasti činilo da bi mogla dobiti više zastupničkih mjesta. U pravilu, u devedesetima, miješala su se urbana i ruralna područja, pa je tako na izborima 2000. godine grad Zagreb bio podijeljen u četiri izborne jedinice, od kojih je jednu dijelio s Koprivničko-križevačkom i Bjelovarsko-bilogorskom županijom, a drugu s još tri županije, uključujući čak i Primorsko-goransku.²¹

Ustavom iz 1990. godine predsjednik države dobio je pravo da u Županijski dom arbitrarno imenuje pet zastupnika, tzv. virilista. Takva praksa nepoznata je u suvremenoj europskoj demokraciji i postoji tek u nekim latinoameričkim državama (od kojih je najpoznatija Trinidad i Tobago), ali tamo viriliste predsjednik bira tek

19 Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str.113-114; Granić, *Vanjski poslovi*, str. 137-138; Kasapović, *Zagrebačka politička kriza*, str.95-145; Ramet, *Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji*, str. 12.

20 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 27.

21 Cvrtila, *Izborna geografija*, str. 57-59.

na prijedlog premijera ili vođe parlamentarne opozicije.²² Temeljem tih ovlasti predsjednik Tuđman je 1993. izabrao petoricu zastupnika – umjesto da to budu uglednici iz javnog života, radilo se odreda o članovima ili pristašama HDZ-a. Primjerice, Hrvoje Šošić javnu je afirmaciju zadobio tek kao autor goleme biografije Franje Tuđmana, zapravo svojevrsnog panegirika, a biografija Vinka Nikolića, bez obzira što je Nikolić u emigraciji bio zaslužan izdavač, obilježena je radom u propagandnom aparatu NDH, o kojoj se nikada nije jasno odredio. Takvim odabirom virilista samo je ojačana apsolutna vlast HDZ-a u drugom saborskom domu.

Potkraj 1992. godine izglasan je zakon o novom teritorijalno-upravnom ustroju: zemlja je podijeljena na dvadeset županija i Grad Zagreb, koji ima status županije, a na nižoj razini ustrojeno je 70 gradova te 419 općina. Broj gradova i općina tijekom sljedećih godina je rastao, jer je mnogo manjih naselja željelo postati općinsko središte ili čak i grad. Tako je do 2011. godine broj gradova narastao na 127, a općina na 429.²³ Zbog izbornih probitaka stranke na vlasti obično blagonaklono gledaju na te inicijative.

Stari sustav općina, koji je postojao od 1962. godine, na taj je način nestao. Reorganizacija je, prema riječima predlagača (Vlade) provedena da bi se, navodno, odlučivanje što je moguće više debirokratiziralo i približilo građanima. No, ta su rješenja samo povećala i znatno poskupjela birokratski aparat jer se umnožio broj državnih službenika na svim razinama. Neka konkretna rješenja bila su apsurdna: bilo je novostvorenih općina u kojima nije bilo nikakve privredne aktivnosti, pa je državni proračun doznačivao pomoć kako bi mogle uopće izvršavati osnovne obveze. Paradoksalno je da je i Novalja na Pagu postala „grad”, što uglavnom može zahvaliti jakom turističkom razvoju u prvim godinama 21. stoljeća, a istovremeno mještani svoje naselje i dalje zovu „selo”.

Baš kao i općinski i novi županijski ustroj na duži se rok pokazao promašenim – male i uglavnom privredno i na svaki drugi način nejake županije rijetko mogu same iznijeti neke inicijative, pa preko svake mjere ovise o vlasti u Zagrebu.

Sve je to logično vodilo i posvemašnjoj centralizaciji državnih funkcija u Zagrebu, što je u drugim dijelovima Hrvatske, koji su se, uglavnom s razlogom, smatrali zapostavljenima, stvaralo animozitete prema glavnom gradu. Takva je politika dala dodatan poticaj razvoju regionalnih stranaka.

Na izborima 1990. godine pojavio se Istarski demokratski sabor (IDS), ali nije imao većeg uspjeha. Na sljedećim izborima, 1992. godine, prvi su se put pojavile Dalmatinska akcija (DA) i Riječki demokratski sabor (RiDS). U Sabor su uspjele ući DA i RiDS, a IDS je odnio premoćnu pobjedu u Istri. Zbog specifičnog izbornog

22 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 30.

23 *Narodne novine*, 90/1992.; *Narodne novine*, 129/2000.

zakona regionalne su stranke ulazile u veće ili manje koalicije, pa podršku koju su uživale u biračkom tijelu nije moguće precizno odrediti. No, nema sumnje da je na duži rok stabilnu podršku birača sačuvao samo IDS. Stranka je gotovo 20 godina vladajuća stranka u Istarskoj županiji. Dalmatinska akcija je u međuvremenu nestala, dobrim dijelom pošto je potkraj rujna 1993. u njezinim prostorijama u Splitu eksplodirala bomba. Optužena je bila skupina stranačkih aktivista, ali je bilo jasno da je riječ o farsu: svi su tri godine kasnije oslobođeni. (Slučajno ili ne, tri dana prije eksplozije bombe predsjednik Tuđman je na svečanoj sjednici Sabora označio regionaliste kao najveće neprijatelje hrvatske države: „... uz poznate stare protuhrvatske ideje javljaju se i nove, „regionalističke“, koje svjesno ili nesvjesno idu na ruku stranim izvorištima i osloncem na njih potpomažu sustavno rashrvačivanje...”) Utjecaj je donekle zadržao Primorsko-goranski savez (bivši Riječki demokratski sabor), ali ponajprije zahvaljujući koaliciji sa SDP-om.

Trodioba vlasti (na sudsku, izvršnu i zakonodavnu) bila je određena ustavom, ali se nije poštovala. Najviši državni službenici bili su zaštićeni posebnim zakonima, pa je javni tužitelj često sudski progonio i tražio od nezavisnih medija i novinara velike svote za naknadu „duševne boli“ ako se najvišim državnim dužnosnicima ne bi svidjela javna kritika i satira. Medijski je prostor u znatnoj mjeri bio pod kontrolom vladajuće stranke. Primjerice, Informativni program Hrvatske radiotelevizije, daleko najutjecajnijeg i najmoćnijeg medija, pogotovo u predizborno vrijeme, bio je prilično nevjesto kamuflirano stranačko glasilo HDZ-a: naprimjer, uoči početka kampanje za predsjedničke izbore 1997. središnji dnevnik HTV-a prekinut je nakon deset minuta emitiranja te je počeo izravni prijenos pompozno upriličene proslave rođendana predsjednika Tuđmana iz zagrebačkog Hrvatskog narodnog kazališta.

Redukcija demokracije

Etnička nesnošljivost i povrede prava etničkih manjina postali su gotovo društveno dopustivo ponašanje. Nakon promjene vlasti 1990. godine, Srbi su bili masovno smjenjivani s rukovodećih mjesta, a jedan dio bio je i otpuštan. Srbin je imao vrlo malo šanse biti imenovan ili ostati na nekom rukovodećem mjestu u državnim poduzećima ili upravi.²⁴ Takvoj je atmosferi nedvojbeno znatno pridonio sam predsjednik Tuđman koji je u predizbornoj kampanji 1990. godine javno objavio kako „neki tvrde da je moja žena Srpkinja, a ja sam sretan da ona nije ni Srpkinja ni Židovka“ ili „U Hrvatskoj su svi ravnopravni, ali se treba znati tko je domaćin, a tko gost“. U sljedećih nekoliko godina opet je vrijeđao Židove

24 Pusić, *Vladaoci i upravljači*, str. 144; O položaju Srba, detaljno Banac, *Srbi u Hrvatskoj*.

(tvrđnjom u *Bespućima povijesne zbiljnosti* da su zapravo Židovi neizravno ili čak izravno pridonijeli jasenovačkim strahotama).²⁵

U glasačkom tijelu bez razvijenih demokratskih tradicija samo su malobrojni kritizirali Tuđmana, dok je većina smatrala da je upravo takav bučni i radikalni nacionalizam pravi odgovor na izazove s druge strane. Na Prvom općem Saboru HDZ-a u veljači 1990. godine „*Lijepa naša* pjevana je sa suzama u očima, a kad je u dvorani zalepršao hrvatski stijeg, prolomile su se ovacije koje su daleko odjeknule”.²⁶ Birači koji su odlučili dati povjerenje Franji Tuđmanu i njegovoj stranci reagirali su impulzivno i u lošem smislu romantično, opredjeljujući se za politiku, koja je obećavala rješenje otvorenih pitanja zaostalih iz predgrađanske epohe. Otuda, u javnim obraćanjima, i fraza predsjednika Tuđmana: „Hrvatice i Hrvati”. U kampanji za predsjedničke izbore 1997. isticao je kako će „biti predsjednik svih Hrvata”. Ove se riječi moglo tumačiti na dva načina: ili da je predsjednik Tuđman implicitno proglasio arbitrarni kriterij po kojemu su „svi Hrvati” oni koji ga prihvaćaju kao predsjednika Republike, dok oni, koji ga ne prihvaćaju ili glasaju za njegove protukandidate, ne pripadaju „svim Hrvatima”, ili da je on predsjednik samo Hrvata u Hrvatskoj i izvan nje, što znači da je rehabilitirao povijesno poraženo načelo o naciji kao etnički i kulturno homogenom plemenu, vezanom krvlju i baštinom, a ne državnim teritorijem i opredjeljenjem za određeni društveni poredak.

Sintagmu „Hrvatice i Hrvati” predsjednik Tuđman je tek povremeno, uglavnom u kasnijim godinama vladavine, dopunjavao s „građani Hrvatske”, dakle: „Hrvatice i Hrvati, građani Hrvatske”.

Politika devedesetih godina umnogome je bila zatočena tobožnjim nacionalnim interesima, pa prema toj logici sve postaje događaj od nacionalne važnosti: i kako će hrvatski predstavnici proći na natjecanju za „Pjesmu

25 U prvom izdanju te knjige (Zagreb, 1989, str. 316-320) Franjo Tuđman se jednostranim izborom izvora oslanja isključivo na iskaze trojice logoraša koji su pušteni iz Jasenovca 1942. Tvrđili su da su Židovi u logoru općenito imali privilegirani položaj, da su „logorsku upravu držali Židovi (i) bili unutarnja vlast u logoru”, da je postojala „povezanost logorske i ustaške uprave”, pa su židovski logorski dužnosnici „sudjelovali u ubijanju” i „u njihovim je rukama uvelike bilo ‘odabiranje’, tj. izdvajanje zatočenika za ‘likvidaciju’, a dijelom čak i sama njena provedba”. Tako su Židovi u Jasenovcu navodno sudjelovali u likvidaciji Roma, pa je organizacija „likvidacije (Cigana) u Gradini također bila povjerena jednoj židovskoj grupi”. I „Srbi, pored toga što stradavaju od ustaša, stradaju i od Židova”, koji „stalno i vešto intrigiraju protiv Srba”. Ove tvrđnje triju navodnih svjedočenja Tuđman uvodno komentira da „sadrže prilično vjernu sliku”. Zatim citira i ružnu generalizaciju koju pripisuje Vojislavu Prnjatoviću, jednom od otpuštenih iz logora, po Tuđmanu glavnome svjedoku: „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo njihove su glavne odlike.” Jedino na ovome mjestu, i nigdje drugdje na sve četiri stranice pune takvih citata, Tuđman se donekle ograđuje jednom jedinom rečenicom, koja sama po sebi nije lišena dvosmislenosti: „Ovaj Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem, ali slično govore i neki drugi svjedoci.”

26 Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, str. VII.

Eurovizije” i kako hrvatska Miss na natjecanju za „Miss svijeta”. Da u svim tim događanjima ima nacionalnog ekskluzivizma i šovinizma, bjelodano je postalo 1998., kada je hrvatska Miss postala Lejla Šehović. Naknadno su ustanovljene tobožnje „nepravilnosti u glasovanju”, a zapravo se između redaka mogla iščitati nesnošljivost, pa je Lejli oduzeta titula i dodijeljena njezinoj prvoj pratilji. Međutim, zbog pritiska, kako domaćih tako i stranih medija, Lejla je na kraju predstavljala Hrvatsku na svjetskom izboru ljepote.

Bit autoritarnog režima da generira društvene odnose obilježene korupcijom, nepotizmom i klijentelizmom. Dugoročno najteže je posljedice takva narav vlasti ostavila u privrednoj sferi te u sudstvu, gdje su na najviša mjesta birane osobe po političkoj podobnosti.²⁷

Kadrovskom politikom koja je promovirala podobne osobe, pravosuđe i policija dobrim su dijelom podvrgnuti volji političkih moćnika. Uz ubojstva srpskih civila podalje od bojišnice, te izbacivanja Srba ili članova njihovih obitelji iz stanova u nekadašnjem vlasništvu JNA, hrvatsku je javnost opterećivao i niz „čudnih” ubojstava članova Hrvatske stranke prava. Primjerice, jedan od vođa te stranke i jedan od vođa studentskog štrajka 1971. godine, Ante Paradžik (1943.-1991.) – ubijen je u nerazjašnjenim okolnostima u rujnu 1991. u Sesvetama kod Zagreba. Policajci na tamošnjoj nadzornoj točki dobili su navodno dojavu da se u autu nalaze „martićevci” (tj. pobunjeni Srbi – op. I. G.), pa da ih treba na svaki način zaustaviti. Pravosudni sustav uglavnom ništa nije činio da kazni ubojice, koji su u nekim slučajevima bili i poznati, što je samo značilo da se takvi postupci ohrabruju.

Događali su se i napadi na sindikalne čelnike (osobito željezničarskih sindikata) koji su kulminirali potkraj 1992. ubojstvom Milana Krivokuće, jednog od osnivača Sindikata strojnog osoblja. Krivokuća, Srbin po nacionalnosti, ubijen je na kućnom pragu. Napadač nikada nije pronađen.

Ratne godine pogodovala su jačanju i širenju utjecaja mafijaških grupa koje su čak i zagrebačke ulice koristile za krvave obračune. Bilo je mnogo indicija da su članovi mafije imali vrlo dobre veze u vlasti, prije svega u policiji i vojsci.

U Gospiću je 2000. godine ubijen Milan Levar (1957), hrvatski vojnik, koji je od 1992. hrabro govorio o krivcima za zločine nad srpskim civilima na gospićkom području.²⁸

Vlasti su u svemu tome bile vrlo pasivne: ili su prešućivale te događaje, ili su istrage o nedjelima bile na čudan način prekidane. Često se i tada u javnosti govorilo da je za takvo držanje vlasti najodgovorniji dugogodišnji ministar obrane

²⁷ Klijentelizam su svi oblici korupcije koji nisu izraženi u novcu nego u raznim uslugama, pogodovanjima, itd., vidi Anić-Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, str. 681.

²⁸ Primorac, *Pravorijek*, str. 316-317; *Feral Tribune*, 2. IX. 2000.; *Nacional*, 7. IX. 2000.

RH Gojko Šušak, povratnik iz Kanade 1990. godine. Tijekom ratnih godina postao je po utjecaju i moći drugi čovjek u državi. Bio je rodom s hercegovačkog Širokog Brijega. Uz njega su na visoke državne i stranačke položaje došle i druge osobe iz njegova šireg zavičaja, što je bilo neodvojivo od hrvatske državne politike u BiH. Ubrzo po završetku rata u Hrvatskoj, već tijekom 1992., iz redova HV-a bili su odstranjeni mnogi visoki časnici koji su došli iz JNA: ustvari, zadržani su oni bez čijeg se znanja, ipak, nije moglo (poput Tusa, Špegelja i Stipetića) i oni koji su činjenicu služenja u JNA kompenzirali maksimalnom lojalnošću novoj vlasti (poput Janka Bobetka i Davora Domazeta Loše). Šušak nije pretjerano žudio za nazočnošću u javnosti; čini se da je više volio djelovati iz drugoga plana. Bio je zagovornik radikalne nacionalističke politike, hrvatskoga separatizma u BiH i simpatija za ustašku NDH. Iako mu je to bila neposredna obveza, nije intervenirao da se privedu pravdi počinitelji poznatih zločina protiv Srba i Bošnjaka u Hrvatskoj i BiH. Za njegova mandata u Ministarstvu obrane događale su se velike zloupotrebe, a njegovi su prijatelji ili štitićenici bili upleteni u mutne privatizacijske poslove, očigledno bili umiješani u krađe automobila, prodaju droge i druge kriminalne radnje; primjerice, u trening-kamp Hrvatske vojske u Šepurinama kod Zadra stizale su morem i zrakom velike pošiljke heroina i kokaina, koje su se zatim distribuirale po Dalmaciji i Hercegovini. O tome su državni vrh obavještavale i civilne i vojne obavještajne službe, štoviše, opisivale su ga kao centar djelovanja glavnog vojnog kriminalnog kruga, ali nitko ništa nije poduzeo. U tom je kraju, unutar lokalnih jedinica Hrvatske vojske, djelovala dobro organizirana i zaštićena kriminalna grupa koja se bavila preprodajom ukradenih automobila te trgovinom drogom i oružjem. Pokrivali su Dalmaciju i Hercegovinu. Glavna osoba te grupe bio je pukovnik Željko Maglov, zapovjednik 73. bojne Vojne policije HV-a koji je sa suradnicima organizirao šverc pod okriljem države i izgradio široku suradničku mrežu na terenu. Maglovljev pretpostavljeni, Ante Gotovina, sve je to mirno promatrao. Maglov i grupa suradnika 1999. u Splitu (dakle, nakon smrti Gojka Šuška) su ipak osuđeni na zatvorske kazne zbog šverca ukradenih automobila i hrane iz Hrvatske u BiH pod zaštitom Vojne policije (na sudu se Maglov branio da su za njegove postupke znali general Mate Laušić, tadašnji načelnik uprave Vojne policije, i pukovnik Vlado Ugrin, u to vrijeme načelnik vojne kontraobavještajne službe SIS u Splitu. Naposljetku, Maglov je zajedno s još trojicom kolega 2010. osumnjičen za ratni zločin u vojnom zatvoru Kuline u Šibeniku 1992. godine). U tvrtki RH Alan, kojoj je osnovna funkcija bila, u dogovoru s Ministarstvom obrane, kupoprodaja oružja za vrijeme embarga na uvoz oružja u Hrvatsku, očigledno je bilo velikih malverzacija. Šušak je bio jedina osoba prema kojoj je predsjednik Tuđman bio popustljiv i kojem se u nekim prilikama nije htio, nije znao ili nije mogao suprotstaviti. Prema svjedočenju Ankice Tuđman, njezin suprug Franjo je tvrdio

kako je „Gojko naučio razmišljati na američko-kanadski način, a sačuvao je i svoj hrvatski mentalitet. On dobro razumije međunarodne čimbenike jer je živio u demokraciji i zna kako se u njoj treba ponašati da bi se ostvario cilj. Između mene i njega postoji povjerenje, što mnogima smeta.”²⁹

U drugoj polovici devedesetih, pogotovo pošto je Šušak teško obolio i umro, na javnoj se sceni, kao jedan od najbližih Tuđmanovih suradnika, afirmirao dr. Ivić Pašalić (1960.), rodom iz Šuice. Pašalić je godinama u javnim ispitivanjima redovito bio jedan od najneomiljenijih hrvatskih političara. U hrvatskoj su se javnosti zbog takvih događanja i takvih osoba stvarali nepravedni i negativni stereotipi o Hercegovcima, „bjeločarapašima”, ljudima koji se „znaju snaći”. Malo je tko uzimao u obzir da je posrijedi tek malobrojna vrhuška, izolirana od većeg dijela stanovništva.

Hrvatska vojska bila je svojevrсна stranačka vojska HDZ-a. U predizbornim kampanjama bilo je uobičajeno da visoki časnici HV-a budu kandidati na listama HDZ-a te da se angažiraju u predizbornim aktivnostima. U kampanji za predsjedničke izbore 1997., pripadnik Prvog gardijskog zdruga, odnosno predsjednikove tjelesne straže, Tomislav Brzović napao je, zapravo pokušao ubiti, za vrijeme skupa u Puli kandidata Vladu Gotovca – udario ga je željeznom kopčom opasača po glavi i teško ga ozlijedio, vičući pritom „živio Ante Pavelić” i prijeteći nazočnima da će ih sve pobiti. Sud je Brzovića osudio na 1,5 godinu zatvora uvjetno, uz rok kušnje od 3 mjeseca, a u vojsci je nakon 6 mjeseci suspenzije vraćen na dužnost. Umjesto da primjereno reagira, Tuđmanov izborni stožer je tvrdio kako je Gotovac „predsjednički kandidat judeomasonskoboljševičke struje u HSLS-u“, ideološka pesnica vladajućih Maja Freundlich je za napad na Gotovca optužila američke tajne službe, a državna televizija je atentat na Gotovca jedva spomenula.³⁰ Ulazak u kampanju za predsjednika Vlado Gotovac je prihvatio kao „izraz otpora, koji se pruža nedemokratskom razvitku Hrvatske, razaranju morala, vođenju vanjske politike zbog koje Hrvatska iz dana u dan dolazi u sve veće teškoće”. Smatrao je da je politika koja se vodi „opasna”. Zdravko Tomac, drugi Tuđmanov protukandidat na tim predsjedničkim izborima, isticao je kako želi biti alternativa Tuđmanovu autoritarnom konceptu vlasti, odnosno kako želi građanima dati šansu da „glasaju za demokraciju i predsjednika običnog čovjeka, bez dvora, aviona, garde i Brijuna”. No, ni Gotovac, ni Tomac nisu imali pravu šansu. Hrvatska televizija, izračunali su kasnije analitičari, otprilike je deset puta češće puštala Tuđmana na ekran nego njegove protukandidate. U takvim je okolnostima predsjednik Tuđman 1992. i 1997. godine osvojio dva petogodišnja predsjednička mandata već u prvom krugu glasanja, dobivši 56,7 odnosno 61,4% glasova.

29 Tuđman, *Moj život s Francekom*, str. 510, 650-651.

30 Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str. 55.

Osim toga, HDZ i predsjednik Tuđman su birali i vrijeme izbora, pa su tako izbori 1995. godine održani potkraj listopada, gotovo godinu dana prije zakonskoga roka, ali jedva dva i pol mjeseca nakon pobjedničke Oluje.

Klijentelističke skupine i opozicija

Postojale su i velike klijentelističke skupine, koje su bile sigurno glasačko tijelo HDZ-a, a po potrebi su djelovale i u javnosti. Činili su ih brojni borci i invalidi Domovinskog rata, obitelji ratnih stradalnika, bivši politički zatvorenici iz razdoblja komunističkog režima, bivši politički emigranti-povratnici u zemlju, prognani ili izbjegli Hrvati iz BiH, Vojvodine i s Kosova. Te su se skupine organizirale u brojne i utjecajne interesne saveze (veteranske, dragovoljačke, invalidske, roditeljske, udovičke, prognaničke, izbjegličke, povratničke, useljeničke, zatvoreničke i druge). Država, pa i sam predsjednik Tuđman, osobito su se brinuli o njihovu djelovanju, koje je bilo obilato dotirano iz državnog proračuna. Tako su, primjerice, 1998. godine tri najveće udruge: veterana, invalida i dragovoljaca Domovinskog rata dobile iz državnog proračuna oko 8,4 milijuna DEM, dočim je Savez antifašističkih boraca Drugoga svjetskog rata dobio oko 25.000 DEM, a Savez invalida rada oko 20.000 DEM. Pripadnici klijentelističkih skupina relativno su lakše dolazili i do posla u državnim i javnim službama, tvrtke u njihovu vlasništvu imale su prednost u dobivanju poslova s državom ili javnim poduzećima. Također su dobivali dionice javnih poduzeća u procesu privatizacije, dodjeljivano im je državno zemljište i stanovi. Bivši politički zatvorenici dobili su naknadu za vrijeme provedeno u zatvoru.³¹

Posebnu klijentelističku skupinu činili su bosanskohercegovački Hrvati. S jedne strane, njih je HDZ od 1990. godine učinio ovisnima o svojoj politici, a s druge, oni su bili i najveće žrtve ratova s početka devedesetih u odnosu na druge dijelove hrvatskoga nacionalnog korpusa. Svršetkom ratova 1995. oni su ostali politički i financijski ovisni o hrvatskoj državnoj vlasti. Iz hrvatskog je državnog proračuna financiran HVO, odnosno kasnije, „hrvatska komponenta” u oružanim snagama Federacije BiH, administracija u općinama i kantonima s hrvatskom većinom, školstvo, zdravstvo, mirovinski sustav. Zauzvrat su bosanskohercegovački Hrvati na izborima na kojima su mogli glasati kao hrvatska „dijaspora” praktički sve svoje glasove davali HDZ-u.

Na međunarodnom planu, svakako je najveće štete Hrvatskoj, kako smo već kazali, nanijela politika prema BiH. Na riječima, HDZ se uglavnom zauzimao za cjelovitu BiH, a u praksi radio posve suprotno. Osim toga, vanjska politika bila

31 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22-23.

je puna improvizacija, zabluda i nesnalaženja; 1993. godine odbijena je ponuda srednjoeuropskih zemalja (Češke, Mađarske, Poljske i Slovačke, poslije i Slovenije, Rumunjske i Bugarske) da se Hrvatska pridruži članstvu Srednjoeuropskog udruženja za slobodnu trgovinu (CEFTA). Vrh hrvatske vlasti je tada, što naivno, što bahato, mislio da Hrvatska u europske integracije može ući izravno, a ne partnerstvom s drugim bivšim komunističkim zemljama. Neispunjavanje preuzetih obveza prema manjinama i neprincipijelna politika prema BiH, vodili su ka zahlađivanju odnosa s nekoć bliskim saveznicima (Njemačkom, SAD-om). Obćanja o ulasku u program NATO-a, Partnerstvo za mir i u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO), sklapanje sporazuma o pridruženom članstvu EU, sve je to ostalo neispunjeno do kraja HDZ-ove vlasti, iako su se ti ciljevi tijekom devedesetih najavljivali kao lako dostižni. Vanjskopolitičkoj blokadi pridonosio je i antieuropski stav u nekim klijentelističkim krugovima. Ti krugovi radije su pledirali za izolaciju zemlje, jer su znali da bi u suprotnom svoje standarde mišljenja i ponašanja morali usklađivati s europskima.

Istovremeno je predsjednik Tuđman bio u posebnim odnosima s predsjednikom Miloševićem. U nekoj se mjeri može reći da je Tuđman njime bio fasciniran. Ministar vanjskih poslova Mate Granić se tijekom pregovora u Daytonu 1995. godine najviše bojao da predsjednik Tuđman u jutarnjim satima ne popije nešto, jer bi ga „ta čašica promijenila i postao bi raspoložen. U toj atmosferi, Milošević je Tuđmana navlačio na razgovore, pogotovo o Bosni.” Granić tvrdi kako je Milošević znao Tuđmana „i nasmijati... sjećam se kako je opisivao svoju zabrinutost što Hrvoje Šarinić nije prošao na parlamentarnim izborima. Milošević je bio teatralan: „Franjo, kako ste mogli poslati Hrvoja na izbore u Rijeku... on je fini čovek. Nama je svima bilo žao kada je Hrvoje izgubio izbore.”³²

Sve veće političke i gospodarske teškoće prouzročile su tijekom godina postupan, ali siguran pad popularnosti HDZ-a i predsjednika Tuđmana osobno. HDZ je vrlo teško osiguravao izborne pobjede, odnosno vladajuću većinu. Doduše, HDZ je na parlamentarnim izborima 1992. i 1995. godine dobivao u postotku čak i više glasova (44,7%, pa i 45,2%) nego 1990. godine (kada je dobio 41,9%). No, apsolutni broj glasova je konstantno padao; s preko 1,200.000 godine 1990. na 1,176.000 dvije godine kasnije pa do ispod 1,100.000 godine 1995, iako su izbori održani u trijumfalističkoj atmosferi nakon Oluje. Na lokalnim izborima tijekom devedesetih HDZ je ponegdje dobivao i manje od 30% glasova. Veću podršku HDZ je imao u manjim mjestima i na selu, te u krajevima izravno pogođenima ratom. U nekim velikim gradovima ili regijama HDZ vlast nikad nije ni osvojio (Rijeka, Osijek, Istra), a u nekim gradovima ju je povremeno gubio (Zagreb, Split i drugi). Tome treba dodati da je 1990. glasao i priličan broj Srba,

32 Granić, *Vanjski poslovi*, str. 130.

koji na sljedećim izborima nisu glasali (jer su živjeli na području izvan kontrole hrvatske vlasti ili su izbjegli iz zemlje). Od 1990. godine HDZ dobiva i priličan broj glasova onih koji zbog tradicionalnoga konformizma glasaju za stranku na vlasti. Na izborima za Županijski dom u veljači 1993. godine, zbog naraslog nezadovoljstva politikom HDZ-a i zajedničkog nastupa dijela opozicijskih stranaka okupljenih oko HSLS-a, HDZ je osvojio 46%, a opozicija ukupno 48% glasova (HSP je bojkotirao izbore). Tako je HDZ zadobio većinu u tom saborskom domu samo zahvaljujući specifičnom izbornom sustavu, koji mu je išao u prilog. Slično je bilo i na izborima za Županijski dom 1997. godine kada HDZ samo uz koalicijsku pomoć HSP-a ostvaruje tijesnu prevlast nad opozicijom (43% nasuprot opozicijskih 42%). Prevlast HDZ-a u Saboru dovedena je u pitanje i stranačkim raskolom 1994. godine, kada se skupina saborskih zastupnika pod vodstvom Stjepana Mesića i nekadašnjeg bliskog Tuđmanova suradnika i hrvatskoga premijera Josipa Manolića (1921.) odvojila od stranke i osnovala Hrvatske nezavisne demokrate.³³

Također su se sustavno nastojale destabilizirati opozicijske stranke (osobito HSLS, tada najjaču stranku poslije HDZ-a) u koje se nastojalo unijeti neslogu, u javnosti ih prikazati nesposobnima i nesložnima, kako bi glasače odvratili od glasanja za njih. Uistinu su razjedinjenost, taština i nesposobnost pojedinih vodećih ljudi često onemogućavale opoziciju da postigne mnogo bolje izborne rezultate. Opozicija je tijesno izgubila na izborima za Županijski dom 1997. godine, ali je zbog razjedinjenosti osvojila tek trećinu zastupničkih mjesta. Događalo se i da su opozicijski predstavnici na raznim razinama vlasti pridobivani materijalnim i drugim probicima kako bi prešli u HDZ.

Sve u svemu, mnogi problemi koje je hrvatska demokracija imala u devedesetima proizlazili su iz samog karaktera vladajuće stranke: HDZ je bio svojevrsni pokret, ne samo stoga što je u njemu, početkom devedesetih, bilo osoba i skupina vrlo različitih ideoloških i političkih stavova, nego i stoga što je nastojao i uspijevao, posve neprilično stranci u liberalnodemokratskom društvu, kontrolirati praktički sve društvene procese i nametnuti se kao vrhovni arbitar u svim oblastima života.

Nasuprot takvom ustroju i djelovanju vladajuće stranke, opozicijske su stranke bile slabe. Rat i specifična „državotvorna” HDZ-ovska retorika poticali su nacionalnu homogenizaciju i posljedično onemogućavali žešću kritiku. Prvaci opozicijskih stranaka stalno su bili u strahu, da ne bi bili proglašeni „antidržavnim elementima”. To je dodatno slabilo utjecaj opozicije i mogućnost njihove kontrole vladajuće stranke, a HDZ-u je stvaralo dodatni prostor za

³³ Zakošek, *Struktura biračkog tijela*, str. 101-102; Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str. 41-45; negativna percepcija tih poteza, u Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, str. 202. i d.

samovoljne postupke svake vrste. Socijaldemokratska partija (SDP) doživjela je „imploziju” na izborima 1992. godine, kakvu nije zabilježila nijedna istovrsna lijeva stranka u srednjoeuropskoj zemlji: od 1.001.967 glasova na izborima 1990. godine (doduše, u koaliciji s kasnije samoukinutom Socijalističkom strankom Hrvatske) SDP je pao 1992. godine na 145.419 glasova, dakle, osvojio je svega 14,5% glasova s prethodnih izbora. Na tim je izborima, dobivši 5,5% glasova, stranka jedva prešla izborni prag (prag je bio 5%). Otad je stranka bila u stalnom usponu, pozicionirala se kao umjerenolijeva, socijaldemokratska stranka, da bi 2000. godine s koalicijskim partnerima zadobila vlast.

Hrvatska socijalnoliberalna stranka (HSLs), nakon neuspjeha na izborima 1990. godine, uspjela je očuvati stranačku bazu i na izborima 1992. sa 17,7% bila je uvjerljivo najjača opozicijska stranka. U teškom okruženju za opoziciju HSLs se relativno vješto snalazio, ali vremenom su ga počeli napuštati birači, jer se nije znao suočiti ni s jednim izazovom u maniri prave liberalnodemokratske stranke. Već je na parlamentarnim izborima 1995. godine postigao znatno slabije rezultate. Kretanje prema desnom centru izazvalo je 1997. godine dio članstva da se izdvoji i s karizmatičnim Vladom Gotovcem na čelu osnuje alternativnu, Liberalnu stranku (LS) koja se dosljednije od HSLs-a zalagala za promicanje i poštivanje liberalnodemokratskih vrijednosti. Privremeno je pad HSLs-a zaustavljen izbornom pobjedom, zajedno s koalicijskim partnerima na izborima 2000. godine, ali je ubrzo došlo do novog raskola, kada dio članstva istupa i osniva novu stranku nazvanu Liberalni demokrati (Libra).

Hrvatska seljačka stranka, obnovljena 1990. godine, u sljedećih gotovo dva desetljeća ni izbliza nije uspjela obuhvatiti politički prostor, koji je imala u Hrvatskoj prije 1941. godine. Uostalom, nju je kao najznačajniju od „obnoviteljskih” stranaka s predratnim HSS-om povezivalo stranačko ime i tek uvjetno programska orijentacija.³⁴ Profilirala se kao navodni zaštitnik interesa seljaka, ali i kao tradicionalističko-konzervativna stranka. Kako se tijekom devedesetih dosljedno suprotstavljala vladajućem autoritarizmu, postala je jedna od ključnih stranaka koalicijske Vlade nakon izbora 2000. godine.

Hrvatska stranka prava obnovljena je 1990. godine te se pozicionirala na desnom krilu političkog spektra, tradicionalno kao najjača stranka desno od HDZ-a. Iako se pozivala na baštinu Ante Starčevića, sve do prvih godina 21. stoljeća otvoreno je koketirala s ustaštvom. Njezin predsjednik Antè Đapić (1958.) je potkraj devedesetih podizao desnicu na ustaški („rimski”) pozdrav, a nakon prosvjeda javnosti ustvrdio je: „Tko će meni u Hrvatskoj diktirati kako smijem dizati ruku i naređivati što ću s rukama raditi? Imam pravo rukom pokazivati koliki će kukuruz u Slavoniji rasti kada HSP dođe na vlast!” Nema sumnje, što se

34 Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 125.

HSP-a tiče, riječ je o „obilnoj i bogatoj proustaškoj prtljazi”.³⁵ Tek će početkom 21. stoljeća stranka promijeniti retoriku, pa dijelom i programsku orijentaciju.

U devedesetima je stranački sustav bio tek u fazi konsolidacije. Bilo je mnogo ideološko-političkih lutanja pojedinaca, skupina, pa i čitavih stranaka. Uostalom, polupredsjednički sustav uspostavljen tijekom devedesetih, stalna izmjena pravila izbornog natjecanja, te rat, nisu pogodovali razvoju stranačkog života. Mnoge su se stranke osnivale, neke su i posve gasile svoje aktivnosti. Od 56 stranaka koje su izašle na izbore 2000. godine samo je njih 18 tri puta izlazilo na izbore za Zastupnički dom. Praktički, sve su stranke doživjele izdvajanje svojih dijelova iz matice, ali su frakcijska osamostaljenja u pravilu nanosila kratkoročnu štetu matici, a dugoročno gotovo nijedna od novih stranaka nije uspjela znatnije utjecati na stranački život i u relativno kratkom vremenu se gasila ili postajala posve beznačajna. Pa ipak, višestranačje se u Hrvatskoj u devedesetima razvilo i zaživjelo na relativno zadovoljavajućoj razini – s manjim iznimkama nije bilo predizbornog nasilja, stranke su se mirno smjenjivale na vlasti, a većina je stanovništva prihvatila parlamentarna pravila igre.³⁶

Izvori i literatura

Novine

Feral Tribune

Nacional

Narodne novine

Literatura

Anić, Vladimir – Goldstein, Ivo (ur.). *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Novi Liber, 2000.

Aralica, Ivan. *Što sam rekao o Bosni*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1995.

Banac, Ivo (ur.). *Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 1998.

35 Đapić je imao još nekoliko sličnih izjava, poput: „Dan antifašističke borbe može biti samo dan nacionalne izdaje i sramote, kada se grupa kriminalaca odmetnula protiv svoje države”, „I jedan Srbin u Saboru je previše”, *Nacional*, 26. VI. 2007., str. 115; Gruden, *Perači crnih košulja*, str. 197; *Feral Tribune*, 14. IV. 1998.

36 Kasapović, *Zagrebačka politička kriza*, str. 120; Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, str. 127.

Banac, Ivo. Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću. U: Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko (ur.). *Liberalna misao u Hrvatskoj: Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, str. lv-lxvi.

Cvrtila, Vlatko. Izborna geografija kao aspekt izborne politike u Hrvatskoj. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 41-61.

Čular, Goran. Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 123-146.

Čular, Goran – Blanuša, Nebojša Prilozi. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 221-360.

Deželan, Tomaž – Lajh, Damjan. Inclusiveness of Suffrage in Post-Yugoslav Region, U: Maldini, Pero –Vidović, Davorka (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: University of Dubrovnik, 2007, str. 157-188.

Govor predsjednika Tuđmana 25. I. 1994. godine na zajedničkoj sjednici Predsjedništva HDZ-a i Kluba zastupnika HDZ-a. *Glasnik HDZ-a*, Zagreb, 28. I. 1994.

Granić, Mate. *Vanjski poslovi - iza kulisa politike*, Zagreb: Algoritam, 2005.

Kasapović, Mirjana. Zagrebačka politička kriza 1995-1997: sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti. U: Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Zagreb: Alineja, 1998, str. 95-145.

Kasapović, Mirjana. Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj. U: Kasapović, Mirjana (ur.), *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 15-40

Leinert Novosel, Siniša. Politika Sabora prema „ženskom pitanju“. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 199-220.

Maković, Zvonko. *Pisma Bertoltu Brechtu*. Zagreb: Znanje, 2002.

Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislav, 1994.

Pauković, Davor. New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia. U: Maldini, Pero –Vidović, Davorka (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: University of Dubrovnik, 2007, str. 189-218.

Primorac, Vladimir. *Pravorijek*, Split: Feral Tribune, 2000.

Pusić, Vesna. *Vladaoci i upravljajući*. Zagreb: Novi Liber, 1992.

Ramet, Sabrina. Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji. U: Ramet Sabrina P. i Davorka Matić (ur.). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija, vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006, str. 11-34.

Rupnik, Jacques. The Post Communist Divide. *Journal of Democracy*, Volume 10, Nr. 1, Januar 1999, str. 57-62.

Søberg, Marius. Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije. U: Ramet, Sabrina P. i Matić Davorka (ur.). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija, vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006, str. 35-64.

Tuđman, Ankica. *Moj život s Francekom*. Zagreb: Večernji list, 2006.

Tuđman, Franjo. *Bespuća povijesne zbiljnosti : rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Zakošek, Nenad. Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjanskim izborima 2000. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 99-122.

Zakošek, Nenad. *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.

Drago Roksandić

O MANJINSKOM LEGITIMITETU I LEGALITETU:

**Srbi u Hrvatskoj između
lojalnosti, neposlušnosti i
pobune 1989.-1990.**

U Jugoslaviji „poslije Tita“ – od 1980. do 1990. godine – „kriza“ je bila riječ, koja se najčešće mogla čuti i koja je kao rijetko koja druga bila podjednako zastupljena u političkom govoru na svim jezicima naroda i narodnosti. Međutim, u kolektivnom mentalitetu Jugoslavena, kriza je proizvodila vrlo različite i, redovito, proturječne učinke. Partijski monizam i sistemski dirizizam nisu bili više isti kao „s Titom“! Različita su bila i njezina značenja od republike do republike (i od pokrajine do pokrajine), od naroda do naroda (i od narodnosti do narodnosti). Na kraju, različiti su bili, od slučaja do slučaja, njezini učinci na „međunacionalne odnose“. Jugoslavenski imaginariji bivali su sve pluralniji. Problematika ljudskih, građanskih i nacionalnih prava

dobivala je smisao i značenja, koje je sve teže bilo dovesti u vezu s vrijednosnim i normativnim aspektima jugoslavenskoga socijalističkog samoupravljanja. Praktične provjere su u otvorenim kriznim situacijama obično otvarale još veće probleme ostvarivanja demokratskih prava, a naročito očitovanja građanskog nesuglasja, neposluha ili oporbe.

U hrvatskom javnom mnijenju, kasne 1980-e godine, prepoznavale su se, i do danas se tako pamte, kao doba „hrvatske šutnje“ nasuprot „događanju naroda“, karizmatском usponu „Vođe“, „antibirokratskoj revoluciji“ i drugim fenomenima srpske politike i političke kulture tog doba. Potonji su postali unutrašnja hrvatska stvar; prvo, kada su izravno počeli tangirati temelje jugoslavenske ustavnosti iz 1974. godine i, drugo, kada su se počeli očitovati preko granica SR Srbije, napose u SR Hrvatskoj, a ponajprije u Kninskoj krajini 1989. godine, u hrvatskom nacionalističkom diskursu *locus minoris*.¹ Kninska krajina, epicentar srednjovjekovnog hrvatstva, naseljena velikom većinom srpskim stanovništvom, a smještena na granici „jadranske“ i „kontinentalne“ Hrvatske, na imperijalnoj „tromeđi“, postala je u to doba svojevrsni barometar razine hrvatsko-srpskih odnosa.² Bio je to prvi u nizu apsurdnih fenomena politike hrvatsko-srpskih odnosa u Hrvatskoj, jer je u to doba više hrvatskih građana srpske nacionalnosti živjelo u Zagrebu nego u Kninu.³

U avnojskoj i zavnohovskoj Hrvatskoj sve je smjelo biti u krizi, ali ne i „bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba u Hrvatskoj“.⁴ Drugim riječima, kninski simptomi „događanja naroda“ 1989. godine bili su u monopartijskom poretku izazov sistemske naravi, te su pored primjerenih ideološkopoličkih kvalifikacija uključivali i krivične posljedice.⁵

Teško je o njima govoriti kao o simptomima „građanske neposlušnosti“. Još ih je teže atribuirati ponajprije kao „militantne“.⁶ Koncept „građanske neposlušnosti“ bio je inkompatibilan s poimanjem pravne države i političke kulture u ustavnom

1 Žunec, *Goli život*, str. 257 – 264.

2 Jelić, Pogledaj svoje ruke.

3 Na području gradske zajednice općina Zagreb živjelo je 1991. godine 49.965 Srba, a u Kninu 37.888. (*Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava*)

4 Čl. 1. „Deklaracije o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske“ glasi: „Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj su ravnopravni.

Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život.“

(*Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, str. 666) Analogne formulacije u ustavima NR/SR Hrvatske mijenjale su se do 1974. godine, ali su preambule i ustavne definicije hrvatske državnosti eksplicitno iskazivale da je Hrvatska i država srpskog naroda u Hrvatskoj. Ustav SFRJ je takođe, definirajući Jugoslaviju i kao zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, te kao zajednicu republika i pokrajina u sastavu Srbije, na saveznoj razini jamčio Srbima u Hrvatskoj, kao i svim drugim dijelovima naroda izvan vlastitih nacionalnih država, isti status.

5 Perić, Kninjani su vidjeli najdalje; Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 42–48.

6 Žunec, *Goli život*, str. 259. Autor govori o „elementima militantne politike“. Dosljedna primjena iste atribucije, po istim kriterijima, na sve fenomene masovne političke kulture u Hrvatskoj u proljeće 1990. godine, dakle, u legalnoj predizbornoj kampanji, imala bi dalekosežne implikacije.

poretku SFR Jugoslavije.⁷ Budući da je bio moguć samo preko granica pravnog poretka, nije ga bilo moguće niti konceptualizirati, a još manje prakticirati na način primjeren liberalnodemokratskoj političkoj kulturi. Svaki akt „građanske neposlušnosti“ dobivao je kvalifikacije i sankcije, koje su daleko prelazile granice implikacija „građanske neposlušnosti“ u liberalnim demokracijama. Međutim, sva društvena proturječja bila su ionako integrirana u dvomilijunski Savez komunista Jugoslavije, odnosno u institucije sistema na svim razinama njegova funkcioniranja. Time je potreba za „građanskom neposlušnošću“, pa čak i „disidentstvom“, kakvo su i te kako poznavale zemlje „realnog socijalizma“ bila drugačije naravi.

To znači da je u hrvatskom slučaju bilo nemoguće otvoriti, primjerice, specifično „srpsko pitanje“ izvan legalnih organa, organizacija i procedura, kao i bilo koje drugo, eventualno s hrvatskom atribucijom, ako se to oficijelno nije htjelo.⁸ Međutim, ono je unutar političkog sistema uvijek bilo na „dnevnom redu“, dakako ne kao demokratsko pitanje. Pokušaji njegova otvaranja izvan političkog sistema implicirali su političke i pravne sankcije.⁹

S druge strane, mogućnosti i načini otvaranja „srpskog pitanja“ u Hrvatskoj bili su uvjetovani postojano visokom – neovisno o oscilacijama – razinom vrjednosne identifikacije izrazite većine Srba u Hrvatskoj s „partizanskom“, zavnohovskom Hrvatskom poslije 1945. godine.¹⁰ Ipak, odnos Srba prema njihovom statusu u hrvatskom društvu bio je ponajprije u vezi s visokim razinama

7 Jedna moguća formulacija „kanonski“ prihvaćenog Rawlsova shvaćanja pojma civil disobedience u demokratskoj političkoj kulturi, u poretku vladavine prava, glasi: „What makes a breach of law an act of civil disobedience? When is civil disobedience morally justified? How should the law respond to people who engage in civil disobedience? Discussions of civil disobedience have tended to focus on the first two of these questions. On the most widely accepted account of civil disobedience, famously defended by John Rawls (1971), civil disobedience is a public, non-violent and conscientious breach of law undertaken with the aim of bringing about a change in laws or government policies. On this account, the persons who practice civil disobedience are willing to accept the legal consequences of their actions, as this shows their fidelity to the rule of law. Civil disobedience, given its place at the boundary of fidelity to law, is said to fall between legal protest, on the one hand, and conscientious refusal, revolutionary action, militant protest and organised forcible resistance, on the other hand.“ (Brownlee, *Civil Disobedience*; vidjeti, također: Brownlee, *Features of a Paradigm Case of Civil Disobedience*, str. 337–351. U jugoslavenskome socijalističkom samoupravljanju 1980-ih godina problematika „građanskog neposluha“ pravno i politički, dakle, povijesno se drugačije postavljala, što nije predmet ovog članka.

8 U tom je smislu dvojbeno je li moguće zaključiti da „pokret Srba za samoodređenje u Hrvatskoj, koji je počeo 1988. godine i koji će kasnije prerasti u oružanu pobunu, nije zapravo ni imao zasebnu ili izraženu fazu koncionalne politike.“ (Žunec, *Goli život*, str. 260)

9 Vidjeti: Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, str. 11–20; Roksandić, *Skica za sintezu povijesnog iskustva*, str. 433–443.

10 Prema empirijskom istraživanju „Izbori u Hrvatskoj 1990.“, provedenom pisanom anketom deset dana prije prvog izbornog kruga, 82% Srba i 31% Hrvata bilo je protiv napuštanja socijalističkog atributa Hrvatske/Jugoslavije, a 69% Hrvata i 18% Srba bilo je za napuštanje socijalističkog atributa. Isto tako, 94% ispitanih Srba i 45% ispitanih Hrvata izjasnilo se za zadržavanje zvijezde na državnoj zastavi, dakle, 55% Hrvata i 6% Srba izjasnilo se za nezadržavanje. (Zakošek, *Polarizacijske strukture*, str. 171.)

socijalne, ekonomske, pa i kulturne integracije mnogobrojnih Srba u Hrvatskoj, koji su s različitim intenzitetima migrirali iz ruralnih u urbane ambijente poslije 1945. godine. Godine 1981. Srbi su činili 11,5% stanovništva Hrvatske, a 1984. godine 17,7% političkih rukovodilaca su bili Srbi, 12,5% privrednih rukovodilaca, te 11,9% pripadnika „sistemske inteligencije“, ali i 18,4% NKV radnika, 13,7% KV i VKV radnika, 7,5% stručnjaka te 5,8% obrtnika i 11,2% seljaka (Vjeran Katunarić).¹¹ Razine integracije očito su bile različite, ali prosjeke nisu „preskakali“ samo politički rukovodioci nego, još više, i NKV radnici. Dakle, „srpske privilegije“ bile su različite naravi. Seoski svijet razmjerno su podjednako činili i Hrvati i Srbi, ali je Srba-seljaka bilo razmjerno više u nerazvijenim dijelovima Hrvatske, nego Hrvata-seljaka.¹² U tom je smislu neodrživo, što je bitno, govoriti o bilo kakvoj segregacijskoj oficijelnoj politici u NR/SR Hrvatskoj od 1945. do izbora 1990. godine. Naprotiv, kada se imaju na umu tragični učinci ustaškog genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koji je razmjerno najjače bio pogodio gradske radne, poduzetničke i intelektualne slojeve, dosegnuta razina socijalne integracije Srba u Hrvatskoj 1984. godine indicira što je sve trebalo učiniti, te koliki se napor morao uložiti, da bi se u tome uspjelo.

Fenomeni „građanske neposlušnosti“ mogli su biti individualni i marginalni, te nakon 1948.–1952. godine limitirani na tradicionalnu kulturnu agendu (ponajprije jezik, pismo i književnost).¹³ „Sankcionirani“ ili nezadovoljnici obično su odlazili iz Hrvatske u Srbiju ili drugdje, od 1960-ih preko granica Jugoslavije.¹⁴

Od 1987. do 1989. godine činilo se da „antibirokratska revolucija“, „događanja naroda“, „mitinzi istine“ itd. neće doprijeti do Srba u Hrvatskoj. Čak ni zbivanja u Kninskoj krajini 1989. godine, medijski snažno podržavana iz Beograda, nisu imala vidljivoga značajnijeg učinka među Srbima u drugim dijelovima Hrvatske. Vrijednosne i političke orijentacije velike većine Srba u Hrvatskoj nisu

11 Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, str. 157.

12 U kojim su dijelovima Hrvatske, s druge strane, postojali nužni preduvjeti za reaktiviranje „srpskog pitanja“ nasuprot oficijelnoj nacionalnoj politici mogla bi otkriti komparativnohistorijska studija obnove Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ 1969.–1971. godine i konstituiranja Srpske demokratske stranke 1990. godine.

13 Roksandić, O Vladanu Desnici, str. 255–282.

14 Čak i da su htjeli ostati u Hrvatskoj, ne odustajući od javnog zastupanja svojih stajališta, to ne bi bilo moguće jer u razdoblju od 1971. do 1989. godine u Hrvatskoj, s izuzetkom Srpske pravoslavne crkve, nije bilo institucije ili asocijacije sa srpskom atribucijom. Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ obnovilo je svoju djelatnost nakon službene dozvole u jesen 1989. godine, dakle, u vrijeme kada je u Hrvatskoj već bilo jasno da će biti neizbježno ući u procese demokratske tranzicije. Vidjeti: Krušelj, Uskrnsnuće Prosvjete, str. 44 – 45. Bilo je to zakašnjenje s dalekosežnim posljedicama, o čemu je jedan od najumnijih hrvatskih funkcionera srpske nacionalnosti, Čedo Grbić, otvoreno govorio u kolovozu 1989. godine: „Već dugo vremena imam dojam da u Hrvatskoj ne postoji aktivna politika prema Srbima u Hrvatskoj, da velikodušno taj prostor prepuštamo drugima – u prvom redu (P) pravoslavnoj crkvi, a onda i nekim snagama izvan Hrvatske.“ (Maloča, Grbić, U čemu griješi Hrvatska, str. 13-15). Vidjeti, također: Jajčinović, Zajednička kupka, str. 20-21.

se promijenile ni nakon legalizacije višestranačja u Hrvatskoj u siječnju 1990. godine.¹⁵ Neuspješan je bio pokušaj Srpske demokratske stranke, utemeljene 17. veljače 1990. godine, dakle, više od mjesec dana nakon legalizacije višestranačja u SR Hrvatskoj, da u travanjskim i svibanjskim izborima za višestranački hrvatski Sabor dobije veći broj zastupničkih mjesta, odnosno, da mobilizira birače srpske nacionalnosti, koji su, dakako, kao i svi drugi, masovno bili uznemireni razmjerima krize hrvatskog, srpskog i jugoslavenskog društva.¹⁶

Neovisno o tome što se u siječnju 1990. godine, dakle, prije legalizacije višestranačja u Hrvatskoj, bio raspao Savez komunista Jugoslavije na svome XIV. kongresu (20–22. I. 1990.) i to upravo zbog otpora delegacija Saveza komunista Hrvatske i Slovenije politici delegacije Saveza komunista Srbije u pitanju gospodarske blokade Slovenije, velika većina članova Saveza komunista Hrvatske srpske nacionalnosti ostala je u njegovu članstvu nakon legalizacije višestranačja.¹⁷ Većina studija o „srpskoj pobuni u Hrvatskoj 1990.–1995. godine“ marginalizira tu neobično važnu činjenicu.¹⁸ Neovisno o raslojavanjima među članstvom SKH–SDP uoči, za vrijeme i neposredno poslije višestranačkih izbora u Hrvatskoj, pored ostalog i u nacionalnim kontekstima, izjašnjavanje za SKH–SDP značilo je za Srbe u Hrvatskoj, u to doba, načelno izjašnjavanje za zavnohovsku Hrvatsku unutar avnojske Jugoslavije, ali na način, koji je suštinski bio oprečan onome, koji je zagovarala Jugoslavenska samostalna demokratska stranka, koju se već tada neupitno doživljavalo kao hrvatsku ispostavu „antibirokratske revolucije“. U konačnici je izjašnjavanje za SKH–SDP ipak bilo izjašnjavanje za višestranačku, demokratsku Hrvatsku i Jugoslaviju sa socijalističkim programom. Bio je to „logičan“ izbor za socijalno, ekonomski i kulturno integriranu etnodemografsku manjinsku zajednicu u hrvatskom društvu. Bio je to i izraz svijesti da će se u višestranačju možda morati i „građanskom neposlušnošću“ i na različite druge

15 Višestranačje je legalizirano saborskim usvajanjem Odluke da se pristupi promjeni Ustava Socijalističke Republike Hrvatske i Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana.

16 „Prva stranka koja će okupiti političare i aktiviste koji će sudjelovati u pobuni jest Jugoslavenska samostalna demokratska stranka (JSDS), osnovana u Vojniću 11. II. 1990. godine. Predsjednik joj je bio Mile Dakić, a stranka će ubrzo nestati s političke scene, ne nadržavajući okvire općine.“ (Radulović, *Sudbina Krajine*, str. 15; Žunec, *Goli život*, str. 261) Vidjeti: Politički program, str. 747–751; Programski ciljevi Srpske demokratske stranke, str. 774–781. U periodu prije izbora bilo se registriralo i Srpsko kulturno društvo „Zora“, ali nije uspjelo otići dalje od *Prednacrtja Programske orijentacije i zadatka*, str. 782–783. O nastanku Srpske demokratske stranke, orijentacijski vidjeti: Žunec, *Goli život*, str. 261–262.

17 Deset dana prije prvog kruga izbora, nacionalnu strukturu birača SKH–SDP činili su s 52% Hrvati, s 28% Srbi i s 17% nacionalno neopredjeljeni Jugoslaveni. Među biračima Koalicije narodnog sporazuma bilo je 1% Srba, 9% među biračima Saveza socijalista, a oni su činili 34% birača Stranke zelenih, 69% birača Jugoslavenske samostalne demokratske stranke i 100% birača Srpske demokratske stranke. (Šiber, *Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost*, str. 100)

18 Primjerice: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 53; Žunec, *Goli život*, str. 260–261. Većina srpskih istraživača čini isto, ali iz drugih razloga.

legalne načine, primjerene političkoj kulturi demokratske socijalističke stranke, boriti da takav status u tranzicijskim procesima ne bude doveden u pitanje.¹⁹

Srpsko biračko tijelo SKH–SDP je aktivno sudjelovalo u predizbornoj kampanji, u koju je stranka ušla s reformističkim programom i pod novim imenom, Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena (SKH–SDP).²⁰ Njezina programska formulacija „Suvremena Jugoslavija može postojati i razvijati se samo na temeljima AVNOJ-a, a to znači kao ravnopravna zajednica slobodno udruženih naroda i narodnosti i njihovih socijalističkih republika, stvorena slobodnom voljom naroda na osnovu neotuđivih prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje“ bila je prihvatljiva za stranačko članstvo srpske nacionalnosti, jer se činila najbližom onome što je inače pisalo u čl. 1. Ustava SFRJ iz 1974. godine.²¹ Bilo je to presudno da SKH–SDP dobije većinu birača srpske nacionalnosti u Hrvatskoj.²² Od ukupnih 356 zastupnika, na listi SKH–SDP u Sabor su ušla 24 zastupnika srpske nacionalnosti, dočim je SDS dobila svega pet mandata i to regionalno ograničenih na područje Knina, Donjeg Lapca i Gračaca.²³

Budući da je Hrvatska demokratska zajednica na ovim izborima s relativnom većinom birača dobila zakonski predviđenu dvotrećinsku većinu saborskih mandata (točnije: 57,58%), u antikomunističkoj euforiji, koja se naglašeno očitovala i u revizionističkom „propitivanju“ povijesti hrvatskog i jugoslavenskog anti-fašizma te Nezavisne Države Hrvatske, mnogo se toga u kratkom vremenu bilo dogodilo što je mijenjalo političku kulturu hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa u Hrvatskoj. Uočljivo medijsko hipertrofiranje implikacija takvih fenomena

19 U travnju i svibnju 1991. godine jedva da je bilo Srba u hrvatskim gradovima koji su pretpostavljali da će biti sudionici urbanog egzodusa.

20 Vidjeti: *Naše teme*, god. XXXIV, Zagreb 1990., br. 3/4, str. 602–664.

21 Ipak, razlike između jedne i druge formulacije su fundamentalne. SKH–SDP je skinuo s dnevnog reda pitanje pokrajina u SR Srbiji (sic!), a novo, liberalnodemokratsko poimanje republičkog/nacionalnog suvereniteta delegitimiralo je „klasnu“ osnovu jugoslavenske zajednice: „Čl. 1. Ustava SFRJ: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.“ (<http://forum.b92.net/topic/39312-ustav-sfrj-1974/> od 30.05.2011.)

22 Vidjeti tablice 24 i 25, preuzete iz knjige: Perić, Birači u Hrvatskoj, str. 140, 142, tj. tablica 24 „Distribucija glasova na izborima za Sabor SRH u općinama s pretežno srpskim stanovništvom (u relativnim brojevima)“ (str. 140) i tablica 25. „Izborni rezultati u općinama u Hrvatskoj s nadprosječnim učešćem Srba u ukupnom stanovništvu (u relativnim brojevima)“ (str. 142). Prije izbora uopće nije bilo sigurno kako će se gdje opredijeliti hrvatski komunisti srpske nacionalnosti, kao ni oni hrvatske nacionalnosti. Time je veća politička težina izbornih izjašnjava. Vidjeti: Marinković, Rasap komunista Hrvatske, str. 12–14. Podnaslov članka glasi: „Kako dobiti izbore a ne izgubiti Srbe“.

23 Izborni rezultati i Izborna geografija hrvatskih izbora 1990., Grdešić et al., *Hrvatska u izborima* 1990., str. 202–241.

mena u srpskim medijima, ali i kapilarno involviranje, privatno i javno, legalno i ilegalno „Srbije“, dodatno je jačalo nepovjerenja i strahove s obje strane.

Budući da srpska „antibirokratska revolucija“, započeta 1987. godine i pretvorena u sosljedična „događanja naroda“ i „mitinge istine“ poslije 1988. godine, inače nije posustajala ni 1990. godine, hrvatska javnost, neovisno o političkim „optikama“, sve više doživljavala kao izravnu prijetnju. S druge strane, hrvatsko-srpska koalicija, reformski obnovljena u SKH–SDP u travnju i svibnju 1990. godine, nužno je bila „remetilački faktor“ i za novu srpsku političku većinu u Srbiji, ali, u početku još i više, za novu hrvatsku političku većinu u Hrvatskoj. Ključno je bilo pitanje što će oporbeni SKH–SDP kao cjelina i posebno njegovo srpsko članstvo i biračko tijelo moći izdržati i – učiniti.²⁴ SKH–SDP nije izdržao kao stranka hrvatsko-srpske koalicije u višestranačju.²⁵

Etnonacionalizacija hrvatske politike poslije konstituiranja višestranačkog Sabora, s druge strane, osjetno je olakšala dotada marginalne utjecaje oficijelne srpske politike među Srbima u Hrvatskoj, a time neizbježno ubrzala njihovu automarginalizaciju u hrvatskoj politici. Učinci hrvatske i srpske oficijelne politike, a ništa manje i učinci započelih tranzicijskih procesa, ubrzano su ništili učinke dosegnute razine socijalne integracije Srba u Hrvatskoj. Iz dana u dan mogli su se registrirati fenomeni njihove socijalne marginalizacije. Stare traume time su oživljavane i pojačavane novima, koje su medijski na različite načine bile hipertrofirane sa srpske i (ponajčešće) prešućivane s hrvatske strane. U tome međuprostoru bilo je sve više i više fenomena međusobno ekskluzivne, militantne političke kulture.

Još nešto, isto tako važno. Posvemašnja nespремnost intelektualnih slojeva među Srbima u Hrvatskoj u to doba da kritički artikuliraju autohtonu srpsku političku kulturu u Hrvatskoj, koja će biti na razini tranzicijskih izazova u uvjetima etnizacije politike i kulture, u konačnici je presudno utjecala na političku dezorijentaciju Srba u Hrvatskoj. Među takvim ljudima, čiji su intelektualni potencijali u cijelosti uistinu bili respektabilni, jedva da je ikoga bilo 1990. godine, tko je znao što je trebala biti autohtona srpska politička kultura u Hrvatskoj.²⁶

24 Dva oprečna pristupa s time u vezi elaboriraju Ivica Račan 3. studenog 1990. godine („Govor Ivica Račana na Prvoj konvenciji Stranke demokratskih promjena“, u: Plečaš, *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske*, str. 139-146; Perić, *Birači u Hrvatskoj*, str. 145.

25 Koliko mi je poznato, nitko se istraživački nije bavio ovim problemom, te bi utoliko svako prejudiciranje zaključka bilo stručno neodrživo.

26 Njezin je uočljivi javni razvoj započeo u jesen 1990. godine i održao se sve do danas, u razdoblju poslije 1995. godine prije svega djelatnošću Srpske samostalne demokratske stranke, kojoj je na čelu dr. Milorad Pupovac. Za razdoblje 1990–1995. godine, vidjeti: Rokсандić, *Protiv rata*; Pupovac, *Raspad Jugoslavije*, str. 256-264. Dr. sc. Jovan Mirić je u više svojih studija i knjiga kritički reflektirao „srpsko pitanje“ u Hrvatskoj, dakako, u širim kontekstima, u tome razdoblju: *Govor i demokracija; Iskušenja demokracije, Liberalna i pluralistička demokracija; Demokracija i etika; Fascinacija državom i (ne)mogućnost oporbe; Demokracija u postkomunističkim društvima; Demokracija i ekskomunikacija; Etničko čišćenje; itd.*

Nju se tek trebalo početi stvarati. Tek je trebalo početi razmišljati, pored ostalog, što bi mogao biti legitimni „građanski neposluh“ u zaštiti ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj kao hrvatskih građana.

Još nešto, vrlo važno! Budući da je biračko tijelo hrvatske ljevice 1990. godine bilo jedva nešto manje nego biračko tijelo hrvatske desnice, pobjednička Hrvatska demokratska zajednica morala je pobijedeni (ali ne i poraženi) Savez komunista Hrvatske – Stranku demokratskih promjena, što je moguće prije oslabiti i, posebno, diskvalificirati kao stranku hrvatsko-srpske komunikacije i transetničke socijalne integracije. Poslije konstituiranja višestranačkog hrvatskog Sabora, 30. svibnja 1990. godine, bilo je samo pitanje vremena, kada će Hrvatska demokratska zajednica i Srpska demokratska stranka postaviti pitanje nove, sada antikomunističke hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj. Pitanje je bilo tim intrigantnije što je bilo kakav sporazum s time u vezi nužno morao imati jugoslavenske implikacije.²⁷

Poslije konstituiranja višestranačkoga Hrvatskog sabora u parlamentarnoj većini, izgleda da nitko nije ni pomislilo, da bi u predstojećim neizbježnim ustavnim promjenama trebalo prije svega pitati SKH-SDPove zastupnike srpske nacionalnosti, kako pristupiti redefiniranju ustavnog položaja Srba u Hrvatskoj u procesu donošenja novog ustava, te u procesu redefiniranja jugoslavenske zajednice.²⁸

Historicističke reminiscencije su pri tome i u Hrvatskoj demokratskoj zajednici i u Srpskoj demokratskoj stranci bile vrlo važne. Odnos prema baštini Svetozara Pribićevića najbolji je primjer. Bilo je to vrijeme, posebno u HDZ-u, potrage za novim „Svetozarom Pribićevićem“. Pri tom se previđalo da je Svetozar Pribićević, koji je imao najviše razumijevanja za „hrvatsko pitanje“, bio u konfinaciji i emigraciji u 1930-im godinama, koja je potrajala sve do njegove smrti 1936. godine. Još je važnije da se u tim istim godinama ovaj inače uvjereni antikomunista uvelike bio približio komunistima. Tim je bilo apsurdnije tražiti „Svetozara Pribićevića“ u dr. Jovanu Raškoviću ili dr. Đorđu Pribićeviću kao

27 Ono je dodatno bilo usloženo činjenicom da je utemeljitelj Srpske demokratske stranke, dr. Jovan Rašković, bio u politički ambivalentnom statusu između Slobodana Miloševića i drugih aktera političke pluralizacije Srbije, od Dobrice Ćosića nadalje. Dr. Franji Tuđmanu to ne samo da nije bilo nepoznato nego je neupitno bilo i važno, imajući na umu njegova poimanja povijesnog redefiniranja hrvatsko-srpskih odnosa u to doba.

28 Činjenica je da se sam SKH-SDP, baveći se ustavnim pitanjima, nije oglašio sa svojim „srpskim programom“ kao vodeća stranka nove hrvatske ljevice. S druge strane, čim su u Saboru u lipnju i srpnju 1990. godine otvorena pitanja donošenja novog hrvatskog Ustava i pokrenuta procedura ekspresnog usvajanja Ustavnog zakona, Srpska demokratska stranka svojim stranačkim inicijativama na različite načine postupno je mobilizirala sve šire krugove ljudi u nastojanju da formulira statove za „srpsku politiku“ u Hrvatskoj u Jugoslaviji i izvan Jugoslavije. Bila je to praktična elaboracija srpskih postkomunističkih i, dakako, postjugoslavenskih projekata, koja je isto tako ekspresno izazivala konflikte hrvatske većine i srpske manjine. Vidjeti: Biserko, *Milošević vs Jugoslavija II*, str. 705–882.

uvjerenim antikomunistima! Na koncu konca, dr. Jovan Rašković je potjecao iz onoga dijela Hrvatske, gdje je utjecaj Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribičevića među Srbima bio minoran u usporedbi s utjecajem Radikalne stranke.

Kada je u kolovozu 1990. godine, sa „srpskim plebiscitom“, postalo jasno da od svega toga neće biti ništa, iz HDZ-a se moralo javno objasniti, što se uopće htjelo sa Srpskom demokratskom strankom i posebno s dr. Jovanom Raškovićem. Koliko je moguće uočiti, prvi se na tu temu medijski bio oglasio Vladimir Šeks u osječkome *Glasu Slavonije*, a što je prenio i riječki *Novi list*. Šeks je ustvrdio da je Hrvatska demokratska zajednica „svakako [...] nastojala naći zajednički jezik sa Srbima u Hrvatskoj. To se pokušavalo po već poznatom povijesnom receptu Radića i Pribičevića. Polazili smo od politički realne pretpostavke, da se treba i mora naći jedan politički reprezentant srpskog naroda u Hrvatskoj i činilo se da bi to mogao biti Raškovićev SDS. Ubrzo se pokazalo da je posrijedi dvoličnost i krajnja neiskrenost doktora Raškovića i vodstva SDS-a. Danas zasigurno možemo reći, da oni nisu nikako za političko rješenje i da su upravljani iz nekog drugog centra. Poznati nepostojeći Memorandum SANU nastao je u Raškovićevoj kući. [...] Sve je to jedna protunarodna i imperijalistička politika i fućka se Raškoviću za stvarne probleme Srba u Hrvatskoj.“²⁹ Uopće ne bi trebalo sumnjati da se u HDZ-u vrlo dobro znalo kako i gdje je sve dr. Jovan Rašković bio politički „umrežen“, tim više što je to u osnovi bilo javno poznato, te je ova Šeksova reakcija nužno otvorila pitanje o tome s kime se HDZ i o čemu sve želi dogovarati. Još je izravniji bio Raškovićev zemljak Ivan Aralica: „Za Jovana Raškovića čuo sam, a ponešto od njega i pročitao, davno prije izbora. Kad se počeo javno baviti politikom, i zbog onoga što sam do tada o njemu znao i zbog njegove platforme u tijeku izborne kampanje, bio sam sklon ocjeni da je njegova pojava prvorazredna politička činjenica, koju bi s hrvatske strane trebalo i podržati. Zato danas ne zamjeram onima koji su, iako je na izborima za Sabor njegova stranka prošla loše, a u sastavu se Sabora našlo još 28 poslanika iz redova Srba, baš Raškovića izabrali za reprezentanta Srba u Hrvatskoj.“³⁰ Na kraju, na izvanrednom zasjedanju Sabora Republike Hrvatske, 24. kolovoza, dr. Franjo Tuđman je, na svoj način, bio još izravniji: „Postavlja se pitanje zašto smo mi onda ipak razgovarali sa Raškovićem kada je on predstavljao samo pet zastupnika, znači svega petinu, odnosno šestinu od ukupnog broja? Evo zašto. Zato što ti radikalni ekstremni Srbi i u Hrvatskoj, a pogotovo u Srbiji nisu smatrali komunističke zastupnike svojim predstavnicima. Nisu. Govorili su a i meni pisali, to nisu Srbi, to su komunisti. A

29 Rašković traži krv, *Glas Slavonije*, te *Novi list*, Rijeka, br. 217, 10. kolovoza 1990., str. 11. Šeks je na kraju zaključio: „...radi [se] o duševno bolesnom čovjeku, nekrofilu, opsjednutom krvlju, smrću i leševima. Njega treba temeljito raskrinkati, pogledati njegov psihogram i pokazati o kakvom se čovjeku radi. On traži samo krv, sve ostalo je samo maska!“

30 Aralica, Tragična izolacija, str. 11.

mi smo u ime prave demokracije i htijući, hoteći osigurati suverenitet hrvatskoga naroda, ali i dati prava, sva prava Srbima, kazali: 'Evo, molim, mi nuđamo i vama koji se smatrate pravim predstavnicima srpskog naroda, nuđamo vam položaj podpredsjednika u Saboru.'³¹ Drugim riječima, Srbi-antikomunisti iz Hrvatske i Srbije odlučivali su nakon višestranačkih izbora (i neovisno o jasno izraženoj političkoj volji Srba u Hrvatskoj) tko će u njihovo ime odlučivati o budućnosti Srba u Hrvatskoj!

Izgleda da je preferiranje dr. Jovana Raškovića i Srpske demokratske stranke impliciralo i neke druge povijesne presedane iz Drugoga svjetskog rata, o čemu je već tada pisao Danko Plevnik: „Raškoviću je majka bila Hrvatica, kćerke su mu udate za Hrvate, unuke deklarira kao Hrvate, ali on uporno insistira na etnički čistom *corpusu separatum* Srba u Hrvatskoj?! Otac mu je bio sudac Pavelićevog suda, dakle, davao je legalnost ustaškoj državi, ali i dalje doktrinira Srbe da je sve hrvatsko zapravo samo pritajeno ustaško.“³²

Jedini među utjecajnijim političarima, koji se jasno očitovao da je znao za HDZove ambicije s dr. Raškovićem, a da je bio protiv njih, bio je Vlado Gotovac iz oporbene Hrvatske socijalnoliberalne stranke: „Od prvog dana sam govorio da s Raškovićem ne treba pregovarati. Jer samo su mu pregovori mogli dati onu važnost i moć koju ima. Za vođu ga nije izabrao srpski narod, na to mjesto postavila ga je HDZ pregovarajući. [...] Sada nas [SDS, D.R.] barbariziraju, zaustavljaju demokraciju, skidaju s dnevnog reda Evropu, usmjeravaju sve naše snage na međunacionalni sukob i pitanje države. [...] Gubimo dragocjenu snagu na posve retrogradne činjenice, balkaniziramo se tematski i praktično. [...] Nova vlast traži jedino odanost, umjesto da traži suradnju, umjesto da okuplja sve nacionalne snage, [...] Hrvati hoće biti slobodni tako da i svi drugi, koji s njima žive budu jednako slobodni. Ako u Hrvatskoj ne pobijedi demokracija, onda će pobijediti spilja.“³³

Doista, bez legitimiteta koji joj je „poklonjen“ u hrvatsko-srpskom „vakuumu“ nakon konstituiranja višestranačkog Sabora, Srpska demokratska stranka ne bi bila sposobna, u nekih mjesec dana, osjetno ojačati i, što je još važnije, proširiti se na područja, na kojima u travnju i svibnju nije imala nikakva uočljivijeg uspjeha.³⁴

Pritom je bitno, da je svoj utjecaj širila strategijom „događanja naroda“, dakako, prilagođenoj hrvatskim uvjetima poslije svibnja 1990. godine, lavirajući

31 Hrvatska želi mir, str. 14.

32 Plevnik, Hardver Rašković sa softver memorandumom, str. 2.

33 Gotovac, Balkanski barbarizam, str. 11. Na sličan način ranije je reagiralo više javno prepoznatljivih osoba u hrvatskim medijima, čak i početkom 1990. godine. Vidjeti: Plevnik, Sjećanje na Teslu, str. 16 – 17. Članak je objavljen s naglaskom: „Autonomna pokrajina Srba u Hrvatskoj bila bi pobjeda hrvatskoga, a ne srpskog nacionalizma.“

34 Koliki je u tome bio udio „faktora Srbija“ teško je istražiti, ali je dovoljno pročitati izjave Milana Babića kao svjedoka na haškom suđenju Slobodanu Miloševiću da se pitanje istraživački legitimira.

između nacionalističke folklorizacije politike i instrumentalizacije zavnohavske nostalgije. Iako je i Hrvatska demokratska zajednica u prethodnom razdoblju nastajala kao „narodni pokret“ po obrascima, koji su ponešto dugovali i „događanjima naroda“, radilo se o različitim modalitetima masovnih političkih mobilizacija. K tome, SDSovce su svojom ikonografijom djelovale odbojno u hrvatskom političkom pejzažu. Što su više osvajala medijski prostor, to su više ništile baštinjene predodžbe o hrvatsko-srpskim odnosima u prethodnom razdoblju i time sekundarno pojačavale interetničke polarizacije.

Kada je Vladimir Šeks u Društveno-političkom vijeću Sabora SR Hrvatske, na njegovoj drugoj sjednici u višestranačkom sastavu, 29. lipnja 1990. godine, obrazložio „Prijedlog za donošenje Ustavnog zakona za izmjenu i dopunu Ustavnog zakona za provođenje amandmana 27. do 52. na Ustav SR Hrvatske“, glavni je njegov argument bio da je „neophodno provesti one promjene sada postojećeg republičkog Ustava, kojima će se neprijeporno izreći povijesna opstojnost Hrvatske i njezina državna samobitnost, te unaprijediti njezin državno-pravni sustav“. ³⁵ Prevedeno na jezik političke svakodnevice, to je značilo isključiti bilo kakvu mogućnost da se o republičkim granicama Hrvatske raspravlja kao o „administrativnim“, kao što je to tada bilo uobičajeno u srpskoj oficijelnoj i inoficijelnoj politici te, s druge strane, prejudicirati najvišu razinu mogućega novog jugoslavenskog sporazuma. Dok se u prvom slučaju radilo o obrani avnojskih načela, u drugome se radilo o njihovu kršenju, jer se status Srba u Hrvatskoj *de facto* svodilo na manjinski, ne mijenjajući temeljnu odredbu hrvatskog Ustava s time u vezi. Naime, prvo, narušavajući jezičnu ravnopravnost Hrvata i Srba u Hrvatskoj iz 1974. godine, tj. isključujući ćirilicu iz ravnopravne službene upotrebe; drugo, isključujući posebne odredbe o načinu odlučivanja u Saboru, „kad je na dnevnom redu njegovih vijeća prijedlog akta ili drugo pitanje od interesa za ravnopravnost naroda i narodnosti“; treće, redefinirajući „uvjete“ i „ostala pitanja od interesa za regionalno povezivanje općina i za osnivanje zajednica općina“, konstitucionalno su bila apsolvirana pitanja, koja su neupitno bila predmet hrvatskog Ustava, ali koja su se ticala samih temelja opstojnosti Jugoslavije kao ravnopravne zajednice. ³⁶ U javnoj raspravi mnogo je više pažnje bilo posvećeno izostavljanju socijalističkih oznaka, „dezideologizaciji“ državnog grba i zastave,

³⁵ Šeks, *Temeljni hrvatske državnosti*, str. 47.

³⁶ Šeks, *Temeljni hrvatske državnosti*, str. 46–57. Delegitimirajući točke 5. i 6. veljačkog ustavnog amandmana 59, u vezi sa zaštitom ravnopravnosti naroda i narodnosti, Šeks je u trenutku uzviknuo „ni mi nismo veslo sisali“ (str. 50). Inače, Skupština općine Knin je 6. lipnja 1990. godine bila donijela odluku o pokretanju inicijative za osnivanje Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like, a 27. lipnja isto je tijelo donijelo odluku o osnivanju i konstituiranju Zajednice sa sjedištem u Kninu (Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 65, 66). Cijeli je postupak bio pravno neodrživ, a kuriozitet su odluke poput odluke Skupštine općine Dvor na Uni na Baniji (Banovini) od 17. srpnja i.g. da pristupi Zajednici općina sjeverne Dalmacije i Like. (Barić, *Srbska pobuna u Hrvatskoj*, str. 66)

što je u promijenjenim povijesnim uvjetima trebalo biti najmanje sporno.³⁷ Srpska nacionalistička politika se u to doba posebno bila okomila na povijesni hrvatski grb, „šahovnicu“. Bilo je politički i kulturno neodrživo ponajprije zato jer se neupitno radilo o povijesnom hrvatskom grbu. Drugo, radilo se o grbu, koji su bila prihvatila čak i heraldika Karlovačke mitropolije u Hababsurškoj monarhiji već u prvoj polovici 18. stoljeća kao zemaljski grb Kraljevine Hrvatske. Treće, radilo se o simbolu, koji je bio u središtu grba zavnohovske Hrvatske i, posebno, četvrto, bilo je krajnje uvredljivo za svakoga politički kultiviranog čovjeka, neovisno o nacionalnosti, dovoditi u pitanje legitimnost hrvatskoga nacionalnog grba, u vrijeme kada se srpski nacionalni grb preko svake mjere koristio, i gdje je trebalo i gdje nije trebalo, k tome, nerijetko na krajnje neprimjerene načine. Umjesto korištenja instrumenata i metoda parlamentarne i izvanparlamentarne demokratske procedure u Hrvatskoj i senzibiliziranja hrvatskoga javnog mnijenja za probleme ustavnog statusa, te ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba u Hrvatskoj, Srpska demokratska stranka, „logistički“ podržana iz Srbije i Bosne i Hercegovine, opredijelila se za masovnu srpsku nacionalnu mobilizaciju, za „događanje naroda“, na način, koji je otvorenu raspravu za promjene Ustava SR Hrvatske činio faktično irelevantnom. Svi oni na hrvatskoj strani, koji su bili za redefiniranje ustavnog statusa Srba u Hrvatskoj mogli su biti više nego zadovoljni poslom, koji je Srpska demokratska stranka obavila umjesto njih. Uistinu, brojni militantni Srbi, ponajviše iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, na Srpskom saboru u ličkom Srbu, 25. srpnja 1990. godine, dakle, na godišnjicu ustanka naroda Hrvatske i Bosne i Hercegovine 27. srpnja 1941. godine i na isti dan kada je Hrvatski sabor u Zagrebu usvajao amandmane na hrvatski Ustav, izvikali su, ignorirajući balastne obrasce demokratske procedure, „Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda“.³⁸ U maniri Majske skupštine 1848. godine, kada je u Srijemskim Karlovcima proglašena Vojvodina srpska, prisutno mnoštvo članova Srpskog sabora aklamacijom je „izabralo“ Srpsko nacionalno vijeće, koje se neposredno prije održavanja Srpskog sabora sastalo u mjesnom hotelu i usvojilo prijedlog Deklaracije. Srpska demokratska stranka je srpskoj i hrvatskoj te jugoslavenskoj javnosti pa i čitavu svijetu učinkovito demonstrirala „direktnu demokraciju“ i funkcioniranje načela „jedan narod – jedan vođa“ na način, od kojeg je mnogima zastao dah, a mnoge definitivno prošla volja da se opterećuju kvadraturama kruga „jugoslavenske zajednice naroda i narodnosti“.

Izvještavajući o Srpskom saboru, splitska *Slobodna Dalmacija* je s pravom u naslovu istakla riječi dr. Jovana Raškovića: „Ovo je ustanak bez oružja“, kao

37 Doduše, u Sloveniji, s kojom je Hrvatska 1990. godine nerijetko usklađivala svoju jugoslavensku politiku, crvena je zvijezda ostala državni simbol sve do „razdruženja“ 26. lipnja 1991. godine, kada je zamijenjena slovenskim grbom. (<http://www.un.int/slovenia/insignia.html>).

38 Vidjeti prilog I.

i u nadnaslovu „Srpski sabor u Srbu – proglašena autonomija srpskog naroda u Hrvatskoj“, te u podnaslovu formulaciju: „Uz učešće oko 70 tisuća ljudi jučer je na svesrpskom saboru aklamacijom prihvaćena deklaracija o suverenitetu i autonomiji srpskog naroda koji živi u Hrvatskoj – Lider SDS u govoru je istakao da 'to što se danas događa sa Srbima u Hrvatskoj jest ustanak srpskog naroda, ali ustanak bez oružja.'“³⁹ Izvjestitelj je posebno istaknuo da je dr. Rašković skupljenome mnoštvu Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine čestitao 27. srpnja „dan ustanka 'protiv monstruozne NDH', koji nije podigla nikakva politička partija, već srpski narod“, redizajnirajući tako jednom polurečenicom zbivanja, koja su od 1945. do 1989. godine narodi i narodnosti Hrvatske i Bosne i Hercegovine svečano obilježavali kao Dan ustanka.⁴⁰ Bio je to osobni poklon dr. Raškovića dr. Tuđmanu i svima ostalima s hrvatske i sa srpske strane, koji su poricali mjesto i ulogu, koje su komunisti imali u pripremi i pokretanju narodnog ustanka na tromeđi. Opisujući srpsku nacionalističku ikonografiju sa skupa u Srbu, izvjestitelju je bilo nemoguće previdjeti odoru i znakovlje dr. Vojislava Šešelja, koji je promovirao prvi broj novina srpskog četničkog pokreta *Velika Srbija*, te „čiju je prodaju osobnim potpisom reklamirao“.⁴¹

Ne opterećujući se legalnim procedurama u hrvatskome političkom sistemu, a još manje trivijalnostima „građanske neposlušnosti“, Srpska demokratska stranka i njezin vođa dr. Jovan Rašković svoje nesuglasje s promjenama u hrvatskom Ustavu, izglasanima u Saboru Republike Hrvatske, izrazili su masovnim „ustankom bez oružja“, drugim riječima, „pobunom bez nasilja“, što je kao *nonsense* bilo moguće u teatrima apsurdna u procesima dezintegracije Jugoslavije, ali s čime se sasvim sigurno nije moglo voditi nikakvu drugu politiku osim politike provociranja hrvatskoga državnog nasilja kao pokrića za intervenciju Jugoslavenske narodne armije, odnosno, za realiziranje „srpskog samoopredjeljenja“.⁴²

39 Marić, Rašković, str. 7. Broj ljudi skupljenih u Srbu 25. srpnja vrlo se različito procjenjuje. Milan Babić je u Hagu kao svjedok izjavio da se bilo skupilo „do 100.000 građana“; Biserko, *Milošević vs. Jugoslavija II*, str. 717. Nikica Barić je 2005. godine broj nazočnih povisio na „oko 120.000“, pozivajući se na razne izvore (Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 72 i bilj. 148), a Žunec, takođe se pozivajući na razne izvore, procjenjuje na 120–200.000 „Srba iz Hrvatske i mnogih dijelova Jugoslavije“ (Žunec, *Goli život*, str. 263 i bilj. 432). Srpski sabor 1990. godine u tom smislu dijeli sudbinu mnogih drugih „povijesnih događaja“ i tragedija na južnoslavenskom tlu.

40 Marić, Rašković, str. 7.

41 Isto.

42 U istraživanjima civilne kulture ljeta 1990. valjalo bi vrednovati medijske reakcije ljudi, koji su bili spremni imenom i prezimenom stati iza svojih kritičkih stavova u vremenima masovnih nacionalnih mobilizacija. Navodim dva primjera iz riječkoga Novog lista:

„Povijest i praksa pokazuju da se kolektivni suverenitet (nacionalni ili klasni) gotovo uvijek iskazuje kroz velikog vođu, ili kroz nacionalnu oligarhiju, nacionalnu birokraciju, vodeću nacionalnu stranku i sl. i da se u praksi uvelike ograničava građanski suverenitet. [...] 'Rađanje nacije' može biti romantično (Hrvatski preporod), može biti krvavo (NDH), a može biti i povijesno mudro,

Više je nego uočljivo da su u razdoblju od 25. do 31. srpnja 1990. godine – kada je u Dvoru na Uni formalno konstituirano Srpsko nacionalno vijeće s Milanom Babićem, legalno izabranim predsjednikom Skupštine općine Knin na čelu, koje je donijelo odluku o raspisivanju „referenduma o autonomiji“ srpskog naroda u Hrvatskoj od 19. kolovoza do 2. rujna i.g. – hrvatske vlasti javno krajnje suzdržano reagirale.⁴³ Možda su i razmjere „ustanka bez oružja“ imale u tome svog udjela? Historiografske rasprave o tome zasad šute. Kada je potonjeg dana, 31. srpnja, Srpsko nacionalno vijeće odlučilo raspisati referendum, sve što je s oficijelne hrvatske strane bilo učinjeno, bila su formalna osporavanja legaliteta njegovih postupaka i inicijativa.⁴⁴ Umjesto represije, legalne su vlasti izgleda bile odlučile same vratiti „srpsko pitanje“ u legislativnu proceduru, dakle, učiniti ono što su propustile napraviti odlučujući se za izmjene hrvatskog Ustava. Bilo je to nužno učiniti i zbog unutrašnje hrvatske situacije, ali i zbog odnosa unutar Jugoslavije. Na jugoslavenskoj razini je bilo neizbježno suočiti se s pitanjem o legislativnoj regulaciji procedure primjene prava na samoopredjeljenje. U tom je kontekstu referendum, koji je raspisalo Srpsko nacionalno vijeće bio sastavni dio oficijelne srpske politike u to doba. Tome u prilog svjedoče i izjave Milana Babića o njegovim konzultacijama u Beogradu s predsjednikom Predsjedništva SFRJ Borisavom Jovićem 13. kolovoza 1990. godine:

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Pomenuli ste da se raspravljalo o pitanju samoopredjeljenja i da je zakon bio u pripremi. Gospodin Jović je rekao da je zakon o srpskom samoopredeljenju bio u pripremi. Da li je on radio na tome? SVEDOK Milan Babić: Ukoliko želite da budem precizan, govorio je o pravu naroda na samoopredeljenje.

Nije govorio o pravu srpskog naroda na samoopredeljenje. Govorio je o novom zakonu koji treba da uredi prava naroda na nacionalno samoopredeljenje do secesije. To je bio jedan od zakona u pripremi. Jednom prilikom je na

realistično i u skladu s vremenom i uvjetima u kojima živimo. [...] U koju od te tri grupe spada današnja hrvatska vlada, pokazat će bliska budućnost.“ (Privšek, Rađanje nacije, str. 9.)

„Nije mi jasno što treba gospodi akademiku Jovanu Raškoviću i njegovim skutonošama mahati mačem i prijetiti snajperima. Ili pak gospodinu dr Šimi Đodanu na svakom javnom mitingu stavljati strojnice na ramena hrvatske mladeži i raspoređivati ih na obale Drine (jasno najprije mora pregaziti BiH). [...] Manipulatori s narodnim masama bilo pojedini političari ili oni u nekim sredstvima javnog informiranja po mom subjektivnom sudu najveći su raspirivači međunacionalne mržnje i kočničari jednog sveopćeg pomirenja koje bi nas da to postignemo kao civilizirane ljude odvelo u 21. stoljeće, u protivnom možemo slobodno uzeti kartu za vlak koji nas vozi u srednji vijek – tako ja vidim začarani krug mržnje, a povijest će ocijeniti je li to naša sudbina ili prokletstvo.“ (Lukežić, Pobjeda razuma?!, str. 11.)

43 Dakić, *Srpska Krajina*; Radulović, *Sudbina Krajine*; Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, str. 85-86; Žunec, *Goli život*, str. 267-268.

44 Spriječiti svim sredstvima, str. 1. Nadnaslov: „Vlada Republike Hrvatske o najavljenom referendumu u Kninu“.

televiziji objašnjavao kako će to zapravo da se sprovede u praksi, aludirajući na narode koji nisu bili voljni da očuvaju jugoslovensku federaciju i kako bi oni koji su voljni da je očuvaju mogli na to da reaguju.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Uz asistenciju poslužitelja, pokazala bih dokaz broj 352, tabulator 1. To je dokaz koji se odnosi na sednicu Srpskog nacionalnog veća koja je održana u Dvoru na Uni 16. avgusta 1990. godine. Vi ste već pomenuli ovu sednicu, u prvoj tački dnevnog reda se pominje razgovor između srpskih predstavnika i predsednika Predsedništva gospodina Jovića. Da li ste raspravljali o ovoj tački dnevnog reda?

SVEDOK Milan Babić: Da.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: Da li je razgovor sa gospodinom Jovićem podstakao Srpsko nacionalno veće da istraje i nastavi sa referendumom?

SVEDOK Milan Babić: Da, imao je uticaja, budući da je termin za samopredeljenje izmenjen. Više to nismo zvali referendum već politička deklaracija. Jović je sugerisao da politička deklaracija Srba u Hrvatskoj treba da bude upriličena u zakonske okvire, da bude čvrsto uz zakon. To je objasnio jedan od njegovih pomoćnika, rekavši da se neke odredbe ustava primenjuju na to.

TUŽITELJKA Uerc-Reclaf: [...] Htela bih da vas pitam u vezi sa ovim zapisnikom pod brojem 1 postoji jedna napomena u ovom dokumentu, gde se kaže: 'Armija je garant Deklaracije.' Da li se to odnosi na ono što je Jović mislio i rekao?

SVEDOK Milan Babić: Da, to je zapravo izveštaj Rastovića o onome što je Jović rekao.⁴⁵

Terminološke varijacije s dalekosežnim, tragičnim implikacijama, nepodnošljiva lakoća improviziranja na temu „samoopredeljenje naroda“ i imperativi trenutačnih političkih odluka učinili su igre s „plebiscitom“ nerazmrsivima:

„Odluka o 'plebiscitu' donijeta je prije početka 'balvan revolucije', bolje rečeno, neposredno joj je prethodila, ali je potonja neposredno bila 'izazvana' odlukom hrvatskog Ministarstva unutrašnjih poslova da 17. srpnja t.g. odnese oružje rezervnog sastava policije iz sjevernodalmatinskih i ličkih policijskih postaja.“⁴⁶ „Plebiscit, premda sredstvo konvencionalne političke borbe, izazvao je reakcije i eskalaciju nasilja. Hrvatska je vlada bila odlučna da ga spriječi, a Srbi da ga provedu.“⁴⁷

Od raspisivanja izjašnjavanja nisu prestajala oficijelna upozorenja da izjašnjavanje nije zakonito i da ga se zabranjuje. Istovremeno su stavljene van

45 Biserko, Milošević vs. Jugoslavija II, str. 724 – 725.

46 Žunec, Goli život, str. 264.

47 Isto.

snage i druge odluke koje su donijela različita tijela pod vlašću Srpske demokratske stranke od lipnja nadalje:

„Knin, 4. kolovoza (Tanjug) – Ministarstvo za pravosuđe i opću upravu Republike Hrvatske u teleks poruci upućenoj općinama Sjeverne Dalmacije i Like, zabranilo je provođenje najavljenog referenduma srpskog naroda u Hrvatskoj.

U teleksu ministarstva Hrvatske, koji je danas stavljen na uvid novinarima u općinskoj skupštini Knin, a upućen je i predsjednicima općina Benkovac, Obrovac, Gračac, Donji Lapac i Titove Korenice, zabranjuje se provođenje referenduma o političkoj ili kulturnoj autonomiji, dok se to pitanje ne uredi odgovarajućim zakonom. Istovremeno ministarstvo za pravosuđe ukazuje da ne postoji zakonska podloga ni za formiranje zajednice spomenutih općina Sjeverne Dalmacije i Like.“⁴⁸

Teleks nije postigao željeni učinak, pa je uslijedilo priopćenje iz Srpskoga nacionalnog vijeća, to jest Centralne komisije za provođenje izjašnjavanja o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj:

„Knin, 7. kolovoza (Tanjug) – [...] Danas je ovdje objavljen proglas Centralne komisije za provođenje referenduma u kome se kaže da će se izjašnjavanje o srpskoj autonomiji obaviti od 19. kolovoza do 2. rujna ove godine.

U proglasu se kaže da pravo odlučivanja ima cjelokupno srpsko stanovništvo starije od 18 godina, koje živi u granicama Republike Hrvatske i svi pripadnici srpskog naroda, stariji od 18 godina, koji imaju državljanstvo Republike Hrvatske, a ne žive u granicama Republike Hrvatske.

Navodi se također da državljanstvo Republike Hrvatske imaju građani na osnovu porijekla roditelja, na osnovi rođenja na teritoriju republike i ako su primili državljanstvo Republike Hrvatske.“⁴⁹

U euforičnim raspoloženjima poslije Srpskog sabora, SDSovsko vodstvo i njihovi (izgleda) mnogobrojni savjetnici izgubili su se u definiranju izbornog tijela, ignorirajući biračke popise i očito htijući da i ono dobije „istorijska“ obilježja. Koliko god situacija bila pogibeljna, bila je još više farsična. Umjesto da je u njezinoj farsičnosti dovede do kraja, Vlada Republike Hrvatske je u prvi mah kao Vlada reagirala na način koji je u SDSovcima mogao pojačati uvjerenje, da su se upustili u nešto, što ima neupitna legistička pokrića. Tako je i resorni ministar dr. Milan Ramljak na sjednici Vlade 10. kolovoza iste godine rezolutno izjavio, ali i s brojnim ogradama, koje su upućivale na šire kontekste:

„Narušavanje ustavnog poretka i autoriteta vlasti neće se trpjeti i koristit će se sva sredstva koja omogućavaju Ustav i zakoni da se spriječi provođenje

48 Zabranjuje se referendum o autonomiji, str. 2.

49 Referendum će se održati!, str. 1.

referenduma o autonomiji Srba u Hrvatskoj. [...] Ocijenio je da je riječ o političkoj akciji čiji su neposredni organizatori za sada nepoznati. [...] Izgleda [...] da akciju vodi ilegalna organizacija, koja dijelom koristi legalne organe upravnog sistema. [...] Dr Ramljak je ujedno rekao da će uskoro Ustavni sud Hrvatske ocijeniti da li je jednostrani akt formiranja tzv. Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like u skladu s Ustavom, a isto tako i raspisivanje referenduma o autonomiji.⁵⁰

Konačno, uoči početka najavljenog izjašnjavanja oglasio se i dr. Franjo Tuđman, predsjednik Predsjedništva Republike Hrvatske. Razgovarajući s novinarima 15. kolovoza, iznio je ocjenu da je Hrvatska suočena s urotom te odlazak Milana Babića i suradnika u Beograd na sastanak s Borisavom Jovićem, predsjednikom Predsjedništva SFRJ ocijenio kao dio urotničkog „scenarija“. Postavio je i vrlo važno pitanje o tome kako su „trojica“, Milan Babić i suradnici mogli ići razgovarati u ime svih Srba u Hrvatskoj.⁵¹ Dakle, pitanje, koje je trebalo postaviti 30. svibnja, kada se konstituirao višestranački hrvatski Sabor ili 25. srpnja, kada su se usvajale izmjene hrvatskog Ustava, svom se težinom nametnulo u trenutku kada su SDSovci već uveliko bili stvorili privid, da govore u ime velike većine Srba u Hrvatskoj i kada su već bili unaprijed spremni proglasiti rezultate „plebiscita“ kakve im se prohtije.

U oficijelnim pokušajima povratka na *status quo ante*, u usijanim strastima je ponovo na dnevni red u Kninu došla – ćirilica. Reagirajući na primjenu ustavnog statusa ćirilice, Skupština općine Knin je odlučila postaviti latiničke i ćiriliske table na prometnicama, čemu su se nadležna republička tijela bez uspjeha pokušala suprotstaviti:

„Nakon što su po nalogu Ljubomira Markovića, republičkog inspektora za ceste iz Splita radnici poduzeća za ceste prije nekoliko dana pokušali skinuti prometne oznake Knina s dvojezičnim pismom na ulazu u grad, prilikom čega su ih spriječili Kninjani, danas su radnici istog poduzeća ponovo spriječeni da obave taj posao.“⁵²

Bio je to još jedan krunski dokaz za uzburjane kninske Srbe, kako se treba odnositi prema hrvatskim vlastima.

Srpskome nacionalnom vijeću i njegovim visoko pozicioniram savjetodavcima u Srbiji „plebiscitarno“ izjašnjavanje Srba u Hrvatskoj nakon „generalne probe“ u Srbu 25. srpnja 1990. godine trebalo je biti „pretpremijera“ s

50 Spriječiti svim sredstvima, str. 1. Nadnaslov: „Vlada Republike Hrvatske o najavljenom referendumu u Kninu“. Ustavni sud se u promijenjenim okolnostima brzo oglasio time što je 15. kolovoza i.g. donio rješenje prema kojem je osnivanje Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like „protivno Ustavu Hrvatske“.

51 Hrvatska suočena s urotom, str. 1–2. Nadnaslov: „Predsjednik Republike Hrvatske dr. Franjo Tuđman razgovarao s novinarima“.

52 Knin. Ćirilica ostaje na cestama, str. 24.

„armijskom garancijom“. Hrvatske vlasti ovaj put su morale reagirati, ali je svaka reakcija u Kninu i susjednim općinama s SDSovskim većinama, bila bitno otežana činjenicom da lokalne milicije tada više nisu bile pod kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵³ Dakle, bilo kakav pokušaj intervencije iz Zagreba lako se mogao pretvoriti u nasilje, pa i oružani konflikt, i to u Kninu, koji je inače bio prepun vojske. Knin je i u tom smislu bio idealan za provociranje „izvanrednog stanja“, tj. armijske intervencije. Ipak su se pokušaj sprječavanja održavanja „referenduma“ i osiguranja efektivne kontrole rezervnog sastava milicije sa strane Ministarstva unutrašnjih poslova vremenski poklopili 17. kolovoza, što je prouzročilo armijsko presretanje tri helikoptera MUP-a, ali i (u silnim konvulzijama, uključujući i bezbrojne dezinformacije) igru s Babićevim „izvanrednim stanjem“, blokiranje cestovnih i željezničkih prometnica u Kninu i na području Zajednice općina sjeverne Dalmacije i Like – usred turističke sezone! Bio je to početak „balvan-revolucije“, kako su hrvatski mediji atribuirali zbivanja, koja su uslijedila „ustanku bez oružja“ dr. Jovana Raškovića, koji je tada već bio potonuo u povijesnim „bespućima“.⁵⁴

Pred sam početak izjašnjavanja pojačani su naponi SDSovske strane da u javnom mnjenju osnaži uvjerenje o njegovoj legalnosti u ustavnom poretku Republike Hrvatske: „Nakon izjava o neustavnosti i nezakonitosti referenduma, sada organizatori saopćavaju da je riječ o izjašnjavanju koje ima pravno uporište u Ustavu Republike Hrvatske.“ Odnosno, u nastavku:

„[S] jučerašnje sjednice Centralne komisije za provođenje izjašnjavanja Srba u Hrvatskoj o autonomiji, izdano je kratko saopćenje u kojem se tvrdi da najavljeno izjašnjavanje ima potpuno pravno uporište u Ustavu Republike Hrvatske.“

Ranije se, naime, govorilo o referendumu, a sada je to, uvjetno rečeno, preinačeno u pravo na političko izjašnjavanje, koje omogućuje član 232. Ustava Hrvatske. Osim toga, članovi Centralne komisije se pozivaju i na pravo na plebiscit, što je također – kako je navedeno u njihovu saopćenju – propisano Ustavom Hrvatske.⁵⁵

Kada su počeli sukobi sa snagama Ministarstva unutrašnjih poslova u Gračacu, Obrovcu i Benkovcu 17. kolovoza iste godine, hrvatska je Vlada, izjavom ministra dr. Ramljaka, istog dana još jedanput i to mnogo eksplicitnije obrazložila, zašto je izjašnjavanje protuzakonito:

53 U Kninu je žestoko bila osporena i odluka hrvatskog MUP-a da u Kninu ne bude Općinskog sekretarijata za unutrašnje poslove, koji je ranije postojao: „Nova hrvatska vlast neće dozvoliti da se ugroze dostignute demokratske tekovine i ostvaruju planovi po nekim scenarijima izvan republike, podvukao je ministar za unutrašnje poslove Josip Boljkovac. [...] Po riječima ministra Boljkovca, Knin može dobiti samo pojačan odred milicije, da bi se osiguralo provođenje zakona, ali nema popuštanja pritiscima pa ni izgleda da se u Knin vrati Općinski SUP.“ (Knin neće dobiti OSUP, str. 3.)

54 Žunec, *Goli život*, str. 264-267.

55 Knin pod oružjem?, str. 1-2.

„Republička upravna inspekcija nije utvrdila da se u državnim organima vrše bilo kakve pripreme za referendum odnosno izjašnjavanje građana srpske nacionalnosti nego se o svemu doznaje uglavnom iz tiska. Potpredsjednik Vlade Milan Ramljak primijetio je da se mnogo više može doznati iz beogradskih novina nego iz nalaza ministarstva. Iznio je da su 'Narodne novine' br. 33 od 17. kolovoza donijele rješenje Ustavnog suda Hrvatske o obustavi od provedbe svih akata i čina usmjerenih na stvaranje spomenute zajednice općina. Glede neposrednog izjašnjavanja srpskog pučanstva u Hrvatskoj koje je 15. kolovoza najavio predsjednik Skupštine općine Knin Milan Babić, pozivajući se na odredbu čl. 232. Ustava Republike Hrvatske, Ramljak je ustvrdio da ni u tom niti u bilo kojem drugom članu Ustava nema nikakve podloge za to. Naprotiv, po čl. 284. Ustava građani svoja prava i slobode mogu ostvariti samo na način propisan zakonom, a ovo 'izjašnjavanje' nema veze ni sa zakonom ni s bilo kakvom logikom. Budući da Amandman 25. izrijekom zabranjuje izjašnjavanje građana o bilo čemu na nacionalnoj osnovi, 'to što se radi može se podvesti pod krivično djelo, u skladu s odredbama Krivičnog zakona', zaključio je Ramljak.“⁵⁶

Predsjedništvo Republike Hrvatske bilo je 18. kolovoza i.g. daleko eksplicitnije u svome priopćenju u ocjeni izjašnjavanja. „[O]tvorena oružana pobuna“, „pokušaj državnog udara“, „uspostava izvanrednog stanja u Hrvatskoj“, „[...] ne samo elementi lokalne već i opće vojne podrške“, samo su neke od ocjena, koje su imale teške hrvatske i jugoslavenske i međunarodne implikacije. Međutim, ključna je bila sljedeća ocjena, da je: „[...] realizaciju tog antihrvatskog i antidemokratskog scenarija preuzelo vodstvo SDS i kninske općine, kojima je, po uzoru na četnički pokret toga područja, strana svaka pomisao o suverenoj hrvatskoj državi“.⁵⁷ Bilo je to finale jedne politike Hrvatske demokratske zajednice, koja je počela s traganjem za Svetozarom Pribičevićem iz narodnofrontovskih vremena među srpskim antikomunistima, da bi završila, nasuprot „hrvatskoj pomirbi“ na četničko-partizanskoj diferencijaciji među Srbima u Hrvatskoj. Moguće je samo pretpostaviti, da je ovakva intonacija priopćenja Predsjedništva Republike Hrvatske bila prije svega namijenjena onim mnogobrojnijim Srbima u Hrvatskoj, za koje se vjerovalo da će i ubuduće ustuknuti, kada neki fenomen dobije oficijelnu četničku atribuciju. Istog dana, 18. kolovoza, oglasio se i predsjednik dr. Franjo Tuđman apelom Srbima u Hrvatskoj:

„Također je pozvao ljude iz redova srpskog pučanstva u Hrvatskoj da slušaju glas onih razboritih među sobom kakvi su mu se obraćali ovih dana i izjavljivali da žele i sami nastupiti pred javnošću 'da pozovu Srbe u Hrvatskoj da ne nasjedaju

56 Referendum protuustavan, str. 16. Nadnaslov: „Vlada Hrvatske o takozvanoj srpskoj autonomiji“.

57 Otvorena oružana pobuna i pokušaj državnog udara, str. 1, 3. Nadnaslov: „Priopćenje za javnost Predsjedništva Republike Hrvatske“.

provokatorima i onima koji ih izvan Hrvatske pozivaju na nekakav referendum i ustanak, jer za to nema razloga, jer im je nova demokratska vlast Hrvatske zajamčila sva ona prava koja se uopće mogu zajamčiti, građanska i nacionalna, kojih dosad nisu imali u takvoj mjeri.”⁵⁸

Mentalno je ta poruka bila potpuno oprečna svemu onome, u što su Srbi u Hrvatskoj, neovisno o tome jesu li ili nisu bili SDSovci, uvjereni u svoju „konstitutivnost“ u hrvatskoj državnosti, tada mogli recipirati. Pored toga, u samoj Hrvatskoj demokratskoj zajednici, a još više izvan nje, u drugim hrvatskim strankama, jačalo je uvjerenje, da se drugačije treba početi odnositi prema krizi, koja bi mogla biti sudbonosna za budućnost Hrvatske. Koliko je moguće zaključiti iz suvremenih novina, Dražen Budiša, čelnik Hrvatske socijalno-liberalne stranke, bio je prvi, koji je pokušao redefinirati problem izjašnjavanja, javno se obrativši hrvatskom vrhovništvu:

„U poruci predsjednik HSLS-a iznosi mišljenje da tzv. referendum Srba u Hrvatskoj, čije ni ime, ni karakter ni do danas nisu definirani, nema drugi cilj nego da isprovocira represiju hrvatskih vlasti. Po svojim obilježjima tzv. referendum ne može biti ništa drugo nego slabo pripremljena stranačka anketa, pa bi ga kao takva, smatra Dražen Budiša, trebalo i tretirati: 'Zbog toga vam savjetujemo da ne sprečavate izjašnjavanje u ovoj stranačkoj anketi, kako ona time ne bi dobila značenje koje pravno nema. Savjetujemo vam da mjere represije koristite isključivo prema terorističkim akcijama koje se već provode, a da takozvani referendum ignorirate.’“⁵⁹

Na sličan je način reagirao Stipe Mesić, predsjednik Vlade Republike Hrvatske, dan uoči izvanredne sjednice Sabora, na kojoj će biti izabran za člana Predsjedništva SFRJ i na kojoj će ga na mjestu predsjednika Vlade naslijediti Josip Manolić. U izjavi za BBC Mesić je izjavio: „Srpskog referenduma praktično više nema. Oni su tu anketu obavili i mi nećemo sprečavati ni jednu stranku da među svojim članstvom provodi bilo kakve ankete. Mislim da je to i demokratski i civilizacijski u redu.”⁶⁰ Ipak, Stipe Mesić nije bio u pravu. To nije bilo demokratski, a očito ni „civilizacijski“ u redu jer „referendum“ nije bila raspisala Srpska demokratska stranka, nego Srpsko nacionalno vijeće, koje se nije ni pravno, ni demokratski konstituiralo na način, koji bi bio kompatibilan s regulama pravne države, a koje pogotovo nije bilo izraz demokratski konstituirane političke volje Srba u Hrvatskoj!

Kada se usporede oficijelne hrvatske reakcije od najave izjašnjavanja do njegova zaključivanja, jasno je da Hrvatska demokratska stranka nije bila sprem-

58 Slušajte glas razboritih, str. 2. Nadnaslov: „Apel predsjednika Hrvatske dr. Franje Tuđmana upućen Srbima u Hrvatskoj i Hrvatima“

59 Nije referendum već anketa, str. 2. Nadnaslov: „Poruka Dražena Budiše vrhovništvu Hrvatske“

60 Referenduma nije bilo, str. 13.

na suočiti se sa „srpskim pitanjem“ u Hrvatskoj. Točnije, računala je, da je ono unaprijed riješeno time što su Srbi u Hrvatskoj kao „privilegirani“ korisnici prednosti poraženog poretka, bili dugoročnije diskvalificirani kao bilo kakav politički faktor. Inicijalna uvjetna podrška Srpskoj demokratskoj stranci trebala je biti u funkciji takve marginalizacije. Zbivanja su krenula u drugim smjerovima.

Rasprava na izvanrednom zasjedanju Sabora, 25. kolovoza, neovisno o prevladavajućim tonovima, nije bila unisona. Ivica Račan, čelnik Saveza komunističke Hrvatske – Stranke demokratskih promjena, bio je jasan, s jedne strane, u podršci politici obrane suvereniteta i teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske, te njezine demokratske transformacije, ali se, s druge strane, dovoljno jasno distancirao od politike hrvatske Vlade vlastitim pristupom kriznoj situaciji i prijedlogom mjera, koje je trebalo poduzeti:

„SKH–SDP se, međutim, protivi ishitrenom i [...] neodgovornom prijedlogu ili zahtjevu za represivnim odnosima prema Srpskoj demokratskoj stranci ili nekoj drugoj stranci, odnosno protivi se njezinoj zabrani. [...] Predložio je i da Sabor Republike Hrvatske zatraži da se u Skupštini SFRJ donese deklaracija o međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji i utvrde neka bitna načela tih odnosa. Istodobno je izrazio protivljenje stavovima Predsjedništva SR Srbije koje traži da se saveznim zakonom propiše realizacija prava na samoopredjeljenje. Time bi [...] federalna vlast ograničavala stvarnu slobodu i suverenitet jugoslavenskih naroda. Umjesto toga, nužno je u svim republikama provesti višestranačke izbore i izjašnjavanje referendumom o budućnosti Jugoslavije. A Saboru Hrvatske se predlaže da usvoji deklaraciju o međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj.“⁶¹

Još je jasnija bila Gordana Grbić, zastupnica iste stranke, koja se nedvosmisleno izjasnila protiv korištenja pojmova „oružana pobuna“ i „terorizam“ pri ocjeni zbivanja u sjeverozapadnoj Dalmaciji, koja je i sama osuđivala, ali nije krila ni svoja kritička stajališta u odnosu spram politike HDZove većine:

„[P]rigovorila je određenoj mitingaškoj atmosferi što danas vlada u Saboru, izjasnila se protiv podizanja barikada i postavljanja straža, a također je kazala da je odbila oružje što joj je kao saborskom funkcioneru bilo nuđeno radi osobne obrane i sigurnosti.

U nastavku je iznijela nekoliko primjedbi i prijedloga u vezi s predloženom rezolucijom. Tako se založila za mirniji ton rezolucije, što bi, po njezinu mišljenju, trebalo značiti da se iz rezolucije isključe izrazi 'oružana pobuna', 'terorizam' i slični. [...] Na mjestu u rezoluciji gdje se govori da će se braniti nacionalna prava, treba dodati da će se braniti i ravnopravnost naroda i narodnosti u Hrvatskoj. Gordana

61 Stavove o političkoj situaciji u Hrvatskoj usvojiti konsenzusom, str. 6. Za Ivicu Račana nije bilo dvojbe da je bila riječ o velikosrpskoj koncepciji razrješenja jugoslavenske krize i modificiranim metodama „antibirokratske revolucije“, što je moglo proizvesti ratni sukob.

Grbić se založila da se u rezoluciji navede da će se, uz opća ljudska prava, jamčiti i kulturna autonomija. Založila se i za to da se umjesto izraza 'srpko pučanstvo' stavi 'srpski narod', jer izraz 'pučanstvo' iritira dio srpskog stanovništva.⁶²

Sa saborske ljevice je potjecala i kritika Željka Mažara, za kojega nije bilo dvojbe da Srpska demokratska stranka hoće „kosovizirati“ Hrvatsku, ali ipak nije stavljao znak jednakosti između kosovske i hrvatske situacije, ponajprije zato što pored odgovornosti Srpske demokratske stranke, to jest srpske strane iz Hrvatske i Srbije, za njega je bila važna i odgovornost „pojedinaца iz (hrvatskih) stranaka, ali i organa vlasti“:

„Mažar je predložio i nekoliko dopuna rezolucije među kojima i onu da su kriznoj situaciji doprinijele i neodmjerene izjave pojedinaca iz stranaka, ali i organa vlasti te da se protivljenje nasilju o kojem se govori u rezoluciji, proširi i na borbu protiv širenja nacionalne mržnje.“⁶³

Svijest o potrebi da se hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske napetosti smanje bila je dublje ukorijenjena u tome trenutku u hrvatskom Saboru, pa je pragmatično odmjeren i emotivno nabijen govor Sime Rajića (SKH–SDP), zastupnika srpske nacionalnosti, trenutačno prouzročio svojevrsnu katarzu. On je jednom rečenicom „riješi“ sporno pitanje hrvatskog suvereniteta, rekavši ono što je velika većina zastupnika htjela čuti, ali je istovremeno htio revitalizirati „zavnohovsku“ supstancu hrvatske državnosti. Prema novinskom izvještaju, suština njegova istupa bila je u sljedećem:

„Ovo je država Hrvatska, ustvrdio je Rajić, 'i u njoj treba priznati izvorni suverenitet hrvatskom narodu i na to se i mi Srbi moramo priviknuti.'"

'Učinimo sve', pozvao je na kraju svog izlaganja, 'da gradimo mostove, da vratimo povjerenje oba naroda, da otklonimo strah, da pružimo jedni drugima ruku jer nam nema drugog do zajedničkog suživota – bez obzira koja stranka vladala.'

Rajić je na kraju predložio formiranje saborske komisije koja će obići sve općine i razgovarati s narodom.⁶⁴

Kraj Rajićeva izlaganja izazvao je pljesak, koji se „prolomio prepunom velikom vijećnicom u Saboru“, a „predsjednik Republike dr Franjo Tuđman je ustao i pružio zatraženu ruku Simi Rajiću. Čin njihovog rukovanja pozdravljen je gromoglasnim aplauzom pune sabornice.“⁶⁵ Činilo se da je dr Franjo Tuđman konačno, nakon neuspjelog pokušaja s dr. Jovanom Raškovićem, pronašao „Svetozara Pribićevića“.⁶⁶ Doduše, bio je to čovjek, koji nije krio svoja

62 Protiv 'mitinga, barikada i oružja, str. 7.

63 Mažar, Kosovizacija, str. 7.

64 Pljesak rukovanju Tuđmana i Rajića, str. 7.

65 Isto.

66 „U pauzi saborske sjednice, na inicijativu predsjednika Komisije za izbor i imenovanja, Ivana Milasa,

reformirana komunistička uvjerenja, a donedavno je bio i visoki funkcionar vlasti Socijalističke Republike Hrvatske. Epizoda je važna, zato što zorno svjedoči da je u tome trenutku u višestranačkom Saboru vladalo uvjerenje, da se iz krizne situacije neće moći izaći bez izlaska iz HDZova monopartijskog dirizizma, te bez „novog početka“ u demokratskom redizajniranju odnosa između hrvatske većine i srpske manjine u Hrvatskoj, suočenoj s toliko otvorenih pitanja i unutar vlastitih granica i u odnosu spram neizvjesne budućnosti jugoslavenske zajednice.⁶⁷ Time su i šokantna „referendumska“ zbivanja, koja su silno pogoršala hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske odnose, dobila drugačiji kontekst ili se bar u tome trenutku činilo da je tome tako.

Na kraju, da li je ovo izjašnjavanje bilo akt građanske neposlušnosti ili je to bio akt pobune i terorizma? Dr. Franjo Tuđman, predsjednik Predsjedništva Republike Hrvatske, u svome govoru u Saboru Republike Hrvatske, 25. kolovoza, nije isključivao nijednu od tih kvalifikacija: „To što smo mi u Hrvatskoj doživjeli posljednjih 8 dana, to je, ne samo građanski neposluš, to je ustanak, koji je najavljivan. Najprije ustanak bez oružja, koji je kao što vidite kulminirao u otvorenoj oružanoj pobuni, u onome, što se u svijetu i međunarodnom pravu zove, ne samo nasiljem, nego terorizmom.“⁶⁸ Na izvanrednoj saborskoj sjednici nisu bili rijetki, koji su se drugačije očitovali.

U biti je to bio još jedan dokaz da Hrvatska sama nije uspjela definirati pretpostavke tranzicijske političke kulture, koja će obrasce političkog ponašanja i djelovanja pojedinih aktera, neovisno o ideologijskopoličkim orijentacijama, učiniti liberalnodemokratski transparentnima i pouzdanim osloncima u razvitku zemlje.

Srpski sabor i srpski plebiscit su u Hrvatskoj u ljeto 1990. godine, isto kao i ljetno topljenje šansi za SDPovsku hrvatsko-srpsku lijevu koaliciju u višestranačkoj Hrvatskoj, bili fenomeni marginalizacije i u prvom slučaju izravne velikosrpske instrumentalizacije Srba u Hrvatskoj. Srpski plebiscit je doista bio svojevrsni puč u hrvatskom ustavnom poretku, ali ništa manje unutar srpske zajednice u Hrvatskoj.⁶⁹ Bila je to farsična repriza zavnohovskih tradicija (Majska skupština, Dan ustanka, zavnohovski Glavni odbor Srba u Hrvatskoj i Kongres

zastupnicima je ponuđena peticija da se gospodin Simo Rajić izabere za potpredsjednika Sabora Republike Hrvatske. Za ciglih nekoliko minuta sakupilo se više od 50 potpisa zastupnika iz sva tri vijeća, i to bez obzira na stranačku pripadnost.“ (Peticija za Rajića, str. 7.)

67 Simo Rajić je u svojoj ulozi izdržao do konca 1990. godine, da bi na kraju dao ostavku na sve svoje saborske, ali i esdepeovske funkcije. Vidjeti: Maloča, Odlazak usamljenog jahača, str. 16 – 17.

68 *Novi list*, Rijeka, br. 232, 25.08.1990, str. 14.

69 ”U Srbu je 30. rujna 1990. održana sjednica SNV-a, te je tom prilikom iznesen podatak da je izjašnjavanju pristupilo 756.781 osoba (563.317 u Hrvatskoj i 189.464 izvan Hrvatske) i da se od tog broja 99,96% (756.549) izjasnilo za srpsku autonomiju. U skladu s time 30. rujna na istoj sjednici SNV-a proglašena je srpska autonomija „na etničkim i istorijskim teritorijama“ na kojima živi srpski narod, a koje se nalaze unutar „sadašnjih granica Republike Hrvatske kao federalne jedinice SFRJ“.

Srba u Hrvatskoj itd.). Kažem „farsična“ zato što je naglašeno antikomunistička Srpska demokratska stranka pokušala apropiirati ono što je bilo komunističke provenijencije, a što je velikoj većini Srba u Hrvatskoj, koliko god se međusobno razlikovali, bilo najpouzdanije jamstvo njihova ljudskog i nacionalnog statusa u Hrvatskoj, utemeljenoj u progresističkoj hrvatsko-srpskoj koaliciji. Središnje je pitanje bilo, kako sve ono što je u toj tradiciji bilo vitalno od 1941. do 1990. godine konvertirati u pluralističku političku kulturu, u vlastitom nacionalnom interesu, kao i u interesu svoje zemlje, u Jugoslaviji ili izvan nje. U tranzicijskom procesu opterećenom nerijetko opsesivnim antikomunizmom, nije moglo biti senzibiliteta za takve političke suptilnosti, koje su bile bitne za odnose hrvatske većine i srpske manjine, te su oni saborski zastupnici srpske nacionalnosti, koji su imali demokratski legitimitet *de facto* taj legitimitet izgubili, pa se i našli na rubu građanskog legaliteta, osporavani i na većinskoj, hrvatskoj i na manjinskoj, srpskoj strani.⁷⁰

Prilog I.

Polazeći od univerzalnog principa o pravu naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, te polazeći od postojećih normi u Ustavu SFRJ i Ustavu SRH, a posebno odredbe Ustava SRH, da je SR Hrvatska država i srpskog naroda u Hrvatskoj, a radi zaštite svoje nacionalne suverenosti i slobode, srpski narod, koji živi na istorijskim teritorijama objedinjenim današnjim granicama SR Hrvatske, donosi i objavljuje na Srpskom saboru održanom u Srbu dana 25. jula 1990. godine,

DEKLARACIJU o suverenosti i autonomiji srpskog naroda

1. U granicama SR Hrvatske koja je država i srpskog naroda, koji živi u SR Hrvatskoj, srpski narod je na osnovu svojih geografskih, istorijskih, društvenih i kulturnih osobenosti suveren narod sa svim pravima koja sadržava suverenost naroda. Srpski narod u SR Hrvatskoj ima puno pravo da se u zajedništvu sa hrvatskim narodom ili samostalno pri uspostavljanju novih odnosa u Jugoslaviji opredjeljuje za federativno ili konfederativno državno uređenje. Ne može se bez učešća srpskog naroda u Hrvatskoj birati oblik jugoslavenskog zajedništva, a to naročito vrijedi za situacije legitimnog otcjepljenja. Otcjepljuju se narodi, a ne države. Srpski narod daje sebi pravo da se na istorijskim teritorijama, koje objedinjuju sadašnje granice Hrvatske opredjeljuje s kim će živjeti, u kom će

70 Daskalović, Zašto su otišli, str. 21 – 22.

režimu živjeti i kako će se povezivati s drugim narodima u Jugoslaviji. Nitko drugi nema historijsko pravo da određuje sudbinu srpskog naroda, koji tu živi vjekovima i prije stvaranja države Hrvatske.

2. Na osnovu svoje suverenosti, srpski narod u Hrvatskoj ima pravo na autonomiju. Sadržaj te autonomije zavisit će od federativnog ili konfederativnog uređenja Jugoslavije. U uslovima federativnog državnog uređenja srpski narod ima pravo na nesmetanu i bez ograničenja upotrebu u službene i privatne svrhe srpskog književnog jezika, pisma ćirilice, škola i srpskih školskih programa, kulturnih i političkih institucija, preduzeća, štampe i srpske radio televizije. Organizacija ovakve autonomije može se provesti samo putem pune opštinske samouprave, posebno u opštinama, gdje je srpski narod većinsko stanovništvo i povezivanjem tih opština u zajednice. U uslovima konfederativnog državnog uređenja Jugoslavije, srpski narod u Hrvatskoj ima pravo na političku teritorijalnu autonomiju.

3. Kao politički predstavnik srpskog naroda u Hrvatskoj konstituiše se Srpski Sabor, koji zasjeda u Srbu. Kao izvršni organ Srpskog Sabora konstituiše se Srpsko nacionalno vijeće.

4. Srpsko nacionalno vijeće ima pravo da organizuje plebiscitarno izjašnjavanje srpskog naroda po svim pitanjima bitnijim za njegov položaj u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i drugim pitanjima, koja se tiču ostvarivanja srpskog suvereniteta i autonomnosti.

5. Srpsko nacionalno vijeće predstavlja samostalan organ, koji između dva zasjedanja Srpskog Sabora sprovodi odluke Srpskog Sabora i ove Deklaracije, te priprema pitanja, o kojima će se izjašnjavati Srpski Sabor i plebiscitarno Srpski narod.

6. Srpski Sabor na zasjedanju u Srbu 25. jula 1990. godine proglašava ništavnim za srpski narod u Hrvatskoj sve ustavne i zakonske promjene, koje negiraju njegov suverenitet kao naroda i umanjuju njegovo autonomno pravo.

7. Srpski narod u Hrvatskoj ne traži ništa više od onih prava, koja drugi savremeni narodi Evrope odavno imaju i uživaju.

Izvori i literatura

- Aralica, Ivan. Tragična izolacija. *Novi list*, Rijeka, br. 228, 21. kolovoza 1990, str. 11.
- Barić, Nikica. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
- Biserko, Sonja (pr.). *Milošević vs Jugoslavija II*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004.

Brownlee, Kimberley. Civil Disobedience, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Fall 2008 Edition*) <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/civil-disobedience/>)

Brownlee, Kimberley. Features of a Paradigm Case of Civil Disobedience. *Res Publica*, br. 10, 2004, str. 337–351.

Dakić, Mile. *Srpska Krajina. Historijski temelji i nastanak*. Knin: Iskra, 1994.

Daskalović, Zoran. Zašto su otišli. *Danas*, br. 469, 12. veljače 1991., str. 21-22.

Gotovac, Vlado. Balkanski barbarizam. *Novi list*, Rijeka, br. 228, 21. kolovoza 1990., str. 11.

Hrvatska želi mir. *Novi list*, Rijeka, br. 232, 25. kolovoza 1990., str. 14.

Hrvatska suočena s urotom. *Novi list*, Rijeka, br. 222, 15. kolovoza 1990., str. 1–2.

Jajčinović, Milan. Zajednička kupka, *Danas*, br. 395, 12. rujna 1989., str. 20-21.

Jelić, Vojin. Pogledaj svoje ruke, *Feral Tribune*, Split 1996.

Krušelj, Željko. Uskrnuće Prosvjete. *Danas*, br. 402, 31. listopada 1989., str. 44-45.

Knin. Ćirilica ostaje na cestama. *Novi list*, Rijeka, br. 222, 15. kolovoza 1990., str. 24.

Knin neće dobiti OSUP. *Novi list*, Rijeka, br. 208, 1. kolovoza 1990., str. 3.

Knin pod oružjem? *Novi list*, Rijeka, br. 224, 17. kolovoza 1990., str. 1-2.

Lukežić, Anton. Pobjeda razuma?! *Novi list*, Rijeka, br. 209, 2. kolovoza 1990., str. 11.

Maloča, Mladen, Grbić, Čedo. U čemu griješi Hrvatska. *Danas*, br. 392, 22. kolovoza 1989., str. 13-15.

Marić, Davor. Rašković: Ovo je ustanak bez oružja. *Slobodna Dalmacija*, Split, br. 14241, 26.7.1990, str. 7.

Marinković, Gojko. Rasap komunista Hrvatske. *Danas*, br. 418, 20. veljače 1990., str. 12-14.

Mažar, Željko. Kosovizacija. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24. 8.1990., str. 7.

Mirić, Jovan. Govor i demokracija. *Politička misao*, 27, 1990., br. 2, str. 133-137.

Mirić, Jovan. *Iskušnja demokracije: Dali je moguća Jugoslavija kao demokratska zemlja?* Zagreb: Radničke novine, 1990.

Mirić, Jovan. Liberalna i pluralistička demokracija. *Politička misao*, 30, 1993., br. 3, str. 71-83.

Mirić, Jovan. Fascinacija državom i (ne)mogućnost oporbe. *Politička misao*, 33, 1996., br. 1, str. 93-109.

Mirić, Jovan. *Demokracija u postkomunističkim društvima*. Zagreb: Prosvjeta, 1996.

Mirić, Jovan. *Demokracija i ekskomunikacija: prilozi istraživanju hrvatske političke kulture*. Zagreb: Srbsko kulturno društvo Prosvjeta, 1999.

Mirić, Jovan. Etničko čišćenje: masovni zločini ili srbska podvala? *Ljetopis srbskog kulturnog društva prosvjeta*, 6, 2001., str. 325-346.

Nije referendum već anketa. *Novi list*, Rijeka, br. 227, 20. kolovoza 1990., str. 2.

Odluka da se pristupi promjeni Ustava Socijalističke Republike Hrvatske. *Narodne novine*, 2/90, 17.1.1990.

Otvorena oružana pobuna i pokušaj državnog udara. *Novi list*, Rijeka, br. 226, 19. kolovoza 1990., str. 1, 3.

Perić, Danko. Kninjani su vidjeli najdalje. *Vojska Krajine*, Knin, april 1993, br. 1, str. 63.

Perić, Ivo. *Birači u Hrvatskoj. Opredjeljenje na izborima 1920-1995*. Zagreb: Epoha, 1999.

Plečaš, Dušan (pr.). *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske. Dokumenti*. Zagreb 2000, str. 139-146.

Plevnik, Danko. Hardver Rašković sa softver memorandumom. *Novi list*, Rijeka, br. 218, 11. kolovoza 1990., str. 2.

Plevnik, Danko. Sjećanje na Teslu. *Danas*, br. 419, 27. veljače 1990., str. 16 – 17.

Pljesak rukovanju Tuđmana i Rajića. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24.8.1990., str. 7.

Politički program – deklaracija Jugoslavenske samostalne demokratske stranke. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990., br. 3/4, str. 747–751.

Prednactr Programske orijentacije i zadataka. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990., br. 3/4, str. 782–783.

Privšek, Marijan. Rađanje nacije – treći put. *Novi list*, Rijeka, br. 208, 1. kolovoza 1990., str. 9.

Programski ciljevi Srpske demokratske stranke. *Naše teme*, Zagreb, god. XXXIV, 1990, br. 3/4, str. 774-781.

Protiv 'mitinga', barikada i oružja. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 24.08.1990., str. 7.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava. 31. ožujak 1991. Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Zagreb 1992.

Pupovac, Milorad. Raspad Jugoslavije i Srbi u njoj. *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ hiljadu devetsto devedeset sedme*. Zagreb 1997., str. 256–264.

Radulović, Srđan. *Sudbina Krajine*. Dan graf., s.l. 1996.

Referendum će se održati! *Novi list*, Rijeka, br. 215, 8. kolovoza 1990., str. 1.

Referendum protuustavan. *Novi list*, Rijeka, br. 225, 18. kolovoza 1990., str. 16.

Referenduma nije bilo. *Slobodna Dalmacija*, Split, br. 14270, 24.8.1990., str. 13.

Roksandić, Drago. Srbi u Hrvatskoj. Pitanja o pola stoljeća povijesti. U: Lazić,

Mladen (ur.). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1991., str. 11-20.

Roksandić, Drago. *Protiv rata. Prilozi povijesti iluzija*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 1996.

Roksandić, Drago. Skica za sintezu povijesnog iskustva. U: *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb: SKD Prosvjeta, 2004., str. 433-443.

Roksandić, Drago. Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana. *Vjesnik. Posebno izdanje*, Zagreb 1991.

Roksandić, Drago. O Vladanu Desnici i 'Desničinih susretima'. U: Roksandić, Drago, Cvijović Javorina, Ivana (ur.). *Desničini susreti 2005.-2008. Zbornik radova*. Zagreb: Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2010., str. 255-282.

Slušajte glas razboritih. *Novi list*, Rijeka, br. 226, 19. kolovoza 1990., str. 2.

Stavove o političkoj situaciji u Hrvatskoj usvojiti konsenzusom. *Novi list*, Rijeka, br. 14271, 25.8.1990., str. 6.

Spriječiti svim sredstvima. *Novi list*, br. 218, 11. kolovoza 1990., str. 1.

Šeks, Vladimir. *Temeljci hrvatske državnosti*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Šiber, Ivan, Nacionalna, vrijednosna i ideologijska uvjetovanost stranačkog izbora. U: Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan; Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima 1990*. Zagreb: Naprijed, 1991., str. 98-130.

Zabranjuje se referendum o autonomiji. *Novi list*, Rijeka, br. 212, 5. kolovoza 1990., str. 2.

Zakošek, Nenad, Polarizacijske strukture, obrasci političkih uvjerenja i hrvatski izbori 1990. U: Grdešić Ivan, Kasapović Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Hrvatska u izborima 1990.*, Zagreb: Naprijed, 1991., str. 131-187.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana, Narodne novine, 2/90, 17.1.1990.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Zbornik dokumenata 1944. od 1. siječnja do 9. svibnja. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1964.

Žunec, Ognjen. *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra, 2007.

O avtorjih

Igor Duda (Pula, 1977.) naslovni je docent na Odsjeku za povijest pri Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest i kroatistiku (2000.) te magistrirao (2004.) i doktorirao povijest (2009.). Područje njegova posebnog interesa su društvena povijest i povijest svakodnevice druge polovice XX. stoljeća, povijest potrošačke kulture te povijest dokolice i turizma. Kao OSI/Chevening Scholar boravio je na Sveučilištu u Oxfordu, te bio istraživač na međunarodnom znanstvenom projektu Sveučilišta u Grazu *Tourism and Leisure Cultures in Socialist Yugoslavia*. Za knjigu *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* dobio je 2010. nagradu „Kiklop“ za znanstvenu knjigu godine.

Ivo Goldstein (Zagreb, 1958.) je redoviti profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U prvom dijelu karijere bavio se bizantologijom i hrvatskom poviješću srednjega vijeka, da bi se potom posvetio proučavanju hrvatske povijesti 20. stoljeća, koju je sažeo u nekoliko sintetičkih naslova. Bavi se i poviješću Židova te zagrebačkom poviješću. Njegov opus sastoji se od dvadesetak knjiga i dvjestotinjak znanstvenih i stručnih radova objavljenih u Hrvatskoj i inozemstvu.

Aleksandar Jakir (rođen 1. siječnja 1966.), od 2007. g. izvanredni je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu. Doktorirao na povijesti Dalmacije u međuratnom razdoblju, bavi se temama političke i kulturne povijesti Dalmacije, Hrvatske te Jugoslavije, s naglaskom na procesu oblikovanja nacionalnih identiteta. Radio kao znanstveni suradnik na sveučilištima u Njemačkoj (Friedrich-Schiller-Universität Jena i Philipps-Universität Marburg) te višestruko kao gost predavač za predmet Povijest istočne Europe na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Baselu (Universität Basel). Član je u uredničkim odborima

znanstvenih časopisa *Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, *Ekonomska i Ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* i *Croatian Studies Review / Časopis za hrvatske studije*”

Snježana Koren je viši predavač na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je s temom *Politika povijesti i sjećanja: primjer nastave povijesti u općeobrazovnim školama u Hrvatskoj (1945 – 1960)*. Objavila je niz znanstvenih i stručnih radova koji se bave politikom povijesti u Jugoslaviji i državama sljednicama, kulturom sjećanja i pamćenja, analizom udžbenika i programa povijesti, poučavanjem osjetljivih i kontroverznih pitanja, interkulturalizmom i interkulturalnim obrazovanjem te teorijom i praksom nastave povijesti. Autorica je i suautorica nekoliko udžbenika povijest, urednica časopisa *Povijest u nastavi* te nekoliko knjiga koje se bave nastavom povijesti i povijesnom teorijom. Od kraja 1990-ih sudjelovala je u domaćim i međunarodnim projektima koji se bave analizama udžbenika i programa povijesti, obrazovanjem nastavnika povijesti, kulturom sjećanja te razvojem hrvatske historiografije i nastave povijesti. Sudjelovala je u izradi nastavnog programa za povijest u osnovnoj školi te Nacionalnog okvirnog kurikulumu.

Suzana Leček (1961.), znanstvena je savjetnica Hrvatskog instituta za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje u Slavanskom Brodu. Bavi se poviješću obitelji, kulture i ideja u 20. stoljeću, pri čemu koristi interdisciplinarni pristup i novu metodu usmene povijesti. U novije se vrijeme zanima za probleme kulturnog identiteta. Voditeljica je projekta *Oblikovanje hrvatskog kulturnog i socijalnog identiteta 1900.-1990*. Od 2001. predaje na Hrvatskim studijima. Članica je uredništava znanstvenih časopisa *Historijski zbornik* te *Scrinia Slavonica – Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Potpredsjednica je Društva za hrvatsku povjesnicu i predsjednica Udruge za istraživanje povijesti žena *Klio*.

Magdalena Najbar-Agičić (rođena 15. svibnja 1970. u Krosnu, Poljska) je završila studij povijesti na Jagelonskom sveučilištu u Krakovu 1995. godine, a studirala je i na Central European University u Budimpešti. Od 1995. godine živi u Hrvatskoj, gdje se bavi uredničkim i prevodilačkim radom, te stručnom i znanstvenom djelatnošću na području povijesti. Jedno od njezinih područja posebnog stručnog i znanstvenog interesa je nastava povijesti, a glavni njezin znanstveni interes koncentriran je na pitanja povijesti Hrvatske i Srednje Europe u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, poglavito historije historiografije

i politike komunističkih vlasti prema intelektualnim elitama. Suradnica je znanstvenog projekta *Hrvatska historiografija i nastava povijesti (19-21. st.)*. Godine 2011. obranila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu disertaciju pod naslovom *Hrvatska historiografija 1945-1960. Ideološki okvir i putovi razvoja*.

Zdenko Radelić (rođen 20. svibnja 1954. u Mariboru), gdje je pohađao osnovnu školu i gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu završio je studij povijesti i sociologije 1979. godine. Znanstveni je savjetnik Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu magistrirao je temom *Jedinstveni sindikati Hrvatske 1944.-1948.* u ožujku 1989., a doktorirao je temom *Položaj snaga građanskog društva u Hrvatskoj 1945.-1950.* u srpnju 1994. godine. Suradivao je na projektima *Uspostava partijskog monopola 1945.-1952.* od 1990. godine i *Komunistički sustav vladavine u Hrvatskoj 1945.-1972.* te bio voditelj projekta *Stvaranje Republike Hrvatske i Domovinski rat (1990.-1995.-1998.)*. Povremeno je predavao na Hrvatskim studijima u Zagrebu i Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Voditelj je projekta *Vlast i društvo: komunistički sustav u Hrvatskoj 1945.-1990.* i član uredništva *Časopisa za suvremenu povijest*. Autor je pet knjiga i više od 40 članaka te suautor jedne knjige i dvaju udžbenika.

Drago Rokсандić (Petrinja, 12. siječnja 1948.) redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Voditelj je projekta *Triplex Confinium* (utemeljenog 1996. godine) i programa *Desničini susreti*. Predsjednik je Inicijativnog odbora za programiranje Međunarodnoga sveučilišnog centra u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom kod Zadra. Bio je gost-predavač između ostalih na sveučilištu Yale u SAD 1990. i Central European University u Budimpešti. Tematski i kronološki raspon njegovih radova vrlo je širok, od 16. do 21. stoljeća, od Vojne krajine, Srba u Hrvatskoj, kulture pamćenja do ekohistorije.

Imensko kazalo

Aleksandar Karadjordjević kralj 19
 Amariglio Jack 92
 Anderson Benedict 13, 31
 Anić Vladimir 137, 144
 Aralica Ivan 142, 144, 155, 171

Babić Ljubo 17-19, 24, 25, 27, 28, 31
 Babić Mate 106, 108
 Babić Milan 156, 159-161, 163-165
 Bach Josip 28
 Bakarić Vladimir 46, 51, 66, 83
 Banac Ivo 19, 31, 126, 135, 144, 145
 Baranović Krešimir 22
 Barić Nikica 148, 151, 157, 159, 160, 171
 Bartok Bela 28
 Basariček Đuro 17
 Batušić Nikola 16, 25, 31
 Belinić Marko 40
 Belošić Željko 115, 121
 Bendix Regina 30, 31
 Benson, Timothy O. 23, 31
 Bićanić Ivo 97, 106
 Bićanić Rudolf 97, 106
 Bilandžić Dušan 94, 97, 100, 101, 102, 106
 Bizjak Zdenko 112, 121
 Biserko Sonja 154, 159, 161, 171
 Blanuša Nebojša 130, 145
 Blažević Jakov 40, 105
 Boban Ljubo 76, 84
 Bobetko Janko 138
 Bohlman Philip V. 23, 32
 Boljkovac Josip 164
 Bookman Milica Z. 92, 106
 Bozdoğan Sibel 23, 32
 Bratanić Branimir 17, 27

Brezović Prebeg N. 70, 75
 Brkanović Ivan 22
 Brkić Duško 53, 66
 Brkić Zvonko 40
 Brownlee Kimberley 149, 172
 Brzović Tomislav 139
 Budiša Dražen 132, 166

Calic Marie – Janine 96, 98, 106
 Ceribašić Nail 15, 16, 32
 Cipra Milo 22
 Cooper David 28, 32
 Crowley David 26, 32
 Crowley Stephen 107
 Cullenberg Stephen 92, 106
 Cvetković Dragiša 15, 84
 Cvetković Srđan 69, 75
 Cvijović Javorina Ivana 174
 Cvrtila Vlatko 133, 145

Čobeljić, Nikola 93, 107
 Čubelić, Tomo 44-49, 52, 83, 89
 Čular Goran 126, 130, 131, 143, 144, 145

Ćosić Dobrica 154

Dabac Tošo 28
 Dakić Mile 151, 160, 172
 Daskalović Zoran 170, 172
 Dedijer Vladimir 43
 Despot Zvonimir 63, 75
 Deželan Tomaž 127, 145
 Dimić Ljubodrag 16, 19, 32, 45, 52, 55
 Dimitrijević Bojan 64, 76
 Dimitrova Tatyana 25, 32

- Dobrivojević Ivana 19, 32
 Dobronić Antun 22
 Domazet Lošo Davor 138
 Dornik Šubelj Ljuba 60-62, 68, 75
 Dragičević Adolf 92, 96, 102, 107
 Dragosavac Dušan 95, 107
 Družić Ivo 112, 121
 Duda Igor 111, 113, 120, 121
 Dugan Franjo 22
 Dukovski Darko 72, 75

 Đapić Ante 143, 144
 Đikić Ivica 128
 Đilas Milovan 44, 46, 47, 52, 64, 75, 83
 Đodan Šime 98, 109, 160
 Đuranović Šarlota 49, 52
 Đuranović Veselin 112
 Đurović Smiljana 80, 89

 Edelman Murray 23, 32
 Engels Friedrich 80

 Facos Michelle 14, 23, 32
 Faller Nikola 20
 Freudenreich Aleksandar 22, 28, 29
 Freundlich Maja 139
 Fulcher Jane F. 23, 32

 Gabrič Aleš 52, 88, 89
 Galjer Jasna 25, 32
 Gavazzi Milovan 17, 27
 Geiger Vladimir 63, 75
 Gellner Ernest 13, 32
 Genova Irina 25, 32
 Gestrin Ferdo 48, 52
 Geyer Martin H. 23, 33
 Goldstein Ivo 92, 107, 112, 121, 137, 144
 Gligorov Kiro 104
 Gordon Bowe Nicola 32
 Gorupić Drago 95, 106
 Gošnjak Ivan 83
 Gotovac Vlado 133, 139, 143, 156, 172
 Gotovina Ante 138
 Gottwald Klement 81
 Granić Mate 133, 141, 145
 Granić Goran 132

 Grbić Čedo 150, 172
 Grbić Gordana 167, 168
 Grdešić Ivan 152, 174
 Grgošević Zlatko 17, 22, 28
 Grličkov Aleksandar 98, 107
 Gruden Živko 144
 Gubec Matija 17

 Hadžišehović Munevera 91, 107
 Hainz Jože 48, 52
 Hamilton Ian 97, 107
 Hanžeković Marijan 93, 107
 Havel Vaclav 127
 Haynes Mike 92, 107
 Hebrang Andrija 65, 75, 76
 Hefer Stjepan 17
 Herceg Rudolf 14, 17, 18, 33
 Hercigonja Nikola 22
 Herljević Franjo 64, 75
 Heuvel Martin van den 109
 Hiller Susan 26, 32
 Hirsch Sharon L. 14, 32
 Hobsbawm Eric 33
 Hočevar Toussaint 99, 107
 Hodgson Geoffrey M. 92, 107
 Höpken Wolfgang 37, 42, 53
 Horvat Branko 93, 107
 Horvat Joža 40
 Horvat Pintarić Vera 23, 25, 33
 Hrbić Siniša 117
 Hutchinson John 13-15, 25, 30, 33

 Imširović Jelka 100, 107
 Ipša Mijo 71
 Ivančević Radovan 19, 25, 33

 Jajčinović Milan 150, 172
 Jakir Aleksandar 91, 95, 107
 Janjatović Bosiljka 15, 33
 Jelić Ivan 44, 46, 48, 53
 Jelić Vojin 148, 172
 Jonjić Tomislav 67, 75
 Jovanović Arso 43, 44, 53, 83, 89
 Jović Borisav 160, 161, 163
 Jović Dejan 93, 94, 100, 107
 Jurčević Josip 61, 65, 66, 75

- Kallestrup Shona 19, 33
Kardelj Edvard 38, 44, 45, 53, 83, 94, 100, 101
Kasapović Mirjana 126, 128, 130-134, 140, 144-146, 174
Kauzlarić Mladen 18
Kevo Mario 63, 75
Kisić Kolanović Nada 65, 75
Kokanović Marina 97, 107
Kolar Dimitrijević Mira 17, 33
Koliševski Lazar 104
Koren Snježana 53
Kornai János 93, 107
Korošić Marijan 112, 121
Košutić August 70, 71
Kovačević Krešimir 22, 33
Krajačić Ivan 63, 64, 66, 76
Krajger Sergej 103
Kraljević Egon 63, 75
Krčelić Vatroslav 28
Krile Davor 128
Krivokuća Milan 137
Krnec Boris 22
Krstulović Vicko 66
Krušelj Željko 150, 172
- Lajh Damjan 127, 145
Laktić Jakov 44, 53
Lang Rikard 93, 95, 106-108
Laušić Mate 138
Lazić Mladen 173
Lebow Richard Ned 53
Leček Suzana 15, 19, 29, 33, 34
Leerssen Joep 14, 34
Leinert Novosel Siniša 126, 145
Lekić Bogdan 99, 110
Lenjin Vladimir Ilić 80
Leoussi Athena S. 15, 23, 34, 35
Leśnikowski Wojciech 26, 34
Levar Milan 137
Levinger Ester 23, 34
Lhotka Fran 22
Lilly Carol S. 53
Livada Danilo 63, 76
Locke Brian S. 26, 34
Lukežić Anton 160, 172
- Lydall, Harold 98, 108
- Maček Vlatko 14, 15, 18, 84
Madžar Ljubomir 106, 108
Maglov Željko 138
Magovac Božidar 70, 71
Mahin Fiodor 83
Maković Zvonko 127, 145
Maldini Pero 145, 146
Maloča Mladen 150, 169, 172
Malović Stjepan 60, 61, 77
Manolić Josip 142, 166
Marić Davor 159, 172
Marinković Gojko 152, 172
Marjanović Jovan 47, 53
Marković Dragan 60, 61, 64, 76
Marković Ljubomir 163
Maruševski Olga 16, 34
Marx Karl 80, 100
Maslov N. N. 81, 89
Matačić Lovro 22
Matić Davorica 146
Matković Hrvoje 101, 108
Matković Ivan 111
Matz Rudolf 17, 18, 19, 22, 25, 27, 28
Mažar Željko 168, 172
Mesić Stjepan 136, 142, 145, 166
Micić Ljubomir 23, 34
Mihailović Kosta 106, 108
Mikuž Metod 48, 52, 53
Milekić Vesna 112, 119, 121, 122
Miličević Dragica 106, 108
Millon Henry A. 23, 34
Milostić Milovan 46, 47, 52, 83, 89
Milošević Slobodan 141, 154, 156
Milovanović Nikola 60, 61, 64, 76
Minić Miloš 105
Mirić Jovan 153, 172, 173
Molotov Vjačeslav 45
Mrak Karlo 71
Mrazović Karlo 40
Mrvić Irena 60, 61, 76

- Najbar-Agičić Magdalena 54
 Necipoğlu Gülru 23, 32
 Neutatz Dietmar 107
 Nikolić Kosta 64, 76
 Nikolić Miloš 101, 108
 Nikolić Vinko 134
 Nochlin Linda 23, 34

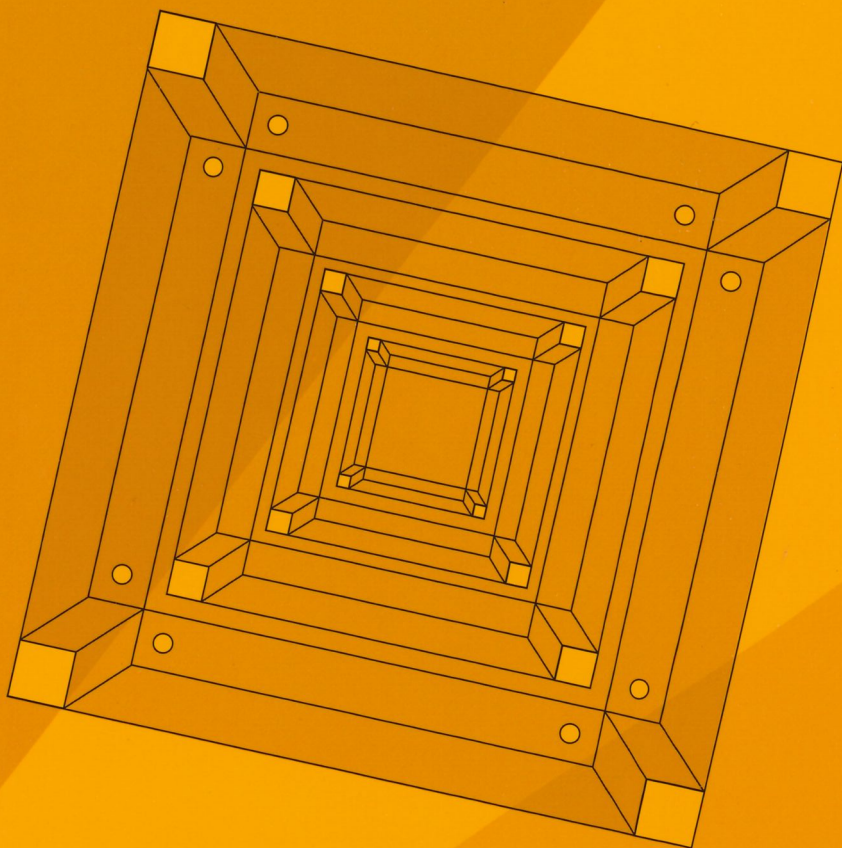
 Obertreis Julia 107
 Obradović Milan 60-62, 76
 Odak Krsto 22
 Orel Boris 29, 34
 Ost David 107

 Papandopulo Boris 22
 Paradžik Ante 137
 Pascheit Orlando 92, 108
 Pašalić Ivić 129, 139
 Pauković Davor 127, 146
 Paulmann Johannes 23, 33
 Pavelić Ante 156
 Pavelić Boris 128
 Pavličević Dragutin 93, 108
 Pavlović Dragiša 106, 108
 Pereković Kaja 65, 76
 Perić Danko 148, 173
 Perić Ivo 49, 54, 152, 153, 173
 Perišin Ivo 93, 108
 Petek Rudolf 17
 Petranović Branko 41, 45, 54, 93, 108
 Petrović Leš Tihana 19, 34
 Petrungaro Stefano 54
 Pijade Moša 45, 54, 83, 85
 Pintado Xavier 95, 108
 Pjanić Zoran 106, 108
 Planinc Milka 112
 Plaggenborg Stefan 98, 108
 Plećaš Dušan 153, 173
 Pleština Dijana 92, 108
 Plevnik Danko 156, 173
 Popović Koča 44, 45, 54, 83, 89
 Prelog Petar 19, 24, 35
 Premerl Tomislav 18, 35
 Pribičević Đorđe 154
 Pribičević Svetozar 154, 155, 165, 168
 Primorac Emil 106, 108
 Primorac Vladimir 130, 137, 146
 Privšek Marijan 160, 173
 Prpić Milan 22
 Pučnik Jože 60, 62, 63, 69, 76
 Pupovac Milorad 153, 173
 Pusić Vesna 135

 Račan Ivica 153, 167
 Radelić Zdenko 62, 64, 71, 76, 92, 94, 99, 108, 112, 122
 Radić Antun 18, 25
 Radić Stjepan 14, 17, 18, 155
 Radoš Jozo 132
 Radulović Srđan 151, 160, 173
 Rajić Simo 168, 169
 Rakoc Vojislav 106, 108
 Ramet Sabrina 97, 99, 108, 126, 133, 146
 Ramljak Milan 162-165
 Ranger Terence 13, 33
 Ranković Aleksandar 64, 66, 76, 93
 Rašković Jovan 154-156, 158-160, 164, 168
 Rawls John 149
 Rebić Đuro 60, 61, 64, 76
 Reigel A 18
 Rihtman Auguštin Dunja 54
 Roksandić Drago 149, 150, 153, 173, 174
 Rotkvić Većeslav 17, 28
 Ruccio David F. 92, 106
 Rupić Mate 63-66, 75, 76
 Rupnik Jacques 126, 146
 Rutkowski Tadeusz Paweł 81, 89
 Ružić Ante 39

 Scott James C. 19, 35
 Shoup Paul 98, 109
 Siccama, Jan G. 10
 Simić Predrag 95, 109
 Sirotković Jakov 112, 122
 Smith Anthony D. 14, 15, 24-26, 35
 Søberg Marius 126, 131, 132, 146
 Solarić Gojko 48, 55
 Sommer Vítězslav 80-82, 89, 90
 Spehnjak Katarina 82, 90, 94, 109
 Spencer H. 18
 Sremac Stjepan 16, 35

- Staljin Josif Visarionovič Džugašvili 45, 80, 81, 83, 90, 95
 Stambolić Petar 50, 105
 Stanković Đorđe 45, 55
 Starčević Ante 143
 Stipetić Vladimir 138
 Stojanović Ivan 106, 108
 Stojanović Radmila 92, 109
 Sundhaussen Holm 42, 55
- Šarinić Hrvoje 141
 Šćepović Veljko 118
 Šefer Berislav 98, 109
 Šeks Vladimir 155, 157, 174
 Šešelj Vojislav 159
 Šiber Ivan 151, 174
 Širola Božidar 22
 Školić Đuro 18, 35
 Škrabalo Ivo 132
 Šošić Hrvoje 134
 Špegelj Martin 138
 Špiljak Mika 104, 105
 Špoljar Zlatko 17, 28
 Štahan Josip 93, 109
 Šubašić Ivan 70
 Šušak Gojko 138, 139
 Šute Ivica 15, 35
 Šutej Juraj 17
- Tačlik Rudolf 22
 Tadić Jorjo 84, 90
 Taine H. 18
 Tito Josip Broz 39, 41-45, 55, 60, 64, 66, 76, 83, 84, 90, 93, 100, 101, 104, 105, 112, 147
 Tomac Zdravko 133, 139
 Tomašek Andrija 16, 35
 Toth Nikola 22
 Trbović Vlado 98, 109
 Tuđman Ankica 138, 146
 Tuđman Franjo 126-136, 140-141, 145, 146, 154, 155, 159, 163, 165, 166, 168, 169
 Tuđman Miroslav 129
 Tuksar Stanislav 27, 35
 Tumarkin Nina 41, 55, 80, 90
- Turčić Ivan 106, 109
 Tus Antun 138
- Ugrin Vlado 138
- Valentić Nikica 131
 Vanek Jan 98, 109
 Vasić Vukašin 98, 109
 Veselica Marko 98, 109
 Veselji Indžih (Jindřich Veselý) 81, 90
 Veselinov Jovan 100
 Vidović Davorka 145, 146
 Vlahović Veljko 50, 104
 Vlasisavljević Milan 60, 61, 77
 Vlaskalić Milena 93, 109
 Vojnić Dragomir 93, 95, 107, 108, 109
 Vojnović Branislava 64-66, 77
 Vukmanović Svetozar 44, 105
 Vukušić Bože 60, 61, 77
- Weißenbacher Rudy 92, 97, 109
 White Harry 23, 32, 35
 Wofrum Edgar 55
 Woodward Susan 92, 109
- Zacharias Michal Jerzy 94, 109
 Zakošek Nenad 129, 133, 139, 142, 145, 146, 149, 174
 Zečević Miodrag 110
 Zečević Momčilo 45, 54, 93, 99, 103, 108, 109
 Zeković Velimir 93, 109
 Zidić Igor 19, 23, 35
 Zihlerl Boris 42, 44, 55
 Zubak Marko 93, 110
- Žarković, A. H. (Alfons Heisinger) 26, 35
 Žeželj Mirko 49, 52
 Žganec Viktor 22, 28
 Žunec Ognjen 148, 149, 151, 159-161, 164, 174
 Županov Josip 112, 122
 Županović Lovro 26, 28, 35

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 15 EUR

9 789616 386340